

Черкаський інститут пожежної безпеки ім. Героїв Чорнобиля

На правах рукопису

МУХА Володимир Анатолійович

УДК 37.035.7(477)

**РОЗВИТОК ВОЄННО-ТЕОРЕТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ У ТВОРЧІЙ
СПАДЩИНІ ГЕНЕРАЛА М.І.ДРАГОМИРОВА**

20.02.22 – військова історія

ДИСЕРТАЦІЯ
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

науковий керівник –
Гуржій Олександр Іванович,
доктор історичних наук

Київ–2004

З М І С Т

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. Стан наукової розробки теми, джерельна база, напрями та методи дослідження	10
1.1 Історіографія проблеми та її джерельна база.....	10
1.2 Напрями і основні методи дослідження.....	19
Висновки.....	23
РОЗДІЛ II. Розробка проблем воєнного мистецтва та бойової підготовки воїнів М.І.Драгомировим	25
2.1. Розвиток теорії воєнного мистецтва у працях М.І. Драгомирова	25
2.2. Обґрунтування змісту військового навчання	31
2.3. Дидактичні принципи М.І. Драгомирова	49
2.4. Методи і форми підготовки воїнів	67
Висновки	82
РОЗДІЛ III. Виховання військовослужбовців у творчій спадщині М.І. Драгомирова	85
3.1. Визначення цілей і завдань виховання військовослужбовців	85
3.2. Принципи виховання військовослужбовців	116
3.3. Методика виховної роботи з солдатами	127
Висновки	139
Список використаних джерел та літератури	147
Додатки	164

ВСТУП

Боездатність і боєготовність Збройних Сил України значною мірою обумовлюються людським фактором: моральним духом, професійною майстерністю військовослужбовців та забезпечуються постійним, змістовним і цілеспрямованим вихованням і навчанням.

Розбудова війська в нашій країні за сучасних умов, безперечно, потребує удосконалення системи навчання і виховання військовослужбовців. Про це, зокрема, зазначено у Державній програмі реформування та розвитку Збройних Сил України до 2005 р. Для подальшого успішного виконання цього фундаментального завдання представники національної військово-педагогічної науки шукають нині оптимальні шляхи, що знайшло своє значне відображення у Концепціях виховної роботи в Збройних Силах та інших військових формуваннях, а також профільної освіти в Україні. Ці пошуки зумовили поглиблення процесу пізнання педагогічних традицій армії, їх переосмисленню. Знання про те, як розвивалася теорія і практика навчання та виховання військовослужбовців в минулому, безсумнівно, сприяють вирішенню багатьох сучасних військово-педагогічних проблем. Для розробки найбільш оптимальних принципів, форм, методів і засобів формування особистості захисника незалежної України та бойового злагодження військових підрозділів і частин необхідно спиратися на багатий історичний досвід нашого народу, творчо використовувати ідеї та положення, які пройшли перевірку часом та не втратили своєї актуальності.

За останні роки особливого значення набувало відродження забутих чи напівзабутих імен вітчизняних військових діячів, їх бойового досвіду. За попередні періоди мислителями та педагогами було запропоновано чимало плідних і оригінальних ідей. Їх критичний аналіз сприяє підвищенню культури військовослужбовців, збагаченню сучасних теорій і практики справжнім науковим змістом, унеможлиблює спрощений підхід при розв'язанні проблем профільного навчання.

В зв'язку з цим великий інтерес становить творча спадщина Михайла Івановича Драгомирова (1830-1905 рр.) - визначного воєначальника, державного діяча, вченого та педагога другої половини XIX – початку XX ст., якого дала світові українська земля.

Здобувши початкову освіту в повітовому училищі м. Конотоп Чернігівської губернії, він вступив до дворянського полку в Петербурзі і все своє подальше життя присвятив військовій службі. Офіцер лейб-гвардії Семенівського полку, слухач, а потім, професор кафедри тактики Миколаївської академії Генерального штабу, командир піхотної дивізії, учасник російсько-турецької війни 1877-1878 рр., начальник Миколаївської академії Генерального штабу, начальник штабу та командувач Київського військового округу, Київський, Подільський та Волинський генерал-губернатор, член Державної Ради – такі головні віхи діяльності М.І. Драгомирова, переважна частина якої пов'язана з його Батьківщиною.

Воєнно-теоретична спадщина вченого і генерала - це десятки наукових, навчально-методичних і публіцистичних творів, в яких містяться відповіді на найважливіші питання сучасної йому бойової підготовки. Серед них слід назвати в першу чергу: “Лекции тактики, читанные в учебном пехотном батальоне. Курс 1863-1864 года” (1864 р.), “Воспитание и образование войск” (1866 р.), “Подготовка войск в мирное время (воспитание и образование)” (1906 р.) та “Записки тактики для военных училищ. Курс младшего класса” (1866 р.).

Своєю професійною діяльністю та творчістю М.І. Драгомиров не лише зробив вагомий внесок у вітчизняну військову педагогіку, а й став одним з її засновників. Зокрема, він розробив, обґрунтував і частково втілював у практику передову на той час систему підготовки військовослужбовців, яка охоплювала досить принципові аспекти.

Багато його профільних праць отримали високу оцінку світової військово-наукової громадськості, перекладалися іноземними мовами, користувалися великим попитом у Західній Європі та Америці.

Про визнання його заслуг свідчить й той факт, що він був обраним почесним членом Московського університету (1882 р.), Київського університету св. Володимира (1892 р.) і Шведсько-Норвезької королівської військової академії (Стокгольм; 1896 р.).

Інформація про сучасний стан армії дає підстави для твердження: незважаючи на докорінні зміни в озброєнні, бойовій техніці, формах і способах збройної боротьби, характері професійної підготовки особового складу, в Збройних Силах України існує ще чимало проблем у виховному та навчальному процесах, які вже мали місце в минулому. З огляду на це, педагогічна спадщина і теоретичні засади діяльності М.І. Драгомирова не втратили свого значення і понині, а отже становлять суттєвий суспільний інтерес.

Таким чином, **актуальність теми** дисертаційного дослідження визначається сучасними вимогами подальшого розвитку і удосконалення військово-педагогічного процесу в Збройних Силах України з метою зміцнення бойової готовності, зміцнення дисципліни в частинах і підрозділах, а також безпосередньою необхідністю відродження і втілення у практику кращих здобутків вітчизняних військових діячів.

Вивчення та критичний аналіз спеціальної літератури з означеної теми дослідження свідчать, що аспекти навчання та виховання рядового складу армій у воєнно-теоретичній спадщині вченого висвітлювалися дослідниками переважно несистематизовано, в загальних рисах, причому, так би мовити, лише в контексті історії військової педагогіки Росії. Такий підхід, на наш погляд, не тільки не відповідає історичній достовірності, а й залишив осторонь наукових пошуків т. зв. національне підґрунтя багатогранної наукової спадщини М.І. Драгомирова. І це незважаючи на те, що його життєвий шлях, військово-педагогічну діяльність різною мірою вивчали Л.Г. Бескровний, М.Г. Бонч-Бруєвич, В.І. Дерман, С.С. Дмитрієв, П.А. Зайончковський, П.А. Зайцев, Д.І. Земськов, В.О. Огнєв, Є.Г. Свидзинський. Разом з тим, у працях названих авторів, не здійснено комплексного

дослідження, що ґрунтувалося б саме на аналізі теоретичних і методичних основ навчання і виховання солдатів у педагогічній спадщині вченого. Всебічне розкриття теми, без сумніву, сприятиме більш плідному усвідомленню минулого вітчизняної воєнної історії, використанню попередніх педагогічних здобутків, визначенню можливих напрямів широкого практичного втілення цього досвіду в сучасних умовах.

Отже, висвітлені автором аспекти заповнюють одну із значних прогалин в історії військової педагогіки України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано відповідно до плану та програм науково-дослідної роботи (НДР) Генерального Штабу ЗС України, Національної академії оборони України, а також Українського інституту воєнної історії. Безпосередньо вона пов'язана із плановою темою “Словник”, що виконується на замовлення начальника Генерального Штабу ЗС України, з програмами навчальних дисциплін, зокрема “Історія воєнного мистецтва” в НАОУ.

Об'єктом наукового висвітлення стала – воєнно-теоретична спадщина державного діяча, автора багатьох праць з тактики та бойової підготовки військовослужбовців - генерала М.І.Драгомирова.

Предметом вивчення визначені - проблеми воєнного мистецтва, суть, принципи та методичні основи навчання і виховання військовослужбовців за М.І.Драгомировим.

Мета дослідження полягає у комплексному висвітленні змісту та системи поглядів вченого щодо навчання і виховання військовослужбовців, а також визначення їх конкретного значення у відповідному процесі ЗС сучасної України.

Відповідно до означеної мети при написанні роботи були поставлені такі основні **завдання**:

- 1) проаналізувати воєнно-теоретичні напрацювання М.І. Драгомирова;
- 2) схарактеризувати запропоновані генералом-практиком компоненти підвищення професіонального рівня військовослужбовців;
- 3) виявити й оцінити основоположні принципи, форми та методи військового навчання у творчому доробку вченого;
- 4) розкрити специфіку поглядів М.І. Драгомирова на сутність виховного процесу воїнів, його мету і завдання в контексті сучасних вимог у вітчизняних арміях;
- 5) розробити й запропонувати конкретні рекомендації щодо практичного використання воєнно-теоретичних ідей та положень М.І.Драгомирова, спрямованих на вдосконалення навчально-виховного процесу в Збройних Силах України.

Наукова новизна праці полягає у тому, що в ній вперше здійснено цілісний аналіз теоретичних і методичних засад навчання та виховання солдатів у педагогічній спадщині М.І. Драгомирова, показано національну специфіку його педагогічної діяльності; введено до наукового обігу нові архівні документи, що помітно розширюють і поглиблюють знання про творчість військового діяча (зокрема, програми навчання особового складу

частин і підрозділів Київського військового округу, складені командувачем округу генерал-ад'ютантом М.І.Драгомировим); поглибленої характеристики та новітньої переоцінки (тлумачення) набули цілі, завдання, принципи, форми і методи військового навчання та виховання.

Методолгічну основу становлять принципи історизму, системно-структурний та об'єктивізму, що дозволило розглянути явища в їхньому розвитку, залежності військової справи від політичних і соціально-економічних чинників, тощо.

Практичне значення одержаних результатів вбачається у можливості їх подальшого використання дослідниками, що працюють у галузі воєнної історії, зокрема, при висвітленні різноманітних аспектів розвитку теорії та практики навчання та виховання військовослужбовців строкової служби. Зміст і висновки дисертації також можуть бути використані при викладанні курсів, створенні нових навчальних програм і написанні підручників, посібників, хрестоматій з воєнної історії та педагогіки для вищих профільних навчальних закладів, спрямованих на підвищення якості підготовки офіцерів. Конкретні рекомендації та практичні зауваження сприятимуть при розв'язанні проблем педагогічного процесу в сучасних умовах реформування та розвитку Збройних Сил України, зокрема у визначенні основних цілей, задач, принципів, найбільш оптимальних форм і методів навчання і виховання особового складу.

Хронологічні рамки дослідження: кінець XIX – початок XX ст., зумовлені періодом безпосередньої науково-педагогічної діяльності генерала М.І.Драгомирова.

Особистий внесок здобувача полягає в характеристиці, систематизації і узагальненні здобутків М.І. Драгомирова у процесі навчання та виховання солдатів, визначенні їх специфіки, а також залучені до наукового обігу чи маловідомих нових воєнно-історичних матеріалів, що стосуються діяльності генерала-практика і вченого-теоретика.

Апробація результатів дисертації здійснена шляхом публікації праць автора, виступів з доповідями і науковими повідомленнями на конференціях, зокрема, на міжвузівській науково-практичній конференції, присвяченій 165-й річниці Київського національного університету імені Тараса Шевченка “Військове виховання: історія і сучасність” (Київ, 1999), на засіданнях кафедри історії війн та воєнного мистецтва Національної академії оборони України. Матеріали дослідження використовувались під час занять з курсантами з навчальної дисципліни “Воєнна історія”, з офіцерами-слухачами інститутів і академій в ході вивчення навчальної дисципліни “Історія воєнного мистецтва”.

Публікації. Основні результати дослідження відображені в 3-х фахових публікаціях (з них 2 без співавторів), загальним обсягом 1,5 авт. аркушів.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів із висновками до кожного з них, загальних висновків, списку використаних джерел і літератури (209 найменувань), 4 додатків.

Загальний обсяг роботи – __ стор., основна частина дисертації – __ стор.

РОЗДІЛ I

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, НАПРЯМИ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми та її джерельна база

Постать М.І.Драгомирова – талановитого воєначальника, вченого, педагога, його військово-теоретична і практична діяльність вже давно викликає значний інтерес широких кіл громадськості та науковців, про що свідчить велика кількість літератури, присвяченої його життю і творчості. Вивчення спадщини М.Драгомирова почалось ще при житті генерала. В дорадянський період студіюванням творчості, характеру і змісту військово-педагогічної діяльності вченого займалися, наприклад, Є.Г.Свидзинський, М. Д.Бонч-Бруєвич, Є.К.Андрієвський та інші.

Фактично першою спробою осмислити, узагальнити та оцінити військово-теоретичні погляди М.Драгомирова можна вважати науково-публіцистичну розвідку Є.Г. Свидзинського “Драгомиров, як провідник ідей Суворова”, яка була опублікована в декількох номерах військового журналу “Разведчик” у 1905 р. [169]. В ній автор зазначав, що М.Драгомиров є невтомним пропагандистом, наполегливим послідовником ідей О.В.Суворова у навчанні та вихованні військовослужбовців і заслуга якого полягає в тому, що він “витягнув із забуття суворовську “Науку перемагати”, зробив її надбанням маси, пояснив, розповсюдив, повернув до життя, змусив засвоїти, провів, що було можливе в офіційні поради, в статуті, в бойові інструкції .” [169, с.135].

Впровадження в бойову підготовку особового складу армії “здорового глузду” М.Драгомирову прийшлося вести за умов завзятого опору і протидії прибічників так званої “пруської” системи підготовки солдатів, особливо наголошував автор публікації.

Крім того, Є.Свидзинський захищав у цієї статті М. Драгомирова від звинувачень на адресу того в недооцінці технічних удосконалень у військовій справі, в применшенні значення вогнепальної зброї, у перебільшенні ролі багнету в тогочасному бою, в анахронізмі пропаганди суворовського вислову – “куля дура, багнет молодець”, що свідчило про, нерозуміння внутрішньої сутності поглядів військового вченого.

Більш розгорнуту характеристику та аналіз воєнно-теоретичної спадщини генерала М.Драгомирова, Є.Свидзинський здійснив дещо пізніше. У 1908 р. у п’ятьох номерах журналу “Разведчик” вийшов цикл його статей під загальною назвою “Минуле і майбутнє драгомировської науки” [170]. У ньому автор, висвітлюючи окремі аспекти військового навчання і виховання, що розробив вчений, зробив більший акцент на необхідність використання творчої спадщини М. Драгомирова для поліпшення педагогічного процесу та позначав напрями впровадження в практику бойової підготовки військ запропонованої М.Драгомировим системи. Він писав: “В питаннях навчання, так само як і в питаннях виховання необхідно, насамперед, підготувати ґрунт для культивування цілком розробленої М.І.Драгомировим системи” [170, с.60].

Зокрема, він пропонував ширше застосовувати практичні рекомендації і поради воєначальника щодо навчання солдатів, керуючись висунутим ним принципом “вчити війська тому, що необхідне на війні”. У профільному вихованні приділяти першорядну увагу розвитку таких якостей, як самостійність, “власний почин”, бойова кмітливість, які необхідні солдату в бою при діях в розсипному строю. У роботі автор звернено увагу на велику роль, яку відводив М. Драгомиров офіцерам у процесі виховання і навчання підлеглих. Нагадуючи його слова, що “сформувати солдата в умовах сучасних малих термінів служби ... може лише офіцер”, Є. Свидзинський звернув увагу на вимоги військового педагога до офіцерських кадрів, щоб ті були спроможними “виховувати та навчати солдата” [170, с.412].

Поряд з названими працями Є. Свидзинського про військово-педагогічну теорію і практику М. Драгомирова, опублікованими в журналі “Разведчик”, побачила світ також його стаття в цьому ж виданні, де розглянуті погляди генерала на тактичну підготовку частин і підрозділів [191].

У контексті нашого дослідження мають значний інтерес студії, присвячені життю та діяльності М. Драгомирова, які публікувалися протягом 1908-1913 років у журналі “Русская старина” [3-9]. Їх автор публікацій Е.К. Андрієвський, який особисто знав і працював з М. Драгомировим майже сорок років, на основі великого фактичного матеріалу про вченого і педагога подав “спогади про деякі випадки його, більш або менш, приватного життя і особистої службової діяльності” [3, с.33].

Нотатки хронологічно охопили наступні періоди його військово-професійної кар’єри: службу фельдфебелем в Семенівському лейб-гвардії полку, діяльність професором кафедри тактики Миколаївської академії Генерального штабу, відрядження за кордон у 1866 р. і спостереження за військовими діями австро-пруської війни. Багато місця в них займають сторінки, де розповідається про його службу на посадах командувача військами Київського військового округу та Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. Цінність цього матеріалу полягає в тому, що він має опис конкретних епізодів багатой подіями біографії М. Драгомирова. Завдячуючи йому, можна певною мірою зробити висновки про його світогляд та політичні орієнтири. Е. Андрієвський характеризує М. Драгомирова, як авторитетного, впливового військового і державного діяча, людину непересічну, талановиту і своєрідну. Досить цікава, зокрема, його думка про те, що М. Драгомирову “приписували... певне схвалення тенденцій щодо відокремлення Малоросії..., знаходилися такі, які стверджували і повторювали це на різні лади з привнесенням своїх власних міркувань. Інколи дещо з цього доходило до нього, на що він відповідав: народився я в серці Малоросії – Чернігівському Конотопі – не може ж з мене раптом вийти якийсь тамбовець, могілевець або калужанін – кожному своє” [6, т.144, с.621].

Заслуговує на увагу видана у 1916 р. у Чернігові невелика брошура В. Різниченка про М. Драгомирова, де головним чином розглянуто національну

спрямованість військово-професійної та державної діяльності командувача військами Київського військового округу, генерал-губернатора Київського, Подільського та Волинського. Автор брошури зазначав про любов М. Драгомирова до українського слова, мистецтва, показав як розуміючи велике значення рідної мови для корінного населення, той клопотав перед урядом і добивався дозволу друкувати книги українською мовою. Його зусилля завершилися успіхом: вища влада дозволила друкувати популярні брошури для народу українською мовою “як виняток з закону” [155, с.8]. Генерал на полягав на повному скасуванні заборони на українське друковане слово та національний театр. Займаючи посаду генерал-губернатора, він ратував за самоврядування, свободу совісті, тощо. Також він просив надати можливість вільного віросповідання для старообрядців та штундистів. На ці проблеми писав автор брошури.

Учнем М. Драгомирова, його одноступцем з багатьох питань військового мистецтва і педагогіки, дослідником і пропагандистом його теоретичної і педагогічної спадщини був відомий діяч, письменник М. Бонч-Бруєвич, який служив у 1898-1907 р.р. у штабі Київського військового округу. Він писав про творчість свого наставника як в дорадянський, так і радянські періоди. До жовтневого перевороту 1917 року М. Бонч-Бруєвич опублікував декілька статей про М. Драгомирова в різних профільних журналах і газетах, де в основному розглядалися питання тактики розроблені вченим, робились висновки і узагальнення про внесок того в розвиток теорії воєнного мистецтва [25-28]. Проте проблеми теорії і практики виховання і навчання військовослужбовців, розроблені М. Драгомировим, у ранніх роботах М. Бонч-Бруєвича фактично не розглядалися.

У 1926 р. побачила світ книга “Тактика в працях військових класиків. О. Суворов; М. Драгомиров; Г. Леєр”. Одним із її співавторів був М. Бонч-Бруєвич (написав розділ про воєнно-теоретичну спадщину М. Драгомирова) [132]. Поряд з аналізом розвитку тактики у теоретичних працях М. Драгомирова, автор приділив увагу і педагогічним поглядам вченого. В розділі “Судження Драгомирова з питань виховання і навчання” М. Бонч-Бруєвич навів уривки з його книг, підручників, статей в періодичних виданнях з окремих проблем теорії і практики навчання і виховання, таким як методика викладання тактики, навчання офіцерів, бойове навчання військових частин і підрозділів, розвиток у військовослужбовців “власного почину” і деяких інших, супроводжуючи коротким коментарем до них.

У середині 40-х років він спробував у більш систематизованому вигляді викласти військово-педагогічні погляди М. Драгомирова, опублікувавши декілька дослідницьких статей в журналах “Военная мысль” і “Военный вестник” [29-32].

Воєнні (1941-1945) і перші післявоєнні роки природно викликали пожвавлення інтересу дослідників до практичного досвіду і теоретичної спадщини військових діячів минулого. Саме тоді був зроблений новий крок у вивченні творчої спадщини М. Драгомирова, написано декілька праць на цю тему. В першу чергу слід виділити статті С. Дмитрієва в “Историческом

журнале” і “Военном вестнике” та брошуру В.Дермана [59-61].

Праця першого під назвою “Генерал Драгомиров” в “Историческом журнале” 1943 р. №5-6 написана на основі широкого використання публіцистичних творів відомого діяча. Автор в основному зосередив увагу на поглядах вченого в галузі тактики, а також ним були фрагментарно висвітлені окремі аспекти його військово-педагогічної спадщини, зокрема, роль офіцерів у навчанні і вихованні солдатів, вимоги педагога до особистих якостей командного і рядового складу армії.

У статті розглядаються деякі етапи служби і педагогічної діяльності М. Драгомирова – закордонне відрядження у Францію в 1859 р. під час австро-італо-французької війни, період командування ним 14-ю піхотною дивізією та участь у російсько-турецькій війні 1877-1878 р.р. Автор справедливо зазначив позитивне значення діяльності цього “великого” представника військової думки другої половини ХІХ – початку ХХ ст., окреслив внесок його в розвиток теорії воєнного мистецтва та педагогіки, виступив проти перебільшеної критики вченого тими, хто бачив в його теорії лише один негативний бік – недооцінку ролі нової військової техніки і озброєння та нібито переоцінку значення морального фактору у війні.

У загальному плані погляди М. Драгомирова з аспектів військового навчання і виховання С.Дмитрієвим схарактеризовані у статті, яка була опублікована у журналі “Военный вестник” 1945 р. У ній приділено увагу проблемам розвитку і формування високих морально-бойових якостей солдата у педагогічній системі вченого, таких як патріотизм, відвага, героїзм, хоробрість, виховання дисципліни, висвітлені запропоновані ним деякі методи навчання військовослужбовців.

Подальшим кроком у вивченні спадщини М. Драгомирова була робота В.Дермана “Драгомиров про виховання і навчання військ”, видрукована у 1946 р. у вигляді невеликої брошури. В ній зазначена роль і заслуга вченого у відновленні в армії суворовських принципів бойового навчання, створені на їх основі власної педагогічної системи, враховуючи досвід іноземних армій і тогочасний рівень розвитку військової справи. Автор детально розглянув етапи службової діяльності М. Драгомирова і зокрема підкреслював, що у період закордонних відряджень 1859 і 1866 р., під час яких той спостерігав за ходом бойових дій в австро-італо-французькій та австро-пруській війнах, М. Драгомиров дійшов висновку про вирішальну роль морального фактору у війні і протягом всього подальшого свого життя стверджував: у військовій справі “на першому місці стоїть людина з його моральною енергією”. У брошурі висвітлено погляди М. Драгомирова на завдання виховання військовослужбовців, методи і форми бойової підготовки частин і підрозділів. Однак, на жаль, автор проаналізував тільки незначну частину творів вченого, що, безперечно, обмежило коло розглянутих питань, які стосуються творчої спадщини М. Драгомирова.

Важливим вкладом в пропаганду і вивчення військово-теоретичних здобутків М. Драгомирова став вихід у світ у 1956 р. вибраних творів вченого у вигляді однієї великої книги (під редакцією доктора історичних наук,

професора Л.Бескровного) [108].

В ній подано декілька праць М.Драгомирова, в основному публіцистичні статті, які друкувались протягом другої половини XIX ст. у профільних журналах, зокрема, “Оружейний сборник”, “Военный сборник”, “Разведчик”, газеті “Русский инвалид”. У передмові до книги “Вибрані твори М.І.Драгомирова” Л.Бескровний наголосив на тому, що розроблення спадщини теоретичної і практичної діяльності видатних воєначальників є важливішим завданням воєнно-історичної науки. Одним з авторитетних і визнаних ідеологів пореформеної армії Російської імперії, на його думку, був і М.Драгомиров, на працях якого понад трьох десятиліть років вчилися збройні сили. Далі в передмові редактор стисло виклав біографію М.Драгомирова, його військово-теоретичні та педагогічні погляди.

Слід зазначити, що в 60-х – 80-х роках минулого століття творчість вченого привертала доволі серйозну увагу істориків. У ряді спеціальних праць і підручників з воєнної історії та розвитку воєнного мистецтва, авторами яких були П.Зайончковський, Л.Бескровний, П.Жілін, Г.Мещеряков, О. Строков, аналізувався і узагальнювався доробок М.Драгомирова у воєнній теорії і практиці [1, 20, 22, 23, 113, 140, 173].

Наприклад, у монографії П.Зайончковського “Самодержавство і російська армія на рубежі XIX-XX століть. 1881-1903 р.р.”, у розділі “Навчання військ” дається оцінка М. Драгомирову в організації і проведенні бойової підготовки частин і підрозділів армії. Автор зазначив, що на зламі двох століть існували такі “тенденції” у навчанні військовослужбовців: плац-парадна, яка розраховувалась головним чином на показний ефект, бо ігнорувала конкретні умови за яких армія могла опинитися в ході війни, й друга “тенденція”, котра передбачала навчання війська лише тому, що було практично необхідно на війні. “Носієм” останньої у першу чергу став М.Драгомиров [113].

У книзі “Російська військова думка. Кінець XIX – початок XX ст.ст.” під редакцією члена-кореспондента АН СРСР П.Жіліна досить високо оціне на заслуга М.Драгомирова, його теоретичні праці та практична діяльність, які, на думку авторів, дозволили вітчизняній військовій педагогіці “зайняти одне з перших місць у світі” [1]. В синтетичній праці зазначено також про деякі педагогічні напрацювання вченого, основоположними з яких є ті, що стосуються пріоритетного значення виховання солдатів і про те, що на війні головна роль належить людині.

Окремі положення теорії і практики навчання і виховання військовослужбовців М. Драгомирова знайшли своє відображення в підручниках з військової педагогіки та психології для вищих військово-навчальних закладів [12, 209].

Поглиблене дослідження теоретичних поглядів М.Драгомирова і, на самперед, у галузі теорії тактики було проведене в кандидатській дисертації П.Зайцевим у Військовій академії ім. М.В.Фрунзе (Москва, 1989 р.) [116]. Дисертація написана на основі вивчення широкого кола історичних джерел й є, безперечно, суттєвим науковим кроком у розробці творчої спадщини

вченого. В дослідженні, в межах одного підрозділу, зроблена спроба узагальнення та оцінки педагогічних поглядів М. Драгомирова. Проте, основну увагу дисертантом приділено вивченню і аналізу здобутків М. Драгомирова в галузі теорії воєнного мистецтва.

Автор довів суперечливість поглядів М. Драгомирова, яка виявилася в певній недооцінці ним ролі нової військової техніки і озброєння, значення у бою все зростаючої сили вогневого ураження, як стрілецького, так і артилерійського озброєння. У дисертації наголошено: не заперечуючи важливої ролі вогнепальної зброї загалом, М. Драгомиров застерігав від переоцінки такого виду зброї. Віддаючи належне прогресу в технічному переоснащенні армії, він однак вважав, що нові види (типи) зброї суттєво не змінять тактики. У дисертації також зазначено, що М. Драгомиров виступав проти введення на озброєння в армії кулеметів, вважаючи, що цей вид зброї вимагатиме надто великої кількості боєприпасів, яку не зможе забезпечити промисловість.

Окремо, слід звернути увагу на дисертаційне дослідження Д. Земського, здійснене в Гуманітарному університеті Міністерства оборони Російської Федерації (1993 р.), в якому було проаналізовано і узагальнено педагогічну творчість М. Драгомирова, але при цьому головну увагу зосереджено на розгляді питань професійної підготовки офіцерського складу в творчій спадщині вченого, характеристиці етапів життя та діяльності воєначальника [117].

Автор проаналізував основні ідеї педагога стосовно підготовки командних кадрів, показав роль М. Драгомирова у розробці основних принципів бойової підготовки збройних сил.

Однак, на наш погляд, слабкою стороною дисертації є порівняно неглибоке дослідження теорії і практики навчання і виховання солдатів строкової служби у педагогічній спадщині М. Драгомирова, а також недостатньо широке використання документальної бази.

В цьому напрямку більш заслуговує на увагу напрацювання сучасного вітчизняного дослідника В. Огнева. Його праця “Проблеми навчання і виховання військовослужбовців у педагогічній спадщині М. І. Драгомирова”, насамперед, розкриває всі ці аспекти [210].

В останні роки в українській профільній періодиці помітне місце у справі висвітлення професійної діяльності М. Драгомирова та її ролі зайняли статті А. Матвієнка, які друкувалися у журналі “Військо України” та у газеті “Народна Армія”. Автор статей особливу увагу приділив характеристиці діяльності М. Драгомирова на посадах командувача військами Київського військового округу, Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора та виступив головним чином як пропагандист і популяризатор творчої спадщини видатного співвітчизника воєначальника [136-139].

Таким чином, аналіз документального матеріалу та спеціальної літератури з означеної нами теми, свідчить про те, що воєнно-історична наука здійснила суттєву роботу щодо узагальнення і висвітлення творчих здобутків М. Драгомирова.

Однак, цілком очевидним є те, що у вітчизняній історіографії ще не здійснено цілісного, систематичного дослідження про теорію і практику навчання і виховання військовослужбовців строкової служби в воєнно-теоретичній спадщині М. Драгомирова. Ця тема вивчена ще недостатньо і не стала предметом комплексного висвітлення, а тому потребує подальшого наукового обґрунтування.

1.2. Напрями і основні методи дослідження

М. Драгомиров залишив значну педагогічну спадщину, яка неоднозначна за своєю значимістю. Серед найбільш вагомих його творів, слід назвати в першу чергу такі: “Тактика. Курс, пристосований до програм військових училищ”, “Підручник тактики”, “Досвід керівництва підготовкою частин до бою. Частина I – III. Підготовка роти; підготовка батальйону; підготовка трьох родів зброї до взаємної виручки”, “Підготовка військ у мирний час (виховання і освіта)”, “Армійські нотатки” [72, 75-90, 91, 92, 98, 99, 100, 106].

Педагогічні ідеї вченого втілені також в багатьох публікаціях у профільній періодичній пресі того часу. Його статті, що містять принципові положення з означеного аспекту, друкувались в офіційному органі Воєнного міністерства – журналі “Военный сборник”, а також виходили на сторінках інших військових журналів та газет і, насамперед, таких, як “Разведчик”, “Оружейный сборник”, “Педагогический сборник”, “Артиллерийский журнал”, “Инженерный журнал”, “Русский инвалид”. Велика кількість творів М. Драгомирова, що опубліковані в військових журналах і газетах були об’єднані автором в збірники, які видавались окремими виданнями. Усього видано п’ять томів його публікацій в військово-педагогічній пресі – це “Збірник оригінальних і перекладених статей М. Драгомирова. 1858-1880 рр. - Том I”, “Збірник оригінальних і перекладених статей М. Драгомирова. 1856-1881 рр. - Том II”, “Чотирнадцять років (1881-1894 рр.). Збірник оригінальних і перекладених статей М. Драгомирова”, “Одинадцять років (1895-1905 р.р.). Збірник оригінальних і перекладених статей М. Драгомирова” у 2-х томах [93, 94, 104, 107].

Для характеристики діяльності і поглядів М. Драгомирова у галузі навчання і виховання військовослужбовців значний інтерес становлять його накази та розпорядження, як командувача військами Київського військового округу з 1889 до 1903 рр. [187-206]. У них міститься матеріал з аналізом стану бойової підготовки в частинах і підрозділах округу, як правило, на підставі результатів інспекторських перевірок командувача, а також даються вказівки щодо організації та проведення військового навчання і виховання особового складу. В рамках нашого дослідження принципове значення мають і звіти про стан військ округу, які періодично командувачем відправлялись у Військове міністерство. В кожному з них М. Драгомиров звертав увагу на ті чи інші важливі питання, наприклад, про введення загального початкового навчання населення, без чого, на його думку, було неможливе ефективне навчання військовослужбовців.

Педагогічні ідеї М. Драгомирова знайшли відображення в офіційних військових документах, різного роду статутах, настановах, інструкціях, у розробці яких він брав участь і, насамперед, у таких, як “Статут польової служби”, “Статут стройової служби окремих родів військ”, “Статут гарнізонної служби”, “Настанова з навчання стрільбі”, “Настанова з навчання саперних команд у піхоті”, “Положення про навчання нижніх чинів піхоти”, “Інструкція щодо дії у бою загонів усіх родів військ”. Всі ці документи заслуговують на особливу увагу дослідників [113, 140, 141, 142, 180, 181].

З метою поглиблення вивчення й найбільш повного висвітлення найголовніших положень теорії і практики навчання і виховання військовослужбовців строкової служби у педагогічній спадщині вченого нами визначені відповідні напрями дослідження, які безпосередньо підпорядковані реалізації наукових завдань дисертаційної роботи.

Насамперед, проаналізовано дидактичну систему М. Драгомирова, з попереднім виділенням її як окремих важливих наукових напрямів. Це викликано тим, що незважаючи на доволі широкий спектр напрацювань стосовно педагогічної спадщини воєначальника і, зокрема, його дидактичних положень, до цього часу спеціально не розглядалися такі її аспекти, як теоретичне значення форм і методів військового навчання, що їх обґрунтував М. Драгомиров.

За сучасних умов реформування і необхідності подальшого розвитку Збройних Сил України, важливого значення набув напрям вивчення педагогічної спадщини М. Драгомирова, пов’язаний з висвітленням в його творах проблем формування особистості захисника Вітчизни. В цьому контексті ідеї М. Драгомирова не втратили своєї значущості, бо схожі питання виникають повсякденно перед нинішніми офіцерами-педагогами, командирами частин і підрозділів. Розгляд ідей вченого про цілі і задачі виховання військовослужбовців, аналіз його методики виховної роботи з солдатами, узагальнення основоположних принципів за М. Драгомировим, нами визначені як ще один напрям наукового пошуку.

Таке комплексне спрямування воєнно-історичного дослідження обумовлене прагненням всебічно вивчити та проаналізувати творчу спадщину видатного вченого і педагога у галузі теорії і практики навчання і виховання воїнів строкової служби. Воно передбачає різні за характером і спрямованістю завдання. В першу чергу такі, як: з’ясування причин, котрі зумовили розроблення і створення педагогічної системи М. Драгомирова; розкриття цілей, задач, змісту, форм і методів навчання і виховання військовослужбовців за М. Драгомировим; визначення характерних рис творчості вченого і його впливу на подальший розвиток військової справи. Якісно виконати поставлені перед автором задачі, правильно зрозуміти і об’єктивно оцінити проблему, що досліджується стало можливим лише за умов комплексного її осмислення із застосуванням всього різноманіття методів воєнно-історичного пізнання (діалектико-філософський, загальнонауковий, а також спеціальні).

В основі всієї системи методів, що застосовувались при вивченні науково-теоретичної спадщини М. Драгомирова, був універсальний метод – діалектичний. Його закони, категорії та принципи є ефективним знаряддям пізнавально-оціночного пошуку.

Найважливішу роль у роботі з вивчення військово-педагогічної спадщини М. Драгомирова відіграли методи теоретичного узагальнення. Науково-теоретична, педагогічна творчість вченого в структурному відношенні є достатньо складним об'єктом дослідження. Тому для з'ясування суті, змісту, характерних рис якогось елементу загальної педагогічної системи, наприклад, методи і форми навчання військовослужбовців у педагогічній творчості вченого, цілісний предмет ми розчленовували на складові частини, а потім вивчали їх, виділяючи властивості і ознаки, простежуючи зв'язки та відношення, а також виділяючи їх місце і роль у системі цілого. Після цього, як це пізнавальне завдання було вирішено, окремі елементи знову об'єднували в єдине ціле, складали уяву про особливо цікаві частини з урахуванням внутрішніх зв'язків цілого. Така мета досягалася нами при використанні в ході дослідження методів аналізу і синтезу. Нами проаналізовано багато джерел теоретичної спадщини М. Драгомирова, конкретні соціальні умови його службової, державної діяльності, індивідуальність його особистості, військово-педагогічна думка того часу. Такий підхід дозволив визначити спрямованість його діяльності, визначити особистий внесок у розвиток теорії та практики військового навчання і виховання.

У сукупності з методами аналізу і синтезу важлива роль при вивченні і характеристиці військово-педагогічної діяльності М. Драгомирова відводилась порівнянню, зіставленню, теоретичному узагальненню і класифікації, абстрагуванню. Розуміючи під абстрагуванням мислене зосередження уваги на тих чи інших ознаках явища, слід зазначити, що воно забезпечило можливість більш детального розгляду і оцінки кожної частини цілого – педагогічної системи, діяльності вченого і тим самим створило передумови для більш виваженого і об'єктивного підходу до всього об'єкту дослідження в сукупності. Наприклад, вивчення одного з періодів діяльності М. Драгомирова – як командувача військами Київського військового округу в “чистому виді”, чому нами приділялась особлива увага, сприяло поглибленому з'ясуванню оціночних критеріїв військово-педагогічної творчості вченого в цілому. А студіювання наказів і розпоряджень М. Драгомирова у той період здійснювалося шляхом поєднання методів теоретичного аналізу, узагальнення, зіставлення різнопланових матеріалів. Вони містять вагомую інформацію про характер творчої педагогічної діяльності воєначальника, дають можливість ґрунтовно уявити його особистість, дозволяють зробити висновок про безперервну роботу, спрямовану на розроблення концептуальних основ навчання і виховання, практичну їх перевірку.

В основу дослідженої проблеми покладені принципи історизму, всебічного аналізу, науковості, послідовності, системності, етики. Особливо

важливим є принцип історизму, завдяки якому показано процес формування світогляду вченого, створення ним системи навчання і виховання військовослужбовців з урахуванням конкретних умов існування армії того часу. Використання історичного методу в дослідженні дозволило відтворити процес реформування збройних сил Російської імперії ХІХ ст., встановити вплив об'єктивних факторів на розвиток військово-педагогічних поглядів М. Драгомирова.

Висновки

Проведений аналіз спеціальної літератури та інших джерел з проблеми, переконливо свідчить про те, що система навчання і виховання військово-службовців строкової служби у педагогічній спадщині М. Драгомирова до нині залишалася недостатньо досліджена, а висвітлені її деякі аспекти мають переважно фрагментарний, несистематизований характер. Обрана нами тема у такій постановці і інтерпретації ще не стала предметом комплексного вивчення, а ті праці, які існують не дають повної уяви про розроблену М.І. Драгомировим систему навчання і виховання солдатів.

Основними напрямками нашого дослідження стали саме ті, які, на наш погляд, ще не знайшли достатнього розкриття в публікаціях сучасних воєнних істориків. Конкретно це стосується, в першу чергу, наукового обґрунтування цілей, завдань, змісту, а також теоретичного узагальнення принципів військового навчання і виховання за М. Драгомировим, аналіз методів і форм навчально-виховної роботи з солдатами у педагогічній спадщині вченого.

В цілому, обрана методика дисертаційної роботи дозволила повністю вирішити поставлені завдання у зазначених напрямках.

РОЗДІЛ ІІ РОЗРОБКА ПРОБЛЕМ ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА ТА БОЙОВОЇ ПІДГОТОВКИ ВОЇНІВ М.І. ДРАГОМИРОВИМ

2.1. Розвиток теорії воєнного мистецтва у працях М.І. Драгомирова

Як показали дослідження, у другій половині XIX – початку XX століть відбувалося бурхливе зростання виробничих сил, розвиток промисловості, транспорту та інших галузей економіки. Технічний прогрес справив великий вплив і на розвиток військової справи. Армія оснащувалась новою більш досконалою зброєю і бойовою технікою. Посилилась їх бойова міць, маневреність. Винахід бездимного пороху, поява магазинних гвинтівок, кулеметів, скорострільних гармат забезпечили збільшення дальності, точності і щільності вогню [25-28]. Удосконалення озброєння і військової техніки зумовили зміни у співвідношенні родів військ, збільшення у складі збройних сил артилерії і спеціальних родів зброї. Оснащення армії новою, більш досконалою нарізною вогнепальною зброєю, військовою технікою призвело до докорінних змін у способах і формах ведення бойових дій. Перед воєнно-теоретичною думкою постало багато складних питань щодо осмислення змін, що відбулися і визначення подальших шляхів розвитку військової справи. Необхідно було критично оцінити вплив нових факторів на воєнні дії, виробити погляди на найбільш доцільне використання збройних сил у війні.

У цей період спостерігається помітний підйом російської воєнно-теоретичної думки. Вивчався вплив військових реформ 60-70-х років XIX століття на військову справу, аналізувався досвід війн, виявлялись тенденції розвитку воєнного мистецтва, перероблялись і виправлялись статuti і настанови. Основним центром військово-наукових досліджень був Генеральний штаб. Дослідницька робота велась також у військових округах, військово-навчальних закладах, військово-наукових товариствах, військово-історичних музеях, висвітлювалась у військових періодичних виданнях.

Отже, зрозуміло, що розвиток воєнно-теоретичних поглядів М.І. Драгомирова був обумовлений саме радикальними змінами у збройних силах, що відбувалися у другій половині XIX століття. Докорінні перетворення, що відбувалися у військовій справі, поява нових технічних засобів боротьби вимагали рішучої перебудови всієї військової системи. Це добре розумів М.І. Драгомиров, який у своїх воєнно-теоретичних працях досліджував актуальні на той час проблеми військової науки [100-105]. Аналіз їх показує, що вчений дійсно залишив значну теоретичну спадщину, в якій знайшло відображення розуміння особливостей і характеру війн, творча розробка складних проблем воєнного мистецтва. У його військово-наукових працях розглядались такі найважливіші питання, як природа і сутність війни, шляхи будівництва збройних сил, форми і способи ведення воєнних дій та ін.

М.І. Драгомиров доводить, що війна розглядається як явище властиве суті людині і є природним станом суспільства, проявом у його житті закону боротьби за існування. На його думку, у природі все засноване на боротьбі і людина не може стати вище якогось із законів природи.

За поглядами вченого два фактора впливають на війну – людина і техніка. Головна роль у війні, стверджував він, повинна належати людині. М. Драгомиров був переконаний, що зброя має двоїстий характер. Метальна,

тобто вогнепальна зброя відповідає розуму людини, а холодна – «силі волі, енергії моральної». Звідси ним робився висновок, що тактика обумовлюється духовними силами природи людини, а не зброєю і військовою технікою, у якій лише розкриваються закладені у людині здібності. Зброя, вважав генерал є не самостійною, а підпорядкованою даною, вона є не більше як продовження органів людини, удосконалення його двоїстої здібності: завдавати шкоди здалеку і зіткнувшись з ним груди в груди [103].

У ході дослідження встановлено, що суперечливість поглядів М.І. Драгомирова виявлялась у недооцінці військової техніки. Проте, він уважно спостерігав за її розвитком і в основному правильно вбачав зміни у тактиці, військовому навчанні і вихованні. Точність, скорострільність і дальність вогню, що значно зросли у зв'язку з появою нарізної зброї М.І. Драгомиров ставив до числа найважливіших факторів, які змінили підготовку і бойове застосування збройних сил.

Віддаючи належне прогресу в області військової техніки, М.І. Драгомиров, однак вважав, що нова зброя суттєво не змінить тактики. На його думку, результат бою і далі буде вирішуватись багнетним ударом в зімкнутому строю. Звідси впливало нерозуміння ним важливості самоокапування піхоти під сильним вогнем рушниць і артилерії, впровадження у війська кулеметів, стрільби із закритих позицій і багато іншого. Прибічників насичення військ технікою він іронічно називав «вогнепоклонниками».

Як свідчать вивчені джерела, М.І. Драгомиров виступав проти масового впровадження на озброєння кулеметів, тому що крім негативного морального результату, вони вимагатимуть великих витрат боєприпасів, з чим російська промисловість не зможе впоратись. Він також заперечував доцільність введення щитів в артилерії і стрільби із закритих позицій, що на його думку, притупляє моральні основи і посилює почуття самозбереження в людині.

Суперечливість поглядів М.І. Драгомирова на проблему співвідношення людини і техніки у військовій справі пояснювалась багато в чому тим, що війни кінця ХІХ століття не давали ще достатньо конкретного матеріалу для глибоких висновків про вплив удосконалених технічних засобів на воєнне мистецтво. У переоцінці М.І. Драгомировим ролі холодної зброї в бою відому роль відіграла технічна відсталість Російської імперії та її армії порівняно з її імовірними західноєвропейськими противниками. Звідси переконання «високим духом» нейтралізувати технічну перевагу противника.

Наприкінці свого життя на основі вивчення досвіду російсько-японської війни 1904-1905 рр. М.І. Драгомиров уточнив свої погляди на бойову підготовку військ та вніс ряд змін в підручник тактики, але продовжував стверджувати, що «досконала зброя не змінила людину, а лише відтінила потребу більш раціонального морального виховання і освіти військ у мирний час» [101].

Аналіз поглядів військового вченого на проблему співвідношення людини і техніки у збройній боротьбі показав, що він не заперечуючи значення розвитку озброєння і військової техніки, наполегливо відстоював положення про вирішальну роль у війні людини, його моральної сили.

Тактичні погляди М.І.Драгомирова в найбільш систематизованому вигляді були сформульовані ним у «Підручнику тактики», а також викладені в багатьох інших воєнно-теоретичних працях і покладені в основу офіційних статутів, настанов, інструкцій російської армії того часу. Підручник знаменував собою крок вперед у розвитку тактичної думки. Він відрізнявся оригінальною структурою і трактуванням ряду проблем тактики підрозділів (батальйон, рота, взвод) в умовах широкого застосування нарізної зброї. Це обумовило широке його розповсюдження і остаточно затвердило репутацію автора як фахівця з розробки тактичних проблем і проблем навчання і виховання військовослужбовців. На відміну від своїх попередників М.І. Драгомиров бачив предмет тактики не тільки в тому, щоб досліджувати бойові властивості військ і місцевості, але і в тому, щоб вчити війська «у мирний час тільки тому, що їм доведеться робити у воєнний» [62].

Виходячи з нового визначення предмета тактики, автор вперше увів в свій підручник розділ про навчання і виховання військ. У курсі розглядалась тактика піхоти, кавалерії і артилерії, питання розміщення військ на відпочинку, похідні рухи і бойові дії їх в наступальному і оборонному боях. Багато місця відводилось характеристиці розгорнутого строю, позитивних якостей і недоліків стрілецьких ланцюгів і ротних колон як основних елементів бойового порядку. Основним видом бою М.І.Драгомиров вважав наступ. Наступальний бій складався із зближення з противником та із багнетної атаки в зімкнутому строю. Його підручник містив багато нового, прогресивного, того, що збагачує тактичну думку. Автор підручника виступав у теоретичному плані як прибічник самостійних та ініціативних дій солдат і офіцерів. Позитивною рисою підручника треба визнати те, що М.І. Драгомиров чітко розмежував тактичну й стройову підготовку військ. Він домагався забезпечення тісного зв'язку теорії тактики з її практичним застосуванням. Такий погляд після виходу у світ підручника М.І. Драгомирова отримав загальне визнання. Отже, з 70-х років XIX століття М.І. Драгомиров став основним автором з тактичних проблем.

У підручнику тактики М.І.Драгомиров давав загальне уявлення про сучасну армію, її роди військ, причини їх появи, показував вплив на тактику важливіших факторів, починаючи з місцевості. У підручнику вперше давалися систематизовані вказівки із бойового забезпечення військ на полі бою. Рекомендації М.І.Драгомирова по організації військової розвідки і порядку оцінки розвідувального матеріалу мали великий практичний інтерес.

Разом з тим в підручнику військового вченого, як і в інших роботах по тактиці були суттєві недоліки. В його працях не здійснено всебічного висвітлення природи бою, недооцінюється вогнева підготовка військ. В підручнику містились вказівки про бойову діяльність військ, способах ведення наступального і оборонного боїв, але в ньому не розкривалась специфіка і сутність самого бою.

У 1882 р. за участю М.І.Драгомирова вийшли інструкції по спільній дії трьох родів військ: «Інструкція для дії в бою загонів всіх родів військ» і «Інструкція для дії в бою польової артилерії у зв'язку з іншими родами військ».

У цих документах оформлювалась тактика загальновійськового бою.

Швидке удосконалення вогнепальної зброї і розвиток військової справи вимагали перегляду статутів та інших керівних документів, які не відповідали більш вимогам практики. У 90-х роках XIX століття підготовкою проекту нового «Польового статуту» займалися спеціальні комісії, призначені Військовим міністерством. Підсумком їх діяльності була розробка двох проектів нового «Статуту польової служби». Найбільш вдалим виявився проект підготовлений комісією на чолі з М.І.Драгомировим, в якому в достатній мірі відбивались вимоги бойової практики військ. Однак він не повністю враховував ті зміни, які відбувалися у зв'язку з переозброєнням армій магазинними гвинтівками і скорострільними гарматами, а також з появою кулеметів. В основу «Статуту польової служби» 1901 р. були покладені тактичні погляди М.І.Драгомирова.

Вчений зазначає, що російсько-японська війна 1904-1905рр. показала невідповідність деяких положень «Статуту польової служби», які виявили суттєві недоліки передвоєнних тактичних поглядів. Це рух резервів в зімкнутих шиківаннях у зоні вогню рушниць противника, надання переваги ударній тактиці, недостатність використання вогню артилерії, недооцінка вогневих можливостей кулеметів.

Крім того, у війнах кінця XIX - початку XX століть чітко стали простежуватись елементи операції, тобто таких бойових дій, які переросли тактичні рамки, але не могли бути віднесені до стратегічних. Дослідженню цього питання приділяв увагу М.І.Драгомиров. Аналізуючи витoki і причини появи нової ланки воєнних дій, що надалі отримала назву «операція», військовий теоретик вважав, що операція впливає з розростання тактичних дій військ за рахунок злиття окремих бойових дій. М.І.Драгомиров відносив її до великої тактики.

У дослідженні показано, що М.І.Драгомиров, як і більшість військових теоретиків і практиків того часу певною мірою недооцінювали значення вогню і переоцінювали роль холодної зброї в бою. Тем не менш його військово-теоретична та практична діяльність мали велике значення. В його працях пропитувались нові ідеї, хоча й неповно відображався вплив нарізної зброї на тактику і бойову підготовку військ, розчищувався шлях становлення прогресивних поглядів в офіційній тактичній думці і бойовій практиці, де головне місце відводилося саме людині.

2.2. Обґрунтування змісту військового навчання

Запропонована М.І.Драгомировим система навчання воїнів була розроблена ним у зв'язку докорінними, істотними змінами, що відбулися в збройних силах Російської імперії у другій половині XIX століття. Зміни полягали в тому, що на озброєння армії у великій кількості стала поступати вогнепальна нарізна зброя, більш досконала ніж колишня гладкоствольна. Значно зросла скорострільність, збільшилась далекобійність і точність вогню стрілецької зброї і артилерії, що в свою чергу призвело до змін форм, способів і в цілому, характеру бойових дій, до зародження нової тактики

стрілецького цепу, яка дозволяла найбільш повно використовувати можливості нарізної зброї, гнучко поєднувати в бою вогонь, маневр і удар.

Крім того в ході військової реформи другої половини XIX-го століття у 1874 році було здійснено перехід від рекрутської системи комплектування армії особовим складом, яка проіснувала більше ста п'ятидесяти років (з 1699 р.), до загального військового обов'язку населення, були значно скорочені терміни військової служби солдатів. За новим законом термін служби в армії був скорочений до 15 років, з них 6 – дійсної служби та 9 – у запасі. У своїх творах М. Драгомиров указував на те, що скорочення термінів служби солдатів, ускладнення процесу їх навчання вимагають інтенсифікації процесу навчання. При тривалих термінах служби основний тягар навчання лягав на плечі унтер-офіцерів і “старослужащих” солдатів. У нових умовах це вже є завданням офіцерів. Раніше в армії було багато вчителів і мало учнів, з скороченням термінів служби стало мало учителів і багато учнів. “За останні 25 років відбувся докорінний переворот у системі виховання і навчання військ, - зазначав педагог, - обумовився він з одного боку, додаванням нових предметів навчання, з другого – скороченням термінів служби. Роботи стало більше, часу – незмірно менше” [82, с.5]. У зв'язку з цим М. Драгомиров вимагав постійної обов'язкової участі офіцерів у навчанні солдатів. “Навчання ускладнилося до такого ступеня, що те, що робилось раніше роками тепер треба поспівати робити місяцями, інколи днями. При такому становищі правильно одне: якщо офіцер не зробить, то і ніхто не зробить” - писав М. Драгомиров [94, с.2]. Досвід останніх війн і передусім Кримської війни (1853-1856 р.р.), на його думку, переконливо показали усю неспроможність колишньої системи військового навчання, яка характеризувалася головним чином підготовкою військ до оглядів і парадів, зосередженням зусиль на за своєнні лінійної тактики. Індивідуальна підготовка солдата зводилася в основному до набуття ними навиків чіткого, красивого марширування, легкого і віртуозного виконання прийомів зі зброєю. Особливе значення приділялось зовнішній єдності дій частин і підрозділів. Чітке рівняння на місці та на марші, спільне злагоджене виконання команд – все це в основному і було критерієм в оцінці бойової підготовки частин, підрозділів, якості навчання військовослужбовців.

М. Драгомиров виступав за необхідність кардинальної зміни старої системи військового навчання і заміни її такою, яка б справді готувала солдатів вміло діяти у бойовій обстановці, а не на плацу. Про віджилі та шкідливі плац-парадні традиції та муштру у військовому навчанні М. Драгомиров говорив з професорської кафедри Миколаївської академії Генерального штабу, про це він писав у своїх фундаментальних працях і багаточисельних статтях у військовій періодичній пресі, вказував у наказах командувача військами Київського військового округу. Показуючи безглуздя плац-парадної підготовки на прикладі навчання солдатів стройовим прийомом у використанні холодної зброї – шаблі, він писав наступне: “Чи прийде комусь у голову махати бритвою навіть без думки про те, для чого бритва призначена? Адже шабля має бути загострена, як бритва, інакше вона... не

зброя, а лише зайвий, ні до чого не потрібний баласт... І не має ніякого сумніву, що якби винахідники прийомів з шаблею... мали під рукою шаблю гостру, як бритва, а не іграшкову, несправжню, вони б дещо згадали і написали б цілком не те, що написали” [107, с.154].

Він зазначав, що зміна характеру і змісту навчання воїнів є справою дуже складною і вимагає докорінного ламання традицій, що склалися протягом багатьох десятиліть, скасування застарілих і непридатних статутів, настанов, підручників, що визначають зміст навчання солдатів і офіцерів. Вивчення і аналіз військово-педагогічної спадщини М.І.Драгомирова показали, що в зв'язку з радикальними змінами у військовій справі, з прийняттям Закону про загальний військовий обов'язок (1874 р.) ним була зроблена велика робота щодо визначення змісту навчання особового складу Збройних Сил Російської імперії відповідно до нових вимог. Результати цієї праці знайшли свій конкретний вираз у багатьох його творах, серед яких зазначимо насамперед такі, як “Підручник тактики”, “Досвід керівництва підготовкою частин до бою”, “Підготовка військ в мирний час (виховання і освіта)”. Крім того він брав безпосередню особисту участь у створенні нових статутів, інструкцій, настанов для Збройних Сил і переробленні старих, які визначали зміст навчання воїнів у всіх родах військ. До їх числа відносяться “Настанова щодо дії у бою загонів з усіх родів зброї”, “Настанова з навчання стрільби”, “Положення про навчання нижніх чинів піхоти”, “Статут стройової кавалерійської служби” та ін. [113, с.251].

При вивченні архівних документів штабу Київського військового округу (КВО) періоду 1889-1903 р.р. нами були виявлені навчальні програми, складені командувачем округу генералом М. Драгомировим, відповідно до яких здійснювалось навчання солдатів у частинах і підрозділах округу, зокрема: “Докладна програма навчання молодих солдатів”, яка оголошена до керівництва наказом командувача військами КВО №125 від 22 грудня 1889 року; “Докладна програма навчання рядових” – наказ командувача військами КВО №37 від 27 квітня 1890 року; “Докладна програма артилерійського навчання молодих солдатів у польових батареях” – наказ №276 від 3 грудня 1892 року; “Докладна програма занять з старослужащими у польових батареях” – наказ №98 від 19 жовтня 1894 року [Див. додатки].

До складання навчальних програм М.Драгомиров підходив як до обов'язкового для армії документу, що визначає зміст військового навчання. Розробляючи їх, він враховував специфіку і особливості бойової діяльності і служби воїнів у різних родах військ, їх призначення в бою.

Вивчення, аналіз і систематизація усіх цих документів дозволили скласти уявлення про розроблену М.Драгомировим систему військового навчання, його зміст.

Для того, щоб успішно навчати військовослужбовців, твердив він, не обхідно добре з'ясувати: чому треба вчити їх, чим вони повинні оволодіти у процесі бойової підготовки. Визначенню системи знань і пов'язаних з ними практичних умінь і навиків, якими мають оволодіти воїни, що навчаються, під час служби, М. Драгомиров надавав великого значення. В його

педагогічній спадщині важливе місце займають питання вихідних теоретичних ідей, що визначають зміст військового навчання.

Дослідження військово-дидактичної спадщини М.І. Драгомирова дозволило узагальнити розроблені ним вимоги до змісту військового навчання. Укажемо на основні з них:

1. Зміст військового навчання має бути спрямований на реалізацію основної мети – “підготовка солдата до бою, армії до війни” і ця підготовка повинна відповідати формам і способам ведення збройної боротьби.

Технічна революція другої половини ХІХ-го ст. викликала надходження на озброєння армії нових видів військової техніки і зброї, що в свою чергу зумовило зміни в формах та способах збройної боротьби. Поява нових зразків зброї, зазначав він, вимагає широкого ознайомлення солдатів з ними, навчання способам їх застосування і неминуче спричиняє зміни загальної системи навчання воїнів. Зміст військового навчання, за М. Драгомировим, повинен передбачати досягнення високого польового уміння особового складу частин і підрозділів.

2. На всіх етапах військового навчання, вважав М. Драгомиров, повинно бути спрямоване на здійснення основної мети виховання - формування всебічно розвиненої особистості військовослужбовця, готового самовіддано виконати свій військовий обов'язок. З цієї вимоги випливало, що зміст військового навчання має забезпечувати розумовий розвиток солдатів, їх військово-технічну і спеціальну підготовку, фізичне і моральне виховання. Аналіз праць М.І. Драгомирова, складених ним програм навчання свідчить про те, що у зміст навчання він включав предмети, що забезпечують розвиток усіх якостей і властивостей особистості солдата.

3. Зміст військового навчання повинен будуватися на основі взаємозв'язку між окремими навчальними предметами бойової підготовки військовослужбовців. Ця вимога обумовлювалась фактором, який полягає у тому, що вивчення деяких предметів немислимо без попередньої підготовки з інших предметів. Вивчення тактики, говорив він, треба розпочинати тільки на базі вогневої і стрійової підготовки солдатів. Це означало, що при визначенні змісту навчального матеріалу із стрільби, стрійової підготовки, необхідно виходити з того, щоб дати солдатам відповідну підготовку для наступного вивчення тактики.

4. У змісті військового навчання має знаходити відображення зв'язок теорії з практикою. Цей зв'язок, за М. Драгомировим, передбачає необхідність переважно практичної підготовки солдатів із застосування теоретичних знань, що засвоюються, в ході службової діяльності, виконанні практичних робіт, службових завдань і визначенні системи умінь і навиків з кожного предмету бойової підготовки.

5. Зміст військового навчання повинен відповідати, на думку М. Драгомирова, пізнавальним можливостям солдатів, рівню одержаної ними до армії освіти, враховуючи відсутність грамотності у багатьох новобранців. Виконання цієї вимоги пов'язане з правильним вирішенням питання про об'єм і ступінь складності навчального матеріалу, що відбирається для

вивчення різними категоріями солдатів – молодими і “старослужащими” в різних родах військ. Навчання буде неефективним та якість його низкою, вважає він, якщо солдатам прийдеться засвоювати занадто ускладнений в теоретичному відношенні матеріал і перевантажений за об’ємом.

М.І. Драгомиров визначив склад навчальних предметів, порядок і послідовність їх вивчення у піхоті, артилерії і кавалерії; з молодими солдатами та “старослужащими”. У “Підручнику тактики”, “Докладних програмах навчання”, у роботі “Досвід керівництва підготовкою частин до бою” та в інших працях він розкрив зміст військового навчання з кожного предмету бойової підготовки, визначив систему знань, моральних ідей, а також практичних умінь і навичок, якими необхідно оволодіти солдатам.

У піхотних частинах і підрозділах, указував М. Драгомиров, основними обов’язковими предметами індивідуального навчання солдатів повинні бути: 1) стрільба зі зброї (вогнева підготовка); 2) фехтування (застосування холодної зброї); 3) гімнастика (фізична підготовка); 4) стройова підготовка; 5) саперна (окопна) справа.

1. Стрільба зі зброї.

Головною складовою частиною загальної військової підготовки солдатів, вважає М. Драгомиров, є вогнева підготовка з стрілецької зброї, в ході якої воїни навчаються умілому використанню рушниці для ураження противника.

Навчання стрільбі, вчив він, треба проводити по етапах, спочатку слід навчити воїнів порядку заряджання зброї, далі показати і розповісти як визначається відстань до цілі і відповідно до цього устанавлюється приціл, потім треба навчити прицілюванню з рушниці і правильному спуску курка, не порушуючи при цьому прицільної лінії. Після цього, продовжував він, можна приступити до стрільби спочатку холостими набоями, щоб привчити до звуку пострілу і пізніше до бойової стрільби з визначених вимірних відстаней. І тільки по закінченню такого попереднього навчання можна переходити до стрільби бойовими набоями в ціль, що знаходиться на невимірній відстані, яку солдат повинен визначити самостійно. М. Драгомиров зауважував, що при навчанні стрільбі не можна зупинятися на будь-якому етапі, захоплюватися та віддавати йому перевагу. Це, на його думку, може призвести до небажаних кінцевих результатів у навчанні. “...До чого повинна привести тривала зупинка на чомусь одному, - писав він, - можна міркувати з холостої стрільби, яка про необхідність визначити відстань, прицілиться та спокійно натиснути на курок не нагадує ніскільки, до своєї ж власної досконалості, тобто до чистоти залпів, тягне нездоланною силою. Зупинка на стрільбі з вимірних відстаней тягне до так званої тонкої стрільби, тобто породжує бажання попасти, якщо можна, в точку: бажання очевидно, нездійснене і для бою марне, тому що там цілком достатньо, якщо ви не виходите з мішені, що має розміри людини” [92, с.28].

У статті “Про систему навчання стрільбі” М. Драгомиров указував, що у перший рік служби, солдатів слід навчити стріляти в мішень з короткої вимірної відстані, а починаючи з другого року можна переходити до

стрільби з невимірної відстані, яку поступово збільшувати [74, с.159].

У процесі бойової підготовки, говорив М.Драгомиров, треба за можливістю обмежувати кількість занять з стрільбою холостими набоями, які, вважав він, сприяють розвитку у солдата звичок недбалого прицілювання і поспішного пострілу. Холоста стрільба, говорив він, може корисно застосовуватися у навчанні тільки: а) для привчання новобранців до звуку пострілу; б) на польових заняттях при проведенні крізних атак; в) при двосторонніх маневрах для позначення позиції, що займають ті, хто обороняється.

Учити солдатів треба усім видам стрільби, вчив М.Драгомиров, одиночній, одиночній прискореній і залповій. Головну увагу у навчанні стрілецькій справі приділяти прицільній одиночній стрільбі з розсипного строю.

Стрільба з розсипного строю, говорив він, ставить воїнів у положення, при якому ним приходиться приймати рішення і діяти зброєю самостійно, ініціативно при відсутності безпосереднього керівництва з боку командира, тобто самому обирати ціль, визначати відстань до неї та момент пострілу. М. Драгомиров рекомендував тим, хто навчає, під час стрільби з розсипного строю давати вказівки стрілкам про переніс вогню, вимагаючи при цьому визначення дистанції до нової цілі і точки прицілювання самими солдатами.

У зімкнутому строю, вчив він, солдатів слід привчати стріляти тільки за командою начальника і в ціль, що вказана ним. “Солдати всім ходом навчання мають бути виховані у тому переконанні, - писав М.Драгомиров, - ...що зробити постріл з зімкнутого строю без команди – такий ж самий злочин, як будь-який непослух старшого в строю” [98, с.24].

Слід зазначити, що М.Драгомиров вважав захоплення навчанням солдатів стрільбою може призвести до негативних наслідків в їх бойовій підготовці, а саме виробить у них прагнення до відносно безпечного способу завдання шкоди противнику вогнепальною зброєю із-за укриття, закріпить небажання ризикувати, самовіддано сходитись з противником у рукопашний бій і діяти багнетом, таким чином буде сприяти розвитку у воїнів “інстинкту самозбереження”. Він вважав, що навчання стрільбі більш веде до розумового розвитку, але “дає мало практики моральному” [106, с.26].

2. Фехтування (застосування холодної зброї).

Вважаючи, що результат бою вирішальною мірою залежить від удару багнетами, М.Драгомиров провідне місце у навчанні воїнів відводив заняттям з фехтування, які розвивають у солдатів уміння застосовувати в бою багнет.

Навчання застосувати в бою холодну зброю, на його думку, має ґрунтуватися на принциповому положенні, суть якого полягає в тому, що “в бою тільки той б’є, хто не стільки турбується про власний захист, скільки про те, щоб наносити удари”. Виходячи з цього, він критикував практику більшої частини учителів фехтування, які будували свою систему підготовки солдатів на зворотному, тобто за принципом: не завдавай удару, не відбивши. “Мирна логіка, - писав М.Драгомиров, - обертає фехтування в мистецтво відбиття ударів з можливістю їх завдавати, бойова логіка вимагає, щоб воно було мистецтвом завдання ударів з можливістю їх відбиття” [92, с.30].

У процесі навчання він рекомендував проводити одностороннє та дво-стороннє фехтування, які також, як і навчання стрільбі треба проводити по етапах. Починати слід з відпрацювання фехтувальних прийомів без видимої цілі, зазначав М.Драгомиров, проте на них довго не можна зупинитися оскільки це веде “до тонкощів салютів”. Він підкреслював, що переходячи до навчання прийомам дій холодною зброєю з видимою ціллю при односторонньому фехтуванні, необхідно звертати увагу на привчання солдатів до влучності, сили удару в ціль і вироблення уміння швидко виривати багнет після удару. Удари багнетом, він рекомендував, учити завдавати з розбігу, не уповільнюючи рух в момент удару. Тільки цим шляхом можна виробити звичку виривання багнету після удару. Вправи поступово ускладнювалися, стаціонарні чучела робилися рухомими, а інколи хитними. Двостороннє фехтування, за словами М.Драгомирова, необхідне для “розвитку в бійцях запалу і роздратування до можливого ступеня”, але засвоєні в ході навчання прийоми знадобляться “в бою один на один, а не при зіткненні мас” в зімкнутому строю [98, с.22-23].

Навчаючи воїнів діям холодною зброєю, зазначав М.Драгомиров, командири повинні постійно і наполегливо розвивати у них оковимір, тобто уміння визначати відстань до противника, підкреслюючи, що якщо при стрільбі помилка у визначенні відстані або невірність руки веде до втрати кулі, то тут вона може призвести до втрати життя.

3.Гімнастика.

Заняття військовою гімнастикою, говорив М.Драгомиров, призначені для зміцнення і загартовування організму воїнів, розвитку у них сили, спритності, витривалості “стосовно до воєнних цілей,” уміння виконувати завдання, пов’язані з важким фізичним навантаженням, а також для формування навичок “активного” і “пасивного” пристосування до місцевості. Під “активним пристосуванням до місцевості” він розумів уміння долати різні перешкоди, що зустрічаються на полі бою. “Пасивне пристосування до місцевості”, за М.Драгомировим, означає уміння використовувати перешкоди на місцевості для свого захисту від вогню противника при стрільбі зі зброї. Він застерігав про неприпустимість частих занять з солдатами з навчання їх до “пасивного пристосування до місцевості”, що на його думку, “сприяє розвитку почуття самозбереження, яке, навпаки, повинно намагатися притупити в солдаті вправами, що розвивають в ньому відвагу і безстрашність” [92, с.39].

З метою розвитку у солдатів необхідних фізичних якостей він рекомендував проводити наступні вправи: “стрибки в ширину, в глибину, через бар’єр; ходіння по брусу, забігання на великі розлогі та збігання з них; швидкий підйом і спуск по високих і круто поставлених драбинах; ...часті похідні рухи з повною поклажею” [98, с.21].

За вказівкою М.Драгомирова в частинах Київського військового округу споруджувались гімнастичні містечка. Кращим гімнастичним містечком вважалось земляне укріплення з засіками, “вовч’їми ямами”, ровами, палісадними стінами. При навчанні гімнастиці солдати спочатку повинні

були навчитися індивідуально долати перешкоди в повному бойовому спорядженні. Після чого, М.Драгомиров рекомендував проводити заняття з штурму земляних укріплень в складі взводу, роти, створювати умови, щоб солдати вчилися допомагати один одному, набували спритності в підсаджуванні, підтримуванні, перестрибуванні, що на його думку, розвиває у воїнів не лише силу і спритність, але і почуття взаємної виручки, яке дуже необхідне в бою.

4. Стройова підготовка.

Базуючись на тому, що в бою дія вогнем поєднується з дією холодною зброєю, М.Драгомиров встановлював дві основні форми шиккування бойового порядку: розсипний і зімкнутий стрій. "...Метальна зброя потребує розсипного, холодна – зімкнутого строю" – писав він [67, с.62].

Підготовку солдатів треба здійснювати, говорив М.Драгомиров, до дій і рухів як в зімкнутому, так і в розсипному строю. На його думку, навчання солдатів діям і рухам в зімкнутому строю має скоріше виховне значення, тобто воно не стільки потрібно для безпосередньої підготовки до бойових дій в умовах широкого застосування досконалої вогнепальної зброї, скільки для формування і розвитку важливих морально-бойових якостей солдата, таких як уважність, організованість, дисциплінованість, швидкість реакції, "здатність миттєво підкорятися одній волі", товарицькість і взаємна виручка.

Серйозного значення надавав М.Драгомиров розсипному строю, який відігравав важливу роль у нових умовах ведення війни та вимагав від солдатів значно більшої самостійності. Навчання воїнів діям в розсипному строю, писав він, "...є підготовкою до сучасного бою в прямому сенсі і потребує від командирів постійної уваги до даного "відділу навчання солдата" [92, с.38].

5. Саперна (окопна) справа.

Навчання саперному мистецтву – "землекопству" повинне було, з точки зору М.Драгомирова, полягати в розвитку у воїнів навичок і умінь будування "перешкод і закриттів" на полі бою, а також пророблення проходів через перешкоди на місцевості. "Де перешкоди важко подолати, - писав він, - солдат повинен уміти зробити так, щоб можна було їх легко подолати" [106, с.40].

Драгомиров не приділяв належної уваги навчанню солдатів найбільш елементарному виду саперних робіт – викопуванню індивідуальних окопів з метою укриття і зберігання від вогню противника, що є результатом його погляду на роль вогнепальної зброї, яке полягало в недооцінці значення вогню в бою та, вважаючи, що викопування індивідуальних окопів розвиває у солдата шкідливий для військової людини інстинкт самозбереження.

Заняття з саперної справи будуть ефективними і корисними, зазначав він, коли будуть проводитись спільно з тактичним навчанням військ, в ході маневрів і навчань частин і підрозділів, ув'язуватися з характером тактичних задач, що вирішуються.

Разом з обов'язковими вищепереліченими предметами військового навчання М.Драгомиров надавав великого значення вивченню солдатами військових статутів, насамперед, статуту гарнізонної і караульної служби,

статуту сторожової служби і статуту внутрішньої служби. Вивчення статутів, на його думку, сприяє виробленню у солдатів вірності військовому обов'язку, правильного ставлення до начальників і товаришів, суворого армійського порядку.

Найбільш повно зміст навчання солдатів в артилерійських частинах і підрозділах М. Драгомиров розкрив у “Підручнику тактики” – розділ “Доповнення, що стосуються виховання і навчання артилерії” та у “Докладній програмі артилерійського навчання молодих солдатів в польових батареях”, “Докладній програмі занять з “старослужащими” солдатами в польових батареях” (Див. додатки В,Д), що складені ним для військ Київського військового округу.

Так само, як і в піхоті, в артилерії, вважав М. Драгомиров, треба проводити навчання солдатів з таких предметів, як фехтування, гімнастика, стройова підготовка, саперна (окопна) справа. Першочергового значення у навчанні артилеристів М. Драгомиров надавав спеціальній підготовці. Вивчення обладнання гармати і порядку догляду за нею було головним у навчанні молодих солдатів-артилеристів. Вони мали добре знати обладнання і назву головних частин гармати і, що особливо, підкреслювалось у програмі навчання, уміти їх показати, знати основні види і бойові властивості снарядів, якими може стріляти гармата (картеч, шрапнель, граната), а також знати обов'язки всіх членів артилерійського розрахунку при заряджанні, наводці, стрільбі; команди, сигнали, що подаються під час стрільби та прийоми, що застосовуються, крім того уміти чистити і змазувати гармату.

Програма занять зі “старослужащими” нижніми чинами в польових батареях передбачала в основному всебічне навчання артилерійській стрільбі усіма видами боєприпасів, а також порядку догляду та збереження гармат і коней.

Необхідним предметом навчання для артилеристів, вважав М. Драгомиров, має бути арифметика, яка допомагає кращій спеціальній підготовці воїнів.

Стрільба польової артилерії в бою, стверджував він, буде тим успішнішою, чим ближче до умов бою підходить практична навчальна стрільба, що проводиться батареями у мирний час, чим взагалі заняття польової артилерії в мирний час більш сприяють до набуття солдатами умінь і навичок у здійсненні швидкої і влучної стрільби.

Перешкодою у нормальній підготовці артилеристів, неодноразово підкреслював він, було відсутність належної кількості снарядів, необхідних для навчання стрільбі.

М. Драгомиров визначив зміст навчання солдатів у кавалерійських частинах і підрозділах і виділив у ньому два “відділи” – а) “навчання пішки” та б) “навчання верхи”.

Розділ “навчання пішки” передбачав підготовку солдатів до дій в пішому строю і включав наступні предмети:

1. Догляд за конем, сідлання, загнутування, мундштучіння, збереження зброї.

2. Стрільба з револьвера та рушниць.
3. Застосування холодної зброї – завдання ударів пикою і шаблею.
4. Гімнастика.
5. Саперна підготовка.

Розділ “навчання верхи” включав такі елементи підготовки:

1. Їзда різними алюрами на вуздечці і далі на мундштуці, у манежі, а потім в полі. Вольтижування без зброї. Стрибки через бар’єр. Плавання.
2. Дія зброєю з коня у полі (вольтижування зі зброєю, дія зброєю на повільних та швидких алюрах у нерухомі і рухомі неживі цілі; нагинання на коні, попадання в предмети, що підкидуються в якості мішеней та ін.).
3. Підготовка до зімкнутого строю і до атаки у цьому строю проти нерухомих цілей. Наскрізні атаки.
4. Підготовка до сторожової служби.
5. Підготовка до розвідувальної служби.
6. Тривалі похідні рухи, стройові проїздки [72, с.155].

Основними елементами індивідуальної підготовки кавалериста були вольтижування, фехтування, рубка, подолання перешкод.

Особливу увагу М.Драгомиров звертав на необхідність підготовки кавалеристів до тривалих рухів на місцевості, навчання бойовим діям у пішому строю. Для підготовки кавалерії до пробігів на великі відстані проводились прискорені марш-маневри на дальні дистанції.

Аналіз педагогічних праць М.Драгомирова показав, що навчання грамоті солдатів в усіх родах військ, він вважав обов’язковим предметом бойової підготовки і розглядав його як засіб розвитку воїнів, необхідний для успішного виконання обов’язків служби. Він писав: “Грамотність важлива і до розвитку її у війську мають докладатися міри наполегливі” [106, с.27].

Посилення технічного оснащення армії у другій половині ХІХ століття, поява досконалої зброї, з одного боку, та велика кількість неграмотних солдатів, що призиваються на військову службу, з іншого, - спричиняли значні труднощі у навчанні. Низький рівень грамотності поповнення, що поступало, серйозно непокоїв М.Драгомирова. У зв’язку з цим він неодноразово ставив питання про неможливість навчання військовій справі неграмотних людей, виступав за необхідність введення загального навчання грамоті населення. Так, у звіті про стан бойової підготовки, військової дисципліни у Київському військовому окрузі за 1897 рік М.Драгомиров писав: “Задовольнитися невеликою кількістю грамотних нині не можна; потрібна грамотна армія для того, щоб підготовка могла йти швидко та успішно, а служба ґрунтовно й серйозно” [113, с.277]. За його вказівкою в частинах округу створювались полкові школи, учбові команди з навчання солдатів грамоті, де їх вчили читати і писати. Функції вчителів виконували командири взводів і рот.

Разом з тим, М.Драгомиров зазначав, що на армію не може бути покладений суспільством обов’язок служити провідником грамотності у народну масу, тому що з скороченням термінів служби, розширенням та ускладненням змісту військового навчання ця мета є практично недосяжною.

М.І. Драгомиров надавав великого значення навчанню і вихованню новобранців. У перші ж місяці командування Київським військовим округом ним була розроблена та оголошена до виконання “Докладна програма навчання молодих солдатів” (Див. додаток А). У ній визначались зміст початкової військової освіти, система знань, навичок та умінь, якими мають оволодіти молоді солдати протягом 4-х місячного періоду підготовки. Можна твердити, що при складанні програми навчання військовослужбовців-новобранців М. Драгомиров прагнув до того, щоб забезпечити всім змістом учбового матеріалу виховуючий характер навчання.

Відповідно до програми, навчання починалося з пояснення обов’язків солдата, ролі і значення військової присяги, бойового прапора частини. Офіцери розповідали солдатам бойовий шлях полку, його нагороди і відзнаки; проходило знайомство з безпосередніми командирами і начальниками. Новобранцям пояснювали вимоги військової дисципліни, порядок звернення до старших за посадою та званням, віддавання військової честі; порядок подання прохань та скарг, вчили розпізнавати чини та звання за зовнішніми знаками, пояснювали правила військової ввічливості.

Після цього молоді солдати приступали до вивчення характеру і змісту внутрішньої, гарнізонної, сторожової служб, на основі відповідних статутів. Далі передбачалось їх навчання з базових предметів бойової підготовки: стрільба зі зброї, стройова підготовка, фехтування, гімнастика, а також проводилось навчання грамоті.

Слід також зазначити, що в силу своїх релігійних переконань, основним та важливішим предметом навчання молодого солдата М. Драгомиров називав Закон Божій, викладання молитв Господніх. З цього приводу педагог писав: “Усім відомо, що новобранці з цієї частини приносять з собою дуже небагато. І у війську багато в чому в цієї частині їх навчити неможливо, але те мале, чого слід, на нашу думку вимагати, має бути засвоєне твердо і свідомо. Це мале полягає у знанні Молитви Господній і Заповідей Спасителя” [81, с.4].

У програмах навчання військовослужбовців, інших документах, що визначали зміст військового навчання, які склав М. Драгомиров, відсутній розподіл часу на вивчення навчальних дисциплін. Однак цьому питанню він відводив вирішальну роль у військовому навчанні і підкреслював, що раціональний розподіл часу між “відділами освіти” та складання навчального плану вкрай необхідне при коротких термінах служби солдатів, як засіб протидії однобічним захопленням якимось відділом.

При складанні навчального плану, указував М. Драгомиров, слід керуватися ступенем важливості предметів навчання у справі підготовки солдатів до бою і кількістю часу, що відведено на це. Навчанню у застосуванні зброї, тобто стрільбі і фехтуванню, говорив він, треба віддавати перевагу порівняно з такими предметами навчання, як гімнастика, стройова підготовка та “землекопство” – саперна справа. “Припустимо, що на підготовку новобранців нам було б дано лише тиждень, - писав М. Драгомиров, - ми б використали його на вивчення обов’язків солдата загалом і вартового зокрема; на те, щоб

дати ним розуміння про удар багнетом, про стрільбу і чистку рушниць, а решту відділів пропустити б зовсім" [106, с.42].

По закінченні “одиначній підготовки”, указував М.Драгомиров, необхідно переходити до підготовки військових підрозділів і частин. “У справі підготовки військ, - писав він, - мають бути різко розмежовані: підготовка одиначна і підготовка частини. До підготовки частини не можна переходити до тих пір, поки не буде закінчена всебічна одиначна підготовка” [92, с.125]. Переходячи до підготовки частини, треба починати її неодмінно з роботи з відділеннями (у кінноті – взводами, в артилерії – з розрахунками гармат) і навчати їх усім відділам підготовки частин: стройова, тактична підготовка та ін. Чим краще і всебічніше будуть підготовлені відділення, тим міцніше буде і підготовка взводів, рот, батальйонів.

М.Драгомиров ґрунтовно виклав зміст і послідовність навчання військових частин і підрозділів у роботі “Досвід керівництва підготовкою частин до бою”, яка складається з трьох частин: “1)Підготовка роти; 2)Підготовка батальйону; 3)Підготовка трьох родів зброї до взаємної виручки”, а також у “Підручнику тактики”.

Підготовка військових частин, за М.Драгомировим, повинна складатися з наступних “відділів освіти”:

1. Стройова підготовка.
2. З’єднання строю з дією зброєю – навчання з бойовими набоями і наскрізними атаками.
3. Узгодження рухів та дій з іншими родами військ із застосуванням всього попереднього для досягнення даної тактичної цілі – тактична підготовка” [92, с.100].

Стройову підготовку військових частин і підрозділів, писав М. Драгомиров у “Підручнику тактики” необхідно організовувати на місцевості, керуючись стройовими статутами і починати слід з навчання відділень, відпрацьовуючи з ними дії і рухи в зімкнутому, розімкнутому, одношеренговому і розсипному строях. Кожен з солдатів повинен знати “для чого який стрій призначено”. Він учив, що добра стройова підготовка відділення є за порукою успіху в стройовому навчанні взводу, роти, батальйону і в цілому всього полку. “Якщо ...відділення злагоджені, вільно маневрують та якщо їх командири справляються з ними - ...то і вся частина в стройовому навчанні – в ладу” – писав М.Драгомиров [92, с.102].

Командири всіх ступенів, проводячи стройову підготовку підлеглих частин і підрозділів, повинні навчити їх, писав М.Драгомиров, - “спокійно і швидко приймати положення, відповідно до місцевості, противника, відстані до нього і напрямку в якому він очікується” [106, с.101].

Наступний предмет навчання, за М.Драгомировим, - “з’єднання строю з дією зброєю”. Визначаючи його зміст, він виходив з характеру і порядку дій піхоти в бою, який включав два періоди: вогнепальний, багнетний. З метою підготовки до вогнепального періоду бою, М.Драгомиров рекомендував проводити навчання з бойовими набоями, до багнетного – наскрізні атаки піхоти на піхоту, кінноти на піхоту та піхоти на кінноту. Під час навчань з бойовими

набоями, зазначав він, слід розвивати у солдатів уміння рухатися у строю і одночасно вести вогонь з рушниць в указані цілі при наступі, відступі, перешикуванні бойового порядку частини або підрозділу. Уперше тактичні навчання зі стрільбою бойовими набоями по мішенях були проведені за пропозицією М. Драгомирова в учбовому піхотному батальйоні у 1861 році. У війську такі навчання почали організовувати і проводити за цим прикладом значно пізніше, лише з 1868 року [140, с.216].

Особливе місце у системі навчання М. Драгомирова займали наскрізні атаки, яким він надавав великого значення у підготовці частин до другого періоду бою – багнетного удару. Крізні атаки ввів у військово навчання О.В. Суворов наприкінці XVIII століття, однак пізніше вони були виключені з бойового навчання і забуті. М. Драгомирову довелося доводити користь і необхідність відновлення у практиці бойової підготовки наскрізних атак. На його думку, проведення наскрізних атак піхоти на піхоту привчає воїнів у мирний час, по-перше, до виду рішучого наступу військ, розвиває при цьому самовладання і витримку, по-друге, виробляє у солдатів навички швидкого відновлення порядку у строю підрозділу після зіткнення з супротивником. Найбільшу користь у навчанні мають наскрізні атаки піхоти на кінноту і навпаки, твердив М. Драгомиров. Вони привчають піхоту не боятися кінноти, що атакує, а також привчають і кінноту не боятися піхотинців, що ведуть по ним прицільний залповий вогонь.

“Наскрізні атаки, - писав він, - привчають вершників і коней до піхоти, особливо якщо остання зустрічає їх залпом, та піхотинців до кінноти. Зрозуміло, що при справжній атаці на піхоту неважко пустити ускач того коня, який не боїться піхоти, тому що її знає, і навпаки – як би добре кінь не був навчений, він не понесеться з повною рішучістю на піхоту, якщо не звик її бачити близько в мирний час. Теж саме відноситься і до піхотинця. Вигляд кавалерійської атаки не може бути не страшним і за швидкістю руху, і за великою масою, яка загрожує роздавити. Треба, отже, тренувати нерви солдата для того, щоб він спокійно і не здригнувши міг дивитися на кавалерійський ураган. Суворовські наскрізні атаки привчають до цього найкращим чином, що цілком відповідає бойовим вимогам” [106, с.107].

Тактична підготовка військових частин, писав М. Драгомиров, повинна завершувати процес військового навчання і передбачати проведення самостійних тактичних навчань піхоти, артилерії, кавалерії і потім спільні односторонні і двосторонні маневри загонів частин, підрозділів, що складені з усіх родів військ. Завдання тактичної підготовки, за М. Драгомировим, полягають у тому, щоб виробити у особового складу уміння вести бойові дії в різних умовах обстановки, як у наступі, так і в обороні, а також навчити частини і підрозділи усіх родів військ взаємодіяти між собою у бою по задачах, напрямках, рубіжах, часу і способах виконання задач, що поставлені. Спільне вирішення воїнами тактичних завдань, вважав педагог, розвиває у них почуття військової дружби, товаришкості і взаємної допомоги.

Таким чином, при розробці основ змісту навчання військовослужбовців М. Драгомиров поклав ідею всебічної підготовки солдата до бою і армії в

цілому до війни.

2.3. Дидактичні принципи М.І. Драгомирова

В основу своєї військово-дидактичної теорії М. Драгомиров поклав низку принципів, ключовим і центральним з яких вважав принцип доцільності. Сутність цього принципу, на його думку, полягає в організації і здійсненні військово-навчального процесу відповідно до правила – у мирний час солдатів треба вчити тільки тому, що їм доведеться робити на війні. Протягом всієї військово-педагогічної діяльності він обґрунтовував вимоги і величезне значення цього принципу у військовому навчанні, давав практичні рекомендації щодо його застосування у бойовій підготовці частин і підрозділів.

Педагог виходив з того положення, що військовослужбовці, які виучені у мирний час зайвому, і перед ворогом будуть робити не те, що треба, а те, що вони вміють і звикли робити. Звідси робив висновок: "...що марно на війні, то шкода вводити в мирне навчання" і при теперішніх скорочених термінах служби, підкреслював М. Драгомиров, - "треба бути особливо уважним до того, щоб звільнити навчання військ від усього того, що у бою не застосовується ні прямо, ні опосередковано, як би воно не було привабливо і приємно для ока" [68, с.86; 72, с.31; 87, с.181-182; 92, с.24-25; 93, с.246-247, 363].

Авторство у формулюванні і обґрунтуванні даного військово-дидактичного принципу, зазначав він, належить німецькому полководцю маршалу Саксонському, який першим висловив цю ідею. Даним принципом у "навчанні військ", говорив М. Драгомиров, керувалися багато воєначальників минулого, у тому числі і О.В. Суворов. Ґрунтовно вивчивши досвід видатного полководця, М. Драгомиров дійшов висновку про відповідність суворовської системи бойового навчання військ вимогам військового часу. "Останній солдат, який попадав у сферу його (Суворова) впливу, - писав М. Драгомиров, - дізнавався і практично, і теоретично бойову справу краще, ніж тепер її знають у будь-якій європейській армії в мирний час, не виключаючи і найосвіченіших" [94, с.225-226].

Вивчення воєнно-теоретичної спадщини М. Драгомирова показало, що він постійно пропагував і прагнув впровадити у життя досвід О. Суворова у навчанні військовослужбовців.

Спираючись на принцип доцільності у навчанні, він підкреслював необхідність організації і проведення повсякденних занять, маневрів, навчань, в цілому всього навчально-виховного процесу з урахуванням характеру і особливостей сучасної війни, вимог, які вона ставить до воїнів з метою їх всебічної підготовки до ведення успішних бойових дій.

М.І. Драгомиров вимагав, щоб навчання військовослужбовців проходило в обстановці максимально схожій з бойовою дійсністю. Вчити війська тому, що необхідне на війні, на його думку, виходить всіляко наближати учбову обстановку до бойових умов, не допускати у навчанні спрощень і послаблень. Бойова обстановка завжди пов'язана з небезпекою для життя, підкреслював він, і в мирний час треба створювати на заняттях

такі умови, які б вимагали від тих, хто навчається високого напруження фізичних і моральних сил, виробляли здатність протистояти небезпеці, діяти в умовах певного ризику. “Тому, що в бою головну роль відіграє небезпека, то і у мирний час, наскільки це можливе, військам треба давати, - вчив М. Драгомиров, - практику у подоланні почуття небезпеки” [88, с.5].

Щоб максимально знизити негативний вплив бойової обстановки на військовослужбовців, указував він, слід ще у мирний час привчити солдатів до тих факторів, з якими вони будуть стикатися в бою.

М.І.Драгомиров критикував систему навчання стрільби, що склалася і була прийнята в армії на той час, стверджуючи, що вона не відповідає умовам, при яких приходиться стріляти в бою. Солдат, привчений у мирний час стріляти у спокійній обстановці, прицілюючись для одного пострілу декілька разів, не буде здатний до влучної стрільби у бою, вважав він, при впливі небезпечних для життя обставин [93, с.308].

Він рекомендував офіцерам проводити навчання зі стрільбою бойовими зарядами і набоями у піхоті і артилерії, наскрізні атаки кінноти і піхоти в ході маневрів, тривалі і складні марші.

Надаючи великого значення організації навчання воїнів в умовах найбільш наближених до бойової дійсності, він звертав увагу тих, хто навчає на заняття в полі, у найрізноманітнішій місцевості, різних умовах та протягом всього року. Польові заняття, на його думку, найкращим чином дозволяють готувати солдатів до умілих дій в бою у тактичному відношенні.

Аналізуючи результати навчань зі стрільбою бойовими набоями і снарядами частин Київського гарнізону 9 лютого 1893 року, М.Драгомиров указував на необхідність регулярного проведення таких навчань в холодний час, “щоб зимні вправи у полі були постійними і звичними” [191].

М.І.Драгомиров виступав проти хибного розуміння і неправильного виконання вимог принципу доцільності у навчанні військовослужбовців, критикував тих начальників, які перетлумачують і обертають формулу – “вчити війська у мирний час тільки тому, що їм доведеться робити на війні” у формулу – “що робиться на війні, то треба робити у мирний час” і практично дотримуються останньої у процесі навчання підлеглих.

Організовуючи військово-навчальний процес, вчив М.Драгомиров, треба враховувати те, що нічого з того, що відбувається у бою і на війні, неможливе цілком у такому ж, аналогічному виді перенести у мирне навчання, тому що немає головного фактору - реального ворога.

Він пояснював, що не треба намагатися у мирному навчанні, на маневрах буквально відтворювати картину бою, що об’єктивно неможливе і в цьому немає необхідності, часто прагнення командирів до її створення завдає шкоди навчанню військовослужбовців. “За точністю картини, - писав він, - не слід гнатися, якщо не хочуть прищепити військам шкідливі звички” [78, с. 51].

“...Бойова картина, як би за зовнішністю ні повно вона була відтворена, сама по собі є не більше як своєрідний парад, якщо не ставить людину у необхідність долати почуття небезпеки. І тому у маневруванні відтворення за

зовнішністю бойової картини - остання справа, відступати від неї не тільки можна, але й повинно, якщо ціною цього відступу є набуття добрих бойових навичок” [88, с.5].

М.І. Драгомиров рекомендував для того, щоб дійсно навчити військово службовців бойовій справі у мирний час, дати їм необхідні теоретичні знання і практичні навички треба “уживати прийомів не тільки за зовнішністю не схожими з цією справою, але навіть прямо йому протилежними” [94, с.72].

Особливо показовими в цьому відношенні, на думку М. Драгомирова, є наскрізні атаки. “Нічого подібного у бою ніколи не відбувається, - писав він про наскрізні атаки, - і з точки зору бойової картини важко уявити собі щось більш безглузде цього прийому, але з точки зору сутності бою немає нічого більш раціонального, більш глибокого і того, що відповідає властивостям живого бойового матеріалу, тобто людині і коню” [104, с.126].

“Наскрізні атаки кавалерії на піхоту в розімкнутому строю, зустріч цих атак піхотою у тому ж строю, рівно і крізні атаки піхоти на кавалерію, з точки зору картини, безглуздя повне, тому що піхота зустрічає кавалерійські атаки у дійсності у зімкнутому строю і сама кавалерію ніколи не атакує, ... наскрізні атаки будучи безглуздя за зовнішністю, тобто з точки зору картини бою, є прийомом глибоко логічним і доцільним, з точки зору підготовки до бою” [78, с.47].

Він показував те, що з того, що відбувається на війні і у бою можна і повинно впроваджувати і практикувати у навчанні воїнів у мирний час, а що не можна допускати в їх бойову підготовку.

“У бою стріляють, рубають, колють, - писав М. Драгомиров, - чим ґрунтовніше цьому навчити війська в мирний час, тим краще. У бою і на війні точність виконання наказів (за духом, а не за буквою), розуміння кожним того, що має бути зроблене ... є першою умовою успіху: цьому повинно вчити у мирний час, як важливішому” [78, с.51].

Разом з тим він категорично заперечував проти впровадження у практику польових занять навчання частин і підрозділів відступу, відходу під тиском умовного противника, підкреслював неприпустимість визначення переможців та переможних на тактичних навчаннях військових частин, виступав проти того, щоб у ході навчань солдати зображували поранених і вбитих на полі бою.

Якщо дивитися на навчання і маневри, як на картину бою, писав М. Драгомиров, то треба визначити переможців і переможних, тому що бій, як правило, завершується тим, що один бік перемагає, а другому завдають поразки. Але перемога передбачає боротьбу, а її на навчаннях і маневрах у мирному навчанні немає, стверджував він, навчання і маневри - це лише демонстрація. Тому необхідне виключити з них, радив він, навіть натяк на те, що у ході подібних занять можна перемагати або бути переможними. Тоді самолюбство і думки людей націляться на справді корисні справи - віддання чітких розпоряджень і команд, швидкість і правильність дій з їх виконання та ін.

Відносно недопущення у навчання в мирний час показу відступу військ, імітації поранених і вбитих на польових тактичних заняттях М. Драгомиров писав: “Суть відступу насправді полягає у тому, що треба відступати завзято: як це показати у мирний час? ...вправляючи у відступі під умовним натиском виходить не підготовляти до бою, а псувати для бою...”

На війні вбивають і ранять людей, з точки зору картини можна вчити людей прикидатися якщо не вбитими, то хоча б пораненими, в цьому лиха великого немає, навіть картина виходить правдоподібніше, з точки зору навчальної це розпуста” [78, с.50]. На війні часто доводиться голодувати, однак з цього не виходить, що під час мирних навчань солдатів треба морити голодом. Наводячи усі ці приклади неправильного, перекрученого застосування у навчанні військовослужбовців вимог принципу доцільності, М. Драгомиров робив висновок: “... чим далі піти по цьому шляху, тим більше можна розучити, а не навчити війська для війни, і чим досконаліше буде відтворена зовнішня картина бойових явищ, тим далі війська відійдуть від справжнього, ним потрібного діла” [87, с.182].

Аналіз праць педагога, його звітів та наказів по округу свідчить про те, що його серйозно турбувало відсутність для військ необхідної кількості полігонів, стрільбищ, а також необхідність відволікання солдатів для виконання так званих вільних робіт, що на його думку, негативно впливало на якість і результати бойової підготовки.

Обмеженість фінансових можливостей призводило до того, що в деяких військових частинах не могли проводити нормальні літні збори та стрільби із-за відсутності табірних полігонів. У 1893 році М. Драгомиров у своєму звіті по округу писав: “Старанно клопочу про придбання у поточному році ділянки для XI армійського корпусу ...та про розширення Межебугського та Чугуївського табірних місць. За здійсненням цього клопотання, - продовжував він, - три корпуси із військ округу (X, XI, XII) будуть поставлені у належне положення у навчальному сенсі і будуть забезпечені місцями для стрільби піхоти і артилерії” [113, с.271-272].

Очевидно, це задоволено, принаймні повністю, не було, тому що М. Драгомиров у звіті за 1896 рік знову повертався до цього ж питання. “З впровадженням нової зброї, - писав він, - з’явилася нагальна необхідність у збільшенні розмірів стрільбищ, збільшення стрільбищ потрібне і для артилерії, щоб дати їй можливість вести стрільбу великими групами батерей” [113, с.272].

Ще більший негативний вплив на хід навчання військ мали так звані вільні роботи. У зв’язку з нестачею фінансових засобів на забезпечення та утримання солдатів здавна існувала практика “вільних робіт”, тобто організоване відправлення солдатів на заробітки. Заздалегідь командир частини або підрозділу через фельдфебелів підшукував якийсь роботи або в маєтках, або на приватному чи казенному будівництві, виступаючи при цьому своєрідним підрядником. Ці роботи найнегативнішим чином відбивалися на бойовій підготовці військ, писав М. Драгомиров, тому що проводилися влітку і восени, тобто у час, найбільш зручний для занять у полі. “Недостатнє видавання від

казни на деякі потреби військового господарства, - писав він у звіті за Київський військовий округ у 1899 р., - викликає необхідність звільнення нижніх чинів на вільні роботи. ...Хоча у теперішній час і збільшені приварочні оклади, але залишки з них при цінах, що збільшуються, такі маленькі, що для задоволення нагальних і скромних потреб солдата все ж таки приходиться удаватися вільних робіт. ...У липні місяці зазвичай, - продовжував він, - нижні чини розходяться по сінокосах, лісах, залізничних лініях, в містах на будівництві будинків, псують одяг, приймають цілком непридатний зовнішній вигляд, втрачають дисципліну. У середині літніх занять, таким чином, стройова частина місяця на 1,5 розладжується, і, коли люди зберуться, потрібен певний час, щоб привести її до ладу. Після закінчення літа знову вільні роботи” [113, с.272-273].

Принцип наочності навчання уявляє собою один з наріжних каменів педагогічної теорії і практики М.Драгомирова. Надаючи першочергового значення наочності у навчанні воїнів, він входив з психологічних особливостей людини. “У людини першим уражається і підкупується око” - писав він. М.Драгомиров вбачав у наочності одну з умов, яка забезпечує одержання воїнами повноцінних, міцних знань, розвиває їх логічне мислення, сприяє найшвидшому виробленню необхідних навичок.

Він узагальнив, поглибив і розширив методіку наочного навчання в армії, яка була на той час, застосовував широко наочність у практиці, забезпечив свої підручники, посібники схемами, малюнками, таблицями, постійно давав рекомендації командирам, керівникам занять з її використання у навчально-виховному процесі.

Головне призначення наочності, вважав він, полягає у тому, щоб сформувати у воїнів, що навчаються правильні уявлення про бій і справжні знання зброї і бойової техніки.

М.І.Драгомиров розумів наочність широко і радив використовувати у практиці бойової підготовки різні її види - реальні зразки бойової зброї, техніки, засобів спорядження, зображувальні наочні посібники, макети, мішені, схеми, карти та ін.

Навчання слід розпочинати, вчив він, не з словесного тлумачення про предмети, явища, дії, а з безпосередніх, прямих спостережень за ними, у разі неможливості організації спостереження за реальними, натуральними предметами, явищами їх необхідно замінити, за його словами, “знаками”, тобто картинками, схемами, кресленнями та ін.

У передмові до підручника тактики М.Драгомиров писав: “Поряд з раціональною постановкою теоретичного викладання тактики необхідно потурбуватися про те, щоб ті, хто навчається, одержали реальні уявлення про війська, військові спорудження, установи. Ні опис, ні креслення цієї мети не досягають, а треба бачити самі предмети. У справі практичної дійсно зрозуміле лише те, що приходить у свідомість через око, а якщо немає можливості суворо здійснювати у викладанні тактики педагогічного правила “давати завжди передусім предмет, а потім його знак», то принаймні не повинно забувати показувати предмет хоча після того, як засвоєно знак. Будь

-хто погодиться, що людина, яка бачила хоча б одне ескадронне навчання, буде мати про кінноту, значно більш ясне уявлення, ніж інша, яка ґрунтовно вивчила по книгах тактику кінноти і у житті не бачила жодної кінної частини” [91, с.ХІІІ].

Займаючи керівні командні посади в армії, він добивався такої організації і методики проведення бойової підготовки, при якій солдати засвоювали б знання, формували навички на основі безпосереднього чуттєвого сприйняття реальних зразків зброї і бойової техніки, різних предметів, явищ або їх “знаків”, тобто наочних зображень.

Якщо офіцер забуває на заняттях використовувати наочні посібники, попереджав М. Драгомиров, то це призведе до пониження у солдатів інтересу до навчання, дієвості пояснення керівника, воїни, що навчаються одержать недостатню кількість сприймань і як результат слабке засвоєння навчального матеріалу, розуміння предмету, явища, яке вивчається.

Він учив офіцерів, що при викладанні навчального матеріалу необхідно всіляко намагатися до показу його у наочній формі, про що указував і вимагав у своїх наказах. “Для добрих навчань раджу перед початком навчання удаватися до живого креслення, тоді кожен буде знати своє місце і що він має робити” - писав М. Драгомиров у наказі військам Київського військового округу №98 від 6 листопада 1900 р. [196].

“Учити назву предмета, не показавши самого предмета виходить учити лише звуку. У ротних школах корисно мати зразки мір довжини для наочного навчання”, - указував він [167, с.17].

Озброєння знаннями на основі зорових сприймань тих, хто навчається, вважав він, дозволяє у той ж самий час повідомляти більший за об’ємом навчальний матеріал, ніж при сугобо словесному його передаванні. Засоби наочності, що застосовуються, говорив М. Драгомиров, повинні відповідати цілям, задачам, змісту і організації конкретного заняття, використовуватись не лише при викладенні нового матеріалу, але і при повторенні знань, що засвоєні, при самостійній роботі з їх удосконалення.

На його думку, роль наочності у навчанні солдатів зростає за мірою ускладнення характеру і змісту бойових дій у війні та удосконаленні зброї, бойової техніки, яка надходить на озброєння в армію.

М.І. Драгомиров теоретично розробив і застосував принцип систематичності і послідовності у навчанні військовослужбовців. В умовах скорочення термінів солдатської служби, значного розширення і ускладнення навчання військовослужбовців, підкреслював він, успішне оволодіння ними військовою спеціальністю можливе за умови побудови навчального процесу на основі єдиного, суворо послідовного підходу до його організації і проведення. М. Драгомиров указував на необхідність того, щоб навчання солдатів у всіх родах військ здійснювалось за навчальними програмами і планами, щоб у них чітко і послідовно за змістом розподілялось проходження навчальних предметів по періодах служби воїнів. З цією метою склав і запропонував військам Київського військового округу до керівництва і виконання у процесі навчання низку навчальних програм [Див. додатки].

При плануванні бойової підготовки він вимагав додержання послідовності, періодичності, логічного взаємозв'язку у вивченні навчальних предметів, розподілення часу на них з врахуванням відносної важливості дисципліни у системі навчання солдатів. Обов'язковим вважав складання навчальних планів з кожного предмету бойової підготовки особового складу.

“Складання так званого навчального плану, - писав М. Драгомиров, - особливо важливе тепер, при коротких термінах служби, при яких не можна втрачати дарма ані хвилини, без такого плану, та без суворого його додержання, успіх немислимий. Тільки навчальний план, загодя обдуманий дає можливість чогось не забути і дотримати належну поступовість у тому, що і після чого слід проходити. Керівними засадами при складанні навчального плану є: а) відносна важливість предмету; б) об'єм часу, що даний на одиночну підготовку [92, с.41-42].

У навчальних планах з кожного предмету бойової підготовки педагогам рекомендувалось передбачати розподіл часу на їх вивчення по тижнях, місяцях і на весь період навчання. Такий підхід, на його думку, необхідний тому, щоб чітко додержуватись певної послідовності у вивченні різних предметів та дає гарантії проти захоплення командирами одним чи декількома улюбленими предметами на шкоду іншим.

Відповідно до даного принципу, М. Драгомиров визначив важливість предметів (розділів) індивідуального навчання солдатів у такому порядку: стрільба (вогнева підготовка), фехтування (прийоми рукопашного бою), гімнастика і на останньому місці стрій (стройова підготовка).

Крім добре продуманого планування у цілому всього процесу навчання військовослужбовців, М. Драгомиров звертав увагу офіцерів на обов'язковість додержання необхідної послідовності і чіткого порядку у викладенні навчального матеріалу на кожному занятті. Рекомендуючи офіцерам складати план проведення занять, він писав: “той, хто навчає, повинен готуватися до занять і кожного разу, як би добре він не знав те, що викладає, має намічати собі програму занять” [106, с.42].

М.І. Драгомиров давав поради керівникам занять учити солдатів таким чином, щоб нові знання, що даються ними, завжди спиралися на раніше за своєні, виходили з них і у той же час розширювали і поглиблювали їх. Для цього необхідно знати, зазначав він, що вже засвоєне воїнами з даної теми, навчальної дисципліни і ніколи не переходити до вивчення наступного, поки не засвоєне попереднє. Ці вимоги він поширював не тільки на індивідуальну підготовку солдата, але і підрозділів, частин піхоти, кавалерії і артилерії.

Вчити солдатів військовій справі в цілому, викладати навчальний матеріал, озброювати знаннями, виробляти навички і уміння з стрільби, фехтування, гімнастики та інших видів бойового навчання слід частинами, твердив М. Драгомиров, але з таким розрахунком, щоб кожна частина мала певну завершеність, цільність. Він неодноразово указував на “необхідність розчленування предмета, що вивчається на частини” [100, с.14] та вимагав усі предмети бойової підготовки поділити на складові частини, з'ясувавши відносну важливість і значення кожної з них, розподіляти відповідно

навчальний час на їх вивчення.

Перш ніж приступити з солдатами до стрільби бойовими набоями, вчив М. Драгомиров, слід спочатку їх навчити: 1) самостійно визначати відстань до цілі і встановлювати приціл; 2) прицілюватися; 3) спокійно натискати на спусковий курок рушниці; 4) стріляти холостими патронами. При цьому, говорив він, треба, щоб частини цілого, що вивчається не сприймалися воїнами ізольовано, поза зв'язку один з одним. Тільки після старанного, ретельного вивчення і відпрацювання усіх прийомів, вважав він, можна з'єднати ці окремі частини в єдине ціле, тобто вчити воїнів стріляти бойовими набоями. Такий порядок має бути обов'язковим, за його переконанням, при вивченні усіх предметів, що складають військову освіту.

Необхідність такої організації навчання він пояснював характером мислення людини. “Щоб ні вивчала б людина, - писав М. Драгомиров, - вона завжди починає з того, що розкладає предмет вивчення на частини (аналіз). Вивчає кожен з них окремо, причому удається до нового розкладу: це ми бачимо і на строю, і на стрільбі, і на гімнастиці, і, нарешті, на фехтуванні. Поєднує ці частини поступово по дві, а потім і більше, але поєднує їх таким чином, як вони уявляються з'єднаними у предметі, що вивчається (синтез)” [107, с.276].

Засвоївши окремі частини предмету або різних предметів, говорив він, треба “з'єднувати їх у складові відділи послідовно, тобто без скачків”, а далі наполегливо вивчати і відпрацьовувати ці складові блоки у цілому, не покладаючись на те, “що якщо людина виучена тільки стріляти і тільки маневрувати, тільки колоти і тільки атакувати, то вона зуміє те та інше з'єднати сама” [100, с.13]. “Мало знати літери, - зазначав М. Драгомиров, - треба мати звичку складати їх у слово. Уміти складати з відомих даних одне ціле інколи складніше, чим знати ці дані досконально окремо” [93, с.35].

У практиці навчання воїнів нерідко приходиться помічати, писав педагог у роботі “Армійські нотатки”, коли офіцери при проведенні занять з підлеглими не зв'язують частини предмета в єдине, загальне ціле, захоплюються чимось одним, інколи надмірними і непотрібними дрібницями і деталями, доходять до забуття основної мети, навіть до її заперечення, не можуть виділити у навчальному матеріалі найголовніше, суттєве, що необхідне засвоїти солдату. М. Драгомиров наполягав на необхідності скасування такої практики у навчанні солдатів, коли командири підрозділів самостійно визначають чому і в якому обсязі вчити підлеглих, часто віддаючи при цьому надмірну і зайву перевагу чомусь одному. Наприклад, педагог критикував командирів, які захоплюються у навчанні підлеглих багаторазовим розучуванням прийомів з рушницією, вважаючи це помилково наріжним каменем у підготовці солдата, змушують воїнів заучувати назви складових частин і механізмів вогнепальної зброї і у той же час забувають учити правильному прицілюванню в мішень, умінню розбирати, чистити та збирати гвинтівку, неприпустимо мало часу відводять на заняття з фехтування і гімнастики [75, с.36]. У результаті виходить так, писав М. Драгомиров, що “наступає війна, і виявляється, що люди знають не усю свою

справу, а тільки частини його, а іноді не важливіші, а другорядні” [100, с.13].

М.І.Драгомиров пропонував змінити таке положення шляхом установа “суворої ієрархізації занять”, під якою він розумів визначення відносного значення різних предметів, їх частин і розділів, та відповідного розподілу навчального часу на їх вивчення, визначення того, що більш і що менш важливе, а також і того, чого не слід допускати у навчальний процес “будуть чи то цілі марні предмети, або ж непотрібні частини корисних предметів” [75, с.36].

Воїн успішно виконує свої професіональні обов’язки, правильно діє у бою в цієї чи іншій ситуації, зазначав М.Драгомиров, лише тоді, коли його знання і навички з різних предметів бойової підготовки (стрільба, фехтування, гімнастика та ін.) не є відірваними, взаємозв’язані, уявляють собою єдину, цілісну систему. Порушення систематичності і послідовності у навчанні, вважав він, призводить до того, що набуті воїнами знання, навички несуть хаотичний, “клаптиковий” характер і не зможуть бути використані у практичній діяльності у важливий момент.

Свідомості військовослужбовців у навчанні М.Драгомиров надавав вирішального значення, виділяючи її як головний військово-дидактичний принцип. Він керувався відомою вимогою О. Суворова до бойової підготовки військ, що виражається правилом: “кожен воїн має знати свій маневр” і розумів його в широкому сенсі, як необхідність такої постановки навчання, при якій солдати ясно розуміють свої завдання, свідомо набувають знання і осмислено застосовують їх.

У бойовій обстановці, за переконанням М.Драгомирова, воїн може успішно застосувати знання, які є у нього, виявляти ініціативу лише у тому разі, якщо ці знання глибоко ним усвідомлені, критично перероблені та засвоєні осмислено. Він вважав, що без свідомого, ініціативного солдата неможливий успіх у війні із застосуванням нової досконалої нарізної зброї.

Свідомість воїнів у ході бойового навчання, підкреслював М. Драгомиров, має ґрунтуватися на глибокому розумінні ними свого військового обов’язку перед Батьківщиною. Він вимагав від офіцерів добиватися у процесі навчання усвідомлення кожним військовослужбовцем значення військової служби, сумлінного і чесного виконання своїх обов’язків, важливості оволодіння знаннями і уміннями. “Людину, яка укріплена у почутті обов’язку і чесно розвинута, - писав М.Драгомиров, - значно легше вивчити всьому, ніж ту яка частково чи цілком позбавлена цих якостей” [98, с.6].

Важливу роль у підвищенні свідомості воїнів, що навчаються, говорив М.Драгомиров, грає командир, який повинен постійно дбати про те, щоб підлеглі розуміли чому їх вчать, глибоко продумували і осмислювали суть матеріалу, який вивчається, його доцільність. Він учив офіцерів: “як би ні мало була розвинута людина, всі її дії передуються внутрішнім, інстинктивним, але неминучим: “чому?”. Чим частіше і постійніше вона одержує пряму і ясну відповідь на це запитання з самої справи, тим більше зміцнюється і розвивається її свідомість” [94, с.27].

М.І. Драгомиров постійно звертав увагу командирів на те, щоб їх підлеглі завжди знали цілі і задачі, що стоять перед військовою частиною, підрозділом. Про це він часто указував у своїх наказах, наприклад, в одному з них М. Драгомиров писав: “прошу звернути особливу увагу на те, щоб нижні чини неодмінно знали найближчу ціль, до досягнення якої прагне частина” [165, с.130].

У ході тактичної підготовки воїнів, на навчаннях при здійсненні якогось перешикування або видозмінення бойового порядку військової частини, вчив він, командир зобов’язаний пояснити підлеглим ціль цієї “еволюції”, маневру, чому, наприклад, в одному випадку наказали розгорнутися, в іншому – вишикувати колону. Пояснення мають бути короткими і зрозумілими усім, говорив він. Наприклад: “місце відкрите, у колоні багатьох людей виб’ють”, або “пригірок прикриває, але вузький, треба у колону” і т.д. Такого роду пояснення дозволяють солдатам свідомо, з розумінням ставитись до навчання, вважав він, і необхідні лише спочатку, поки воїни не зрозуміють суть справи.

Для системи навчання М. Драгомирова характерно прагнення до вироблення у солдатів свідомого ставлення до учбової праці, а не до механічного натаскування їх на виконання тих чи інших навчально-бойових прийомів і дій.

Він послідовно виступав проти муштри у бойовому навчанні воїнів, механічного зазубрювання і заучування знань, за впровадження свідомості у повсякденну практику військ. Успішне оволодіння знаннями і вміннями, вважав він, можливе тільки при свідомому ставленні воїнів до учбової праці. Звертаючись до офіцерів з вимогою вигнати муштру з навчання і вчити воїнів, спираючись на їх свідомість, М. Драгомиров писав: “той час, коли думали, нібито через руки і ноги можна впливати на серце і голову пройшло безповоротно і пройшло тому, що так думати було помилково, що і доведено низкою війн...”

Безспірно, що через ноги та руки попаде також дещо і в серце, і голову, але це дещо ...недостатньо для людини, яка покликана жертвувати життям за Вітчизну” [98, с.5-6].

М.І. Драгомиров критикував поширену практику натаскування солдатів перед контрольними підсумковими перевірками, несвідомого заучування ними навчального матеріалу, чому сприяють, на його думку, так звані “порадники”, що складені у формі запитань і відповідей на них. Воїни, як правило, зазубрюють такі порадники і показуючи в цілому задовільні відповіді при опитуваннях, разом з тим, не розуміють того, що самі кажуть та про що їх запитують, зазначав він. “Ми проти заздалегідь складених оглядових відповідей, що заучуються разом з питаннями. Ми, навпаки, на користь самого широкого його застосування, але тільки там, де це дійсно необхідне, і так, щоб це усувало будь-яку можливість довбання: щоб солдат на запитання відповідав своє, зрозуміле, а не несвідоме заучене” [94, с.28].

Інспектуючи підлеглі військові частини Київського військового округу, М. Драгомиров звертав увагу на ці питання і приймав міри щодо недопущен

ня поширення у процесі навчання солдатів елементів муштри, зазубрювання. Про це свідчать його накази, так за підсумками перевірки бойового навчання солдатів у 121-му піхотному полку, він писав: “Молоді солдати тільки що прибули на службу, і вже примушують їх зачувати повні титули і прізвища начальників, навіть тих, кого не бачили. Не один раз говорилося, щоб цього не робити. Судячи за відповідями, довбання у полку утримується ще міцно. Прошу учити так, щоб розуміли, а не задовбували, хай кажуть незв’язно, але своє” [167, с.17].

Неухильне додержання принципу свідомості у навчанні, вважав він, сприяє розвитку у солдатів винахідливості та ініціативи у вирішенні бойових задач, уміння правильно оцінювати обстановку і ефективно застосовувати одержані знання у мирній і військовий час.

Одним з військово-дидактичних принципів, якому М.Драгомиров відводив важливу роль і у своїх творах розглянув його вимоги є принцип міцності засвоєння знань, навичок. У розуміння і застосування цього принципу він також вніс нове порівняно з попередніми військовими педагогами. Так, він розробив методику повторення навчального матеріалу (запобігання забуванню, розширення і поглиблення знань при повторенні).

Щоб успішно діяти на війні, у бою, які вимагають від людини великого і тривалого напруження усіх його моральних і фізичних сил, зазначав він, знання і уміння солдата повинні бути ґрунтовними і міцними. За будь-якими злиднями і потрясіннями, які можливі у бою, підкреслював він, воїну треба добре пам’ятати все те, чому його навчали командири, швидко і уміло застосувати свої знання і навички при виконанні будь-яких поставлених задач у найскладнішій обстановці. Солдат у бою повинен чітко і швидко виконувати усі команди, розпорядження, накази командира і якщо йому треба ще покопатися у пам’яті або розумі, щоб з’ясувати, чого від нього вимагає начальник, то такий солдат, зазначав М.Драгомиров, завдасть батальйону, роті більш шкоди ніж користі.

Він закликав офіцерів прагнути до такої постановки навчання, при якій навчальний матеріал солдатами засвоювався б міцно і на тривалий час. “Учити треба не багато, але ґрунтовно, - радив М.Драгомиров, - ...намагаючись досягнути багато чого, іноді не досягають нічого” [94, с.180].

Він визначив та позначив шляхи “...якими легше і міцніше можна вкоріняти у солдата необхідні знання” [75, с.47].

Набуттю міцних знань і умінь, вчив він, сприяє повторення навчального матеріалу. При проведенні занять з солдатами М.Драгомиров рекомендував офіцерам наступне: “Розповідати багато відразу не слід: давши одне поняття, треба змусити повторити й не йти далі, поки не засвоять, а іноді неодмінно повертатись до раніш вивченого, засвоєного, тому, що інакше може забутись і прийдеться знову учити” [167, с.18].

Він твердив, що тривалість збереження у пам’яті матеріалу, що вивчено, багато в чому залежить від розуміння тими, хто навчається його значення для практичної військової діяльності. Якщо такого розуміння немає, то у солдатів не буде інтересу до оволодіння навчальним матеріалом,

набуття знань і тому вони не можуть бути міцними, навчання перетворять на отупляюче зубріння, яке негативно відбивається на якості знань. Отже, говорив він, дуже важливе “учити тільки тому, що для солдата має безпосередню застосовність” [82, с.5] та щоб офіцер при проведенні занять глибоко і всебічно розкривав практичне значення воїнами знань, що набуваються.

Важливою умовою, що забезпечує міцність знань, умінь, вважав М. Драгомиров, є розуміння воїнами матеріалу, що вивчається. В процесі навчання, учив він, переходити до вивчення нового матеріалу слід тільки переконавшись у засвоєнні того, що пройдено. “Той, хто навчає не повинен переходити до наступного відділу або положенню до тих пір, - писав М. Драгомиров, - поки він наочно не переконається у тому, що викладене достатньою мірою засвоєне; ...йти далі не інакше, як цілком переконавшись, що пройдено зрозуміле” [106, с.22,42-43].

Міцно запам'ятати матеріал, що вивчається, підкреслював він, дозволяє воїнам яскрава і переконлива розповідь офіцера, його уміння зацікавити підлеглих і правильно організувати їх практичну діяльність. Закріплення і удосконалення знань і умінь відбувається у процесі практичної діяльності солдатів і треба пам'ятати, говорив М. Драгомиров, що розповідане і пояснене швидко забувається, запам'ятовується і засвоюється тільки зроблене декілька разів самим воїном.

Для забезпечення міцності засвоєння знань і умінь він вимагав від офіцерів підтримувати і укріплювати у підлеглих солдатів віру у свої здібності і можливість оволодіти військовою спеціальністю. “Той, хто навчає, - писав М. Драгомиров, - насамперед і більш за все повинен серйозно ставитись, з серцевою участю до рекрута і дбати про підтримання у ньому віри у себе. Чим більше рекрут буде вважати себе здатним до солдатської роботи, чим менше буде бачити у ній щось надзвичайне та недосяжне складне, тим краще” [75, с. 47].

Він закликав офіцерів “...проводити заняття таким чином, щоб не підривати у тих, хто навчається віри в себе. Якщо цього немає, найкращий керівник не тільки не допоможе, але нашкодить” [108, с.156].

М.І. Драгомиров вимагав побудови навчання солдатів на основі урахування їх індивідуальних здібностей до навчально-пізнавальної діяльності.

У наказі № 42 від 11 червня 1896 року, характеризуючи практику навчання молодих солдатів у 182-м піхотному полку, він писав: “Сліпо виконують правило: не давати молодим солдатам відразу багато. Треба розбирати : одному – не можна, іншому можна і повинне” [193].

Таким чином, продовжуючи традиції вітчизняних і зарубіжних військових педагогів у розробці принципів навчання військовослужбовців, М.І. Драгомиров розширив і збагатив їх зміст.

2.4. Методи і форми підготовки воїнів

Методика навчання військовослужбовців, що запропонована М. Драгомировим, в основному зводилася до показу, вправ, усного викладення навчального матеріалу (поясненню, розповіді).

Правильний вибір методу занять, вважав він, є необхідною умовою успіху навчання воїнів, яке дуже ускладнилося у зв'язку з характером бойових дій, що змінився. Методи навчання, писав М. Драгомиров, мають відповідати “характеру предметів і властивостям нашого рекруту” [75, с.40].

Одне з пріоритетних місць у педагогічній системі М. Драгомирова на лежить методу показу у навчанні воїнів, який, являючись засобом реалізації принципу наочності, дозволяє, на його думку, сформуванню у солдатів точні і конкретні уявлення про предмети і явища військової справи, що вивчаються.

У своїх творах, військово-публіцистичних статтях, наказах командування військами Київського військового округу він неодноразово підкреслював і обґрунтовував першочергове значення і роль методу показу у військово-навчальному процесі, невтомно пропагував і вимагав широкого і активного його використання. М. Драгомиров твердив, що учити треба головним чином “показом, а не розповіддю”, тобто вчити наочно. “Не розповідайте, що треба робити, а покажіть як зробити, і один подібний показ буде вартий ста пояснень” – звертався він до командирів-педагогів” [93, с.40].

“Солдата треба вчити не словом, а справою, прикладом, показом. Покажіть ви йому що-небудь один раз, і він зрозуміє і буде пам'ятати це краще, ніж ви йому розповіси двадцять разів” [106, с.87]. “...Віддавати перевагу показу ніж розповіді при найменшій до того можливості, навіть все те, у чому без попередніх усних роз'яснень обійтися не можна, слід при найменшій можливості негайно укріплювати і пояснювати показом” [98, с.7-8].

Указуючи на важливе значення показу у навчанні солдата, М. Драгомиров виходив з наступних положень:

- 1) показ (наочність) підвищує активність сприймання, бо при цьому беруть участь усі органи чуття;
- 2) показ забезпечує активність мислення;
- 3) показ створює умови для більш легкого і міцного засвоєння знань.

На його думку переважна роль показу зумовлюється ще особливостями розвитку і низького рівня освіченості солдатів, які призиваються на військову службу. “Властивість рекрута нашого така, - писав М. Драгомиров, - що довгих пояснень і абстрагувань він не розуміє або надто важко розуміє, сам довго не говорить, з показу легше вчиться, ніж з розповіді, запам'ятовує легше, ніж засвоює” [94, с.7]. Він радив використовувати показ при вивченні зброї і бойової техніки, способів їх застосування, правил рішення тактичних задач, порядку несення гарнізонної, внутрішньої, сторожової служб, фізичних вправ, прийомів рукопашного бою та ін., тобто при вивченні усіх предметів бойової підготовки. Так, наприклад, він вважав, що “стрій, фехтування, гімнастика – такі відділи, у яких майже виключно повинен панувати показ” [75, с.51].

Навчаючи будові, призначенню, порядку застосування зброї і бойової техніки, керівник занять, має обов'язково показувати їх. У “Докладній програмі артилерійського навчання молодих солдатів в польових батареях” М. Драгомиров писав: “предмет матеріальної частини, що пояснюється солдату, має бути перед його очима” (Див. додаток В).

Не менш важливе місце повинен займати показ і при тактичній підготовці військовослужбовців, уважав він. “Чим більш укріплюєшся у справі, тим очевидніше стає, що показ велика справа. Візьмемо, наприклад, маневр (під маневром ми розуміємо так саме і навчання з тактичним задумом). Як ви зрозуміло і коротко не пояснить, що, коли і як робити, неодмінно знайдуться люди, котрі або що-небудь не так зрозуміють, або що-небудь пропустять або забудуть послідовність” [78, с.63]. М. Драгомиров рекомендував як можна частіше на заняттях з тактики показувати реальні дії частин, підрозділів, окремих військовослужбовців. “...Покажіть солдату ...атаку кінноти і піхоти і в розгорнутому строю, і в колоні, і в каре, як на останню, так і на першу шеренгу, щоб він не звик вважати, ніби звісні положення неодмінно потребують і відомого постійного строю. За цієї умови для нього не буде несподіванок” [94, с.232].

Для показу він пропонував офіцерам активно використовувати наочні посібники, схеми, малюнки, креслення, учбову дошку, на якій можна у зображувальному вигляді показати предмет, що вивчається. В одному з наказів він писав: “Ніколи не давати назву предмета, не показавши самого предмета. Приклад: солдат говорить фут, а що таке фут не уявляє собі. Вчити таким чином виходить не справі, а звукам. Неважко накреслити на дошках з боку ті міри, які солдати повинні знати і, згадуючи про них, неодмінно показувати, що ось він – фут (дюйм та ін.)” [188].

М.І. Драгомиров високо оцінював роль особистого показу командиром прийомів і дій, зміст і вимога якого висловлюється для підлеглих, що навчаються, словами “роби як я”. Одною з головних умов успішного використання методу показу, вважав він, є глибоке знання командиром навчального матеріалу, уміння бездоганно, майстерно виконувати прийоми і дії, що вивчаються. Особистий показ, що здійснює командир, твердив він, служить для підлеглих джерелом знань, зразком для наслідування. “Керівник повинен поставити собі за правило, - писав він, - спочатку показати самому, як та що робиться, тільки після цього він може очікувати правильного виконання того, що показане” [91, с.XIV].

Починати показ завжди треба, говорив він, з короткого пояснення призначення, загальної характеристики дій, що розучуються, наприклад, виконання стройових прийомів, дій зі зброєю і без зброї, прийоми на спортивних приладах та ін. Прийом, дія спочатку показуються в цілому, вчив М. Драгомиров, у нормальному темпі і ритмі, тобто таким чином, як їх треба виконувати насправді, як передбачено настановою, що дозволить солдатам зорозуміти прийом або дію, що вивчається у самому загальному вигляді. У подальшому, щоб дати можливість воїнам, що навчаються, засвоїти правильний порядок виконання того або іншого прийому, дії, його структуру,

послідовність, показ треба здійснювати по частинах, елементах, говорив він, з поясненням, зосереджуючи увагу на головних, суттєвих особливостях, структурі та поєднанні окремих частин. Торкаючись цих питань у тактичній підготовці військовослужбовців, М. Драгомиров писав: “З повним переконанням говоримо, що до тих пір, поки тактика не буде показуватись військам у полі по прийомах та поки будь який новий прийом не буде показано самим начальником, не можна і розраховувати на грамотне виконання тактичних комбінацій.

У тактичній підготовці треба поступати так само, як поступаємо у стройовій підготовці. Нікому ж і в голову не прийде вимагати, наприклад, правильної стійки, прикладки, спуску курка та ін., не показавши на себе, по частинах, як це робиться, а між тим багато з нас не завдають клопоту вимагати прямо, без попереднього показу по частинах, речей незрівнянно більш важких і складних, як: прикриття артилерії, водіння з толком роз’їздів і , нарешті, навіть найскладніше - наступ на противника з метою атакувати його та інше” [92, с.108]. Після показу прийомів слід змусити тих, хто навчається самим відтворити показане. Треба усяк застерігатися показу того, як не можна робити, учив М. Драгомиров, тому, що солдат буде відтворювати буквально все, що йому покажуть. Через це офіцер має досконало оволодіти своєю справою і тільки тоді може бути впевнений в успіху навчання.

Рекомендуючи широко застосовувати метод показу у навчанні воїнів, він у той ж час попереджував про неприпустимість так званих “захоплень” ним, яке спостерігалось у деяких військових частинах. Він наводив конкретні і реальні приклади, які мали місце у практиці навчання. Так, під час занять з вироблення навичок несення гарнізонної служби в одному з підрозділів, групі солдатів доручили грати роль обурених арештантів, які ув’язнені на гауптвахті, у результаті вони почали учиняти таке безладдя, що чатові, які не могли використовувати проти них передбачені статутом міри, застосувати зброю, абсолютно не в змозі з ними були упоратись, після чого прийшлося особисто втручатися і зупиняти таке заняття командиром підрозділу. В іншому випадку, на заняттях з статуту внутрішньої служби, одному з солдатів доручили зображувати п’яного відвідувача в підрозділі, який до такого ступеня увійшов у свою роль, що почав лягтися, битися з черговим роти, який хотів його вивести з приміщення підрозділу, у результаті чого солдат знову був закликаний до порядку офіцером. Оцінюючи подібне навчання М. Драгомиров писав: “У наведених...прикладках моральна перспектива усунута у навчанні із-за нестриманого бажання все пройти неодмінно “показом”.

До справи виховання і навчання солдата треба докладати більш здорового глузду і особливо більш серця, де цього немає, там прийом найкращий призведе у кращому випадку - до дурниці, безглуздя, у гіршому - до розпусти.

І тому обертати святу справу виховання і освіти солдата у якийсь лицедійство та забавку аж до роздавання брудних ролей, не годиться” [106, с.43-44].

Для вироблення і удосконалення у солдатів військово-професійних навичок і умінь М. Драгомиров рекомендував проводити систематичні вправи з використання і обслуговування зброї, рішення тактичних задач, виконання стройових, гімнастичних прийомів та ін. Вправи повинні йти за практичним показом, учив він, і забезпечувати точне виконання воїнами дій, що показані. Він запропонував низку власних вправ та прийомів навчання воїнів, детально розробив методику їх проведення: а) обстрілювання; б) навчання на просторі між мішенями і артилерією під час стрільби бойовими зарядами; в) стрільба артилерії поверх піхоти на навчаннях з бойовими зарядами та набоями.

Роль вправ, як метода навчання, на його думку, визначається тією великою вагою, яку мають навички у діяльності людини. “Тільки те і людина добре робить, - писав М. Драгомиров, - що за рутинною роботою, тобто не стурбована роботою думки про те, що та як йому треба робити. Кожний на собі може перевірити, з якими страшними затрудненнями буває пов’язана будь-яка нова дія, тобто така, у котрій ви маєте найменшому вашому руху подавати роботу думки, і ці затруднення переслідують вас до тих пір, поки навик не звільняє вас від цієї щоденної участі думки у вашій роботі. Як тільки це відсторонення думки досягнуто, робота йде легко, не думаючи, і саме тому легко, що не думаючи” [87, с.183].

Військова діяльність, зазначав він, потребує великої кількості найрізноманітніших навичок та умінь, що доведені до вищого ступеня досконалості, насамперед у застосуванні зброї, стрільбі, багнетному ударі, у тактичному маневруванні, діях у строю. Підкреслюючи необхідність цих навичок, у роботі “Армійські нотатки” М. Драгомиров писав: “Багнет. Нанесення ударів багнетом необхідно обернути солдат у міцну рутину - чим більше, тим краще. Щоб він не думаючи визначав відстань, з якої можна всадити багнет по шийку в ціль, не думаючи попадав в позначену точку, не думаючи ж швидко виривав багнет після удару ...

Стрільба. Чим більше солдат звикне не думаючи визначати відстань до цілі, ставити приціл, точно брати прицільну лінію, спокійно натискувати на спуск, - тим краще

Стрій та маневрування потребують теж посиленої вправи” [87, с.187].

Рекомендуючи командирам невтомно і цілеспрямовано вправляти підлеглих солдатів у виробленні навичок дій зброєю, М. Драгомиров попереджував про шкоду, яку завдають часті вправи у стрільбі холостими набоями, оскільки вони розвивають у тих, хто навчається звички неухважного заряджання, прицілювання, визначення відстані до цілі та інших необхідних навичок для бойової стрільби. Він виступав за скасування використання холостих набоїв у навчаннях стрільби, вважаючи, що сформовані таким чином звички можуть призвести у бою до важких наслідків.

Найскладнішим є початковий етап вправи, зазначав М. Драгомиров, коли починається розучування способів виконання тих або інших рухів, вирішення практичних завдань. На початковому етапі, говорив він, треба проводити відпрацювання дії, прийому по елементах, потім разом в уповільненому та нормальному темпах.

М.І. Драгомиров визначив умови, додержання яких забезпечує успішне відпрацювання будь-яких вправ. Однією з головних умов, вважав він, є розуміння воїнами мети вправи. Коли солдати добре знають практичне призначення прийомів, що відпрацьовуються, їх роль у бою та ясно уявляють результати, до яких треба прагнути, вони працюють на занятті свідомо та ініціативно. Переконаючи, що вправи завжди мають бути доцільними, він наводив такий “приклад: 1) учу прицілюватися і раз, і два, і двадцять разів підряд; 2) роблю один і той ж рушничний прийом те ж двадцять разів підряд, у першому випадку найдурніший солдат зрозуміє, як у другому найрозумніший не зрозуміє, для чого це необхідне. Останнє можна зробити хіба у вигляді покарання, але тоді робити так, щоб здогадалися, що це покарання” [98, с. 10-11].

Другою важливою умовою успішного засвоєння вправи, на думку М. Драгомирова, є обов’язковий розподіл керівником заняття складної дії, що розучується, на складові частини, таким чином, щоб забезпечити і достатню простоту кожного “кроку” вправи і в той ж час зберегти повний зміст дії, що відпрацьовується. При цьому, зазначав він, поділ не повинен перетворювати вправу у дуже дрібні, ізольовані рухи, сенс яких ті, хто навчаються, можуть не зрозуміти.

Щоб навчання проходило успішно, учив він, треба у ході вправ спочатку добиватися правильних дій, а після вже нарощувати швидкість. В іншому разі, застерігав М. Драгомиров, солдат може у поспіху заучити неправильні дії, тоді його рано або пізно прийдеться переучувати. А це набагато складніше, ніж учити заново.

Не слід, говорив він, відкладати відпрацювання цілої дії, поки не будуть остаточно відшліфовані його окремі елементи. Затримка на відпрацюванні окремих елементів може стати перешкодою до оволодіння цілісною дією.

М.І. Драгомиров надавав великого значення як індивідуальним, так і груповим вправам. Необхідно розвивати у воїнів навички і уміння колективної дії, звертав він увагу, особливо у строю при маневруванні.

Вправи, вважав він, є одними з важливіших засобів формування високих морально-бойових якостей воїнів. Саме у ході вправ, говорив він, воїни набувають таких якостей, як уважність, кмітливість, ініціативність, наполегливість.

У дореформений час в армії, зазначав М. Драгомиров, навчання солдатів базувалося в основному на методах показу та вправ, в останні ж роки стала помітною тенденція, на його думку, коли керівники занять частіше стали використовувати у навчальному процесі методи усного викладення учбового матеріалу і нерідко зловживають ними у тому сенсі, що невинувато віддають ним перевагу у навчанні. М. Драгомиров вважав такий підхід неправильним і твердив, що солдатів, які у більшості своєї неосвічені та неграмотні, треба учити головним чином показом і вправами.

Проте наполегливо вимагаючи у навчанні воїнів широкого застосування показу та вправ, він відводив, між тим, важливу роль методам

усного викладення навчального матеріалу, розповіді та поясненню. “Без усних роз’яснень обійтись неможливо, - писав М.Драгомиров, - але треба удаватися до них там, де вони дійсно необхідні” [99, с.79], “... ми не проти слова, але тільки проти його зловживання” [76, с.214].

Запорукою успіху навчання солдатів, за його словами, є “сувора розбірливість у тому, що уводити у свідомість солдата через вухо і що через око, іншими словами, що передавати йому розповіддю і що показом” [94, с.15]. Він підкреслював, що треба установити в якого роду випадках необхідна розповідь і в якого роду цілком достатньо показу і визначив з кожного предмету бойової підготовки солдата ті положення, котрі мають роз’яснюватися тим, хто навчається, та що і коли показуватись. Так, наприклад, при навчанні стрільби, правилам прицілювання солдата треба учити шляхом пояснювання, як установлювати нахил прицілу, цілитися з урахуванням напрямку вітру, освітлення, характеру місцевості. Важливішим обов’язком солдата, що викладені в статутах внутрішньої, гарнізонної, сторожової служб так само слід навчати шляхом “усного викладення”, говорив М.Драгомиров.

До методів усного викладення навчального матеріалу він ставив низку вимог, додержання яких є обов’язковою умовою правильного їх застосування

Насамперед, М.Драгомиров підкреслював необхідність наочності усного викладення, тобто на усіх заняттях з бойової підготовки пояснення і розповідь треба неодмінно поєднувати з показом. Там, де можна використати показ не слід довго пояснювати та розповідати. Даючи поради унтер-офіцерам і учителям у навчанні молодих солдатів, він писав: “...ти повинен починати з словесного пояснення, але тільки на ньому не треба довго зупинятися, а слід відразу переходити до показу” [106, с.87].

Наступною важливою його вимогою до “усного навчання” солдата було правило, якого мають додержуватись керівники занять: “Не давати жодної відомості, котра не була б йому безумовно необхідна” [98, с.8]. Він виступав різко проти того, що воїнам часто дають багато абсолютно некорисної, непотрібної інформації, наприклад окремі командири викладають своїм підлеглим теорію стрільби. Про це М.Драгомиров писав: “Не можемо не сказати ...про горезвісну теорію стрільби: пускаються, і нерідко, у пояснення солдату того, як куля летіла б поза впливом сили важкості та опору повітря, потім під впливом сили важкості, але у безповітряному просторі, і, нарешті, переходять до того, як це відбувається у дійсності. І все для чого ж? Щоб йому пояснити, що куля летить не по прямій, а по кривій. Яка марна трата часу і праці. І коли подумаєш, що це не хитре поняття можна передати солдату, звернувши його увагу на політ кинутого від руки каменя” [75, с.48].

М.І.Драгомиров звертався до офіцерів з вимогою добиватися ясності та доступності усного викладання. Мова керівника занять, учив він, має бути не тривалою і складатися з коротких, простих речень, які вимовляються чітко і зрозуміло. Солдат “сам довго не говорить і погано розуміє того, хто довго говорить” [82, с.5]. Пояснення, розповідь не можна завантажувати різного

роду спеціальними термінами, іноземними словами. Він радив офіцерам завжди пам'ятати і не забувати про те, що звичне та само собою зрозуміле для них, часто незрозуміле для солдата і якщо все-таки приходитьсь використати слово, зміст якого не усім ясний, треба пояснити його значення. Командувачем округу він вимагав від підлеглих командирів відмовитися у викладанні від використання іноземних, незрозумілих для солдата слів, про що указував у своїх наказах. У наказі № 52 від 24 травня 1890 року, М. Драгомиров, розглядаючи хід бойового навчання у частинах округу, зокрема, у 32-ї артилерійській бригаді, писав: “...офіцер, даючи пояснення нижнім чинам, використовував книжні вислови, що недоступні солдату, наприклад, при яких “умовах” зручніше стріляти гранатою з ударною трубкою.

Книжні і спеціальні вислови при найменшій можливості замінити загальновикористовуваними ...

У 4-ї батареї офіцери дають нижнім чинам книжні, занадто теоретичні пояснення: “під впливом сили важкості то опору повітря відбуваються відхилення” та ін. Для солдата такі вислови не можуть бути ясними. Спростити манеру навчання” [188].

У наказі № 21 від 20 квітня 1900 року він наводив наступний приклад з практики навчання у 201-му резервному батальйоні: “Офіцер, повчаючи про обов'язки караульного начальника між іншим говорив, що караульний начальник стежить за температурою у приміщенні. На моє питання, “що таке температура?”, одержав відповідь “освіження повітря”. Ті, хто навчають повинні суворо стежити за собою, щоб не проскакували слова, які не зрозумілі солдату” [196].

Щоб навчальний матеріал, який викладається був переконливим, зазначав М. Драгомиров, він має базуватися на фактах і прикладах. Виключно велику роль, з його точки зору, у досягненні переконливості розповіді грають бойові приклади. Продумано підібрані і правильно викладені, вони служать для воїнів не тільки джерелом нових знань, але і засобом їх моральної підготовки, розвитку у них патріотичних почуттів, військової товарищескості, усвідомлення свого військового обов'язку. Логічність, доказовість викладання не переконують, не впливають на солдата так, як приклади з бойового минулого, вважав він, оскільки солдат “логічну низку доказів не завжди розуміє та у ній часто не має потреби, приймає багато на віру” [92, с. 22].

М.І. Драгомиров наполягав на тому, що в “усному викладенні” повинні брати участь підготовлені, досвідчені старші офіцери, вважаючи це важливою і складнішою частиною військового навчання”. Дуже дивно, говорив педагог, що цим зараз займаються в підрозділах виключно унтер-офіцери та інколи молодші офіцери [79, с. 67].

У педагогічній теорії і практиці М. Драгомиров багато уваги приділяв розвитку форм навчання військовослужбовців, значно розширив і збагатив їх новими прийомами.

Вищою формою навчання військ, вважав він, є тактичні навчання: самостійні навчання піхоти, артилерії, кавалерії і спільні односторонні і двох

сторонні маневри загонів, що складені зі усіх родів військ. Головне завдання навчань, твердив М. Драгомиров, полягає у завершенні бойового злагодження військових частин і підрозділів, у підготовці їх до дій в складних умовах війни та у виробленні у військовослужбовців навичок взаємодії і взаємовиручки. У взводах, ротах, батареях М. Драгомиров рекомендував застосовувати і у практиці військового навчання у Київському військовому окрузі використувався наступний прийом. Офіцер призначав одного з кращих унтер-офіцерів або рядових для позначення артилерійської гармати. Призначеному воїну вручався особливий знак (покажчик), щоб його могли бачити усі військовослужбовці, потім приступали до маневрування. Той хто позначав гармату зобов'язаний був за указівкою командира вибрати на місцевості зручну вогневу позицію і швидко зайняти її, не звертаючи увагу на стрілецький цеп. “Гармата” могла вибігати попереду цепу, ставати на фланзі або у середині між ланками цепу і солдати при цьому мали завжди пристосовувати свої дії до “роботи” гармати і до позиції, що вона займала. Якщо, наприклад, гармата висувалась уперед цепу, найближчі до неї ланки мали вибігати також уперед і зайняти позицію з урахуванням місцевості з боків від неї, щоб не закривати і не заважати стрільбі з гармати і мати можливість захистити її від удару противника. У ході занять відпрацьовувались різні комбінації, як у діях гармати, так і стрілків, і кожного разу намагались досягнути чіткої узгодженості і взаємодії. М. І. Драгомиров наполягав, щоб захист артилерії, як святий обов'язок, лягав на найближчий до неї піхотний підрозділ. “Цього вимагає закон виручки: артилерія допомагає піхоті своїм вогнем; піхота повинна її захистити від кулі і від багнету” [59, с.20].

На тактичних навчаннях піхоти для вироблення у військовослужбовців уміння здійснювати маневр – охоплення, обхід противника з метою завдання удару по його флангу і тилу, за рекомендацією М. Драгомирова, керівник навчань указував начальнику стрілецького цепу один із флангів умовного розташування противника. По мірі зближення з “ворогом” до 400 кроків солдати лівого крила цепу (якщо відкритий правий фланг противника) повинні були випередити інші ланки цепу і приймати у бік до тих пір, поки не займуть положення, що дозволяє ударити навскіс, а якщо можна – уздовж ворожого цепу.

Характерно, що навички маневрування відпрацьовувались не лише на тактичних навчаннях, але і під час проведення стрільб бойовими набоями. Так, наприклад, для протидії охопленню, мішені розташовувались уступом. Якщо ті, хто навчаються вирішили ударити по противнику праворуч, то ліворуч несподівано виникали мішені, які зображували контратаку ворога у напрямку лівого флангу тих, хто наступає. Треба було, не припиняючи маневру, видозмінити бойовий порядок відповідно з новою обстановкою, виділити заслін і відбити противника вогнем. Тут же солдати тренувались у веденні залпового вогню, відбиваючи атаку резервів, кавалерії. За залпами проти мішенів, що зображували резерв, ішла атака. При цьому рекомендувалося час від часу знищувати мішень багнетним ударом.

З цією метою М. Драгомиров наполегливо впроваджував у практику військового навчання наскрізні атаки, навчання з бойовою стрільбою, навчання піхоти на просторі між мішенями і позиціями артилерії під час стрільби бойовими зарядами.

У роботах “Досвід керівництва підготовкою частин до бою”, “Підготовка військ в мирний час (виховання і освіта)” він детально виклав порядок проведення наскрізних атак, навчань з бойовою стрільбою.

Наскрізні атаки піхоти М. Драгомиров рекомендував проводити наступним чином: два піхотних військових підрозділи відводилися один від одного кроків на 400-500, після чого одному з них вказували йти в атаку, а іншому відбивати її. Ті, хто наступав зобов'язані були швидко рухатись, потім зупинитись на відстані 250-300 кроків від умовного противника, зробити декілька залпів і знову розпочати рух. У 50-ти кроках зброя бралася “на руку”, у 30-ти – лунало могутнє “ура” і солдати пробивалися і пропихалися через ряди “противника”. У момент зіткнення підрозділів зброя піднімалась угору. Підрозділ, що відбивав атаку, на залпи відповідав залпами, вів вогонь до підходу тих, хто наступає, кроків на 50, далі так само брали зброю “на руку”, з кличем “ура” кидалися у контратаку і також пробивалися крізь ряди свого “противника”. Потім підрозділи змінювалися ролями. Командири рот, взводів, указував він, не повинні упускати жодного зручного випадку для таких тренувань.

М.І. Драгомиров вважав, що тактичним навчанням належить велика роль у військовому вихованні. У ході вирішення навчально-бойових задач, подолання труднощів, що виникають, у тих, хто навчається зміцнюється воля, розвивається сміливість, самовладання, самостійність і ініціатива.

Важливою формою навчання військ, за думкою М. Драгомирова, є бойові стрільби, зміст і організація яких в артилерії і піхоті зумовлюється особливостями їх бойового застосування. Бойові стрільби, указував він, проводяться головним чином з метою удосконалення навичок і умінь воїнів вести вогонь із бойової зброї і уражати установлені цілі.

Разом з тим, для вироблення і удосконалення навичок спостереження, охорони, розвідки, додержання мір обережності, обачності під час здійснення похідних маршів, а також раціонального використання учбового часу, М. Драгомиров рекомендував офіцерам, що навчають, під час руху підрозділів на стрільби висилати у “засідку” команду солдатів у кількості 5-10 чоловік на чолі з унтер-офіцером та наказати їм потай розташуватись з обох боків дороги, по якій буде рухатись рота, батальйон. Підрозділи мали здійснити марш пішки з реальною охороною і розвідкою, виявити та “знищити” засідку. Після чого командирам треба зробити розбір, відзначити позитивні моменти та недоліки у діях підлеглих, дати вказівки щодо їх усунення.

Великого значення у бойовій підготовці солдатів М. Драгомиров надавав практичним заняттям у полі, на полігонах, на вогневих позиціях, на стройовому плацу, у караульних і гімнастичних майданчиках.

Основними методами, указував він, повинні тут виступати показ і вправи. У ході цих занять солдатам треба оволодіти зброєю, навчитися

стріляти і діяти багнетом, відпрацювати способи та прийоми виконання тактичних завдань у різних видах бою – обороні і наступі, у різних умовах та шикуваннях.

Теоретичним заняттям, на думку М. Драгомирова, не слід відводити багато часу у загальній системі бойової підготовки солдата і вони повинні мати практичну спрямованість. Той, хто навчає, зобов'язаний пояснити воїнам те, що дійсно потребує роз'яснення, головне і суттєве у навчальному матеріалі, але не більш того, і негайно переходити до практичних занять.

Таким чином, вивчивши і проаналізувавши військово-педагогічні твори М.І. Драгомирова, ми можемо зробити висновок про те, що військовий педагог розробив і запропонував струнку систему загальних форм і методів військового навчання.

Висновки

Вивчення воєнно-теоретичної спадщини М.І. Драгомирова, аналіз військово-історичної, педагогічної літератури з теми дослідження, архівних документів дозволили встановити внесок ученого в розробку теоретико-практичних питань військової дидактики.

М.І. Драгомиров обґрунтував зміст навчання військовослужбовців в усіх родах військ – піхоті, кавалерії і артилерії, як на етапі індивідуальної підготовки солдата, так і у період “підготовки військової частини”, що відповідав сучасному на той час рівню розвитку військової науки, бойової техніки та озброєння.

Ґрунтуючись на великому службовому та бойовому досвіді, М. Драгомиров для частин і підрозділів Київського військового округу розробив програми навчання військовослужбовців, де виклав систему обов'язкових військово-професійних знань, навичок і умінь воїнів відповідно до їх бойового призначення.

Він визначив вимоги до змісту військового навчання, основними з яких вважав, спрямованість на досягнення мети – підготовка солдата до бою, формування всебічно розвиненої особистості військовослужбовця, який готовий самовіддано виконати свій військовий обов'язок та відповідність до форм і способів збройної боротьби.

Розроблені та висунуті М. Драгомировим вимоги до спрямованості, змісту, організації і методики навчання військовослужбовців дозволили узагальнити керівні військово-дидактичні принципи, що лежать в основі його педагогічної теорії і практики.

Дослідження показало, що провідним принципом військової дидактики М. Драгомиров вважав принцип “учити війська тому, що необхідне на війні”. Він обґрунтував, розширив і поглибив його зміст і що, особливо цінно, дав конкретні практичні поради офіцерам щодо його реалізації.

Особливу увагу педагог звертав на систематичність і послідовність у військовому навчанні. Він указував, що в умовах скорочення термінів солдатської служби, ускладнення процесу навчання військовослужбовців успішного результату можна досягнути тільки при суворому дотримуванні

вимог даного дидактичного принципу.

М. Драгомиров теоретично розробив і застосував у практиці військового навчання принципи наочності, свідомості, міцності оволодіння військовою майстерністю.

Значне місце у працях ученого відведено дослідженню питань застосування у практиці бойової підготовки особового складу збройних сил методів та форм військового навчання. Він намагався впровадити такі методи і форми, які б виробляли і розвивали у солдатів необхідні у бою навички і уміння, сприяли формуванню високих морально-бойових якостей, самовідданості, сміливості, ініціативи, свідомості та ін.

На основі вивчення військово-педагогічних праць і діяльності своїх попередників, а також особистого педагогічного досвіду М. Драгомиров у групі основних методів навчання виділив: показ, вправи, усне викладення на вчального матеріалу. Педагог сформулював конкретні методичні рекомендації для командирів щодо вибору і застосуванню цих методів.

Вважаючи, що успішне здійснення військового навчання вимагає умілого використання різноманітних форм організації військово-навчального процесу, їх постійного удосконалення, М. Драгомиров збагатив їх теорію і практику. Він обґрунтував необхідність і можливість використання в процесі військового навчання у нових історичних умовах суворовських крізних атак піхоти і кавалерії. Вперше у військово-педагогічній практиці він застосував навчання частин і підрозділів з бойовою стрільбою, навчання піхоти на просторі між мішенями і артилерією, що веде вогонь бойовими снарядами.

Важливішою умовою ефективного навчання військовій справі, за М. Драгомировим, є наявність грамотності у солдатів, що призиваються на службу. Він наполегливо виступав за загальне навчання населення грамоті.

Особлива роль у навчанні солдатів, на думку педагога, належить молодшим командирам – унтер-офіцерам, фельдфебелям. Їх підготовка до проведення навчальних занять з підлеглими має бути предметом першочергової турботи офіцерів.

РОЗДІЛ III

ВИХОВАННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ М.І. ДРАГОМИРОВА

3.1. Визначення М.І. Драгомировим цілей і завдань виховання військовослужбовців

Вивчення і аналіз військово-педагогічних праць М.І. Драгомирова, показали, що основним і найважливішим компонентом його військово-педагогічної системи є виховання, яке він розглядав, як багатогранний і складний процес формування і розвитку особистості солдата. Він дуже високо ставив роль виховання в армійському житті.

У багатьох військово-наукових працях і, насамперед, у таких, як “Досвід керівництва підготовкою частин до бою”, “Підручник тактики”, “Підготовка військ у мирний час (виховання і освіта)”, “Армійські нотатки” М. Драгомиров дослідив сутність, особливості морального, фізичного і розумового виховання військовослужбовців, розробив і конкретизував їх завдання і зміст відповідно до кардинальних змін в армії, що зумовлені удосконаленням зброї і військової техніки, способів ведення бойових дій, необхідністю постійного підвищення бойової готовності військових частин, а також у своїх творах він роз’яснював роль і значення виховання воїнів.

У журналах “Военный сборник”, “Разведчик”, “Оружейный сборник”, газеті “Русский инвалид” та інших М. Драгомиров уміщував багаточислені статті на педагогічні теми, в яких привертая увагу армійської спільноти до питань виховання. Він намагався ознайомити широке коло читачів і передусім офіцерів, які займаються вихованням підлеглих із своїми уявленнями про виховний процес і з відомостями, що мають у військовій педагогіці про те, як слід виховувати солдатів.

З введенням загального військового обов’язку у державі, більш частина молодих людей стала служити в армії. Тому у нових умовах армія стала не лише збройною силою, підкреслював М. Драгомиров, але і “школою виховання народу, приготування його до громадського життя”[75, с.35].

Розглядаючи питання виховання військовослужбовців, М. Драгомиров виходив з вирішальної ролі людини у війні, убачав у солдатах і офіцерах, що володіють високими морально-бойовими якостями, силу, що визначає долю війни. Необхідно зазначити, що у другій половині ХІХ-го століття в армії серед офіцерського командного складу поширювалась та укорінювалась думка про те, що роль людини у бою і на війні загалом суттєво зменшилась, а навпаки зросли роль і значення нової, удосконаленої зброї у досягненні перемоги над противником, а отже, твердили прихильники подібної точки зору, знижується і значення виховання воїнів. М. Драгомиров рішуче заперечував проти таких поглядів та невтомно переконував і пропагував думку про те, що

головною силою в армії є і завжди залишиться людина, незалежно від рівня розвитку і удосконалення засобів збройної боротьби.

Найдосконаліша зброя і військова техніка самі по собі не мають ніякого значення, підкреслював М. Драгомиров. Головне полягає у людях, у чийх руках ця зброя знаходиться, в їх знаннях і уміннях застосовувати її з найбільшою ефективністю. Він яскраво і образно висловив цю ідею у роботі “Нариси австро-пруської війни 1866 р.” - “...удосконалена зброя, добрий план, знання військами техніки справи, мають значення, звісно, дуже велике, але не більше, як нулі, коли ліворуч за них стоїть одиниця: вони збільшують кількісне, але не якісне значення її, самі ж по собі не мають ніякого значення. Ця одиниця у військовій справі, як у всьому і завжди людина” [71, с.234-235]. І пізніше у своїх роботах М. Драгомиров неодноразово указував на те, що “зброя сама не діє, а людина їй діє більш або менш успішно залежно не від того, наскільки вона досконала, а від того, наскільки він сам досконалий у бойовому сенсі” [85, с.68]. У бою “має більш шансів на успіх не той, у кого зброя краще, а той, у кого енергія людини (розумова і моральна) не притуплена” [93, с.25].

Більш досконалі засоби ведення війни, вважав він, передбачають і вимагають для застосування їх і для опору ним краще підготовленого, вивченого і вихованого військовослужбовця, ніж колишні більш прості. Буде великою помилкою, на його думку, якщо захопившись удосконаленням зброї не буде зрозуміло, що краща зброя потребує і кращої людини. “Удосконалення у військовій справі були і будуть, - писав М. Драгомиров, - але вони спричинять не якийсь нові форми дії (це галузь вже вичерпана), а удосконалення всієї людини, а не якоїсь його частини. Це передбачає підйом морального і розумового рівня людей” [73, с.293].

Протягом всієї служби і військово-педагогічної діяльності М. Драгомиров обстоював та проводив ідею про головну роль людини у військовій справі і показував важливе значення його виховання. Підвищення якості виховання, він вважав визначальною умовою успіху військових реформ, що проводяться, убачав в цьому міцну основу і перспективу перетворень в армії.

М.І. Драгомиров звертав увагу на досвід і уроки останніх війн, у тому числі російсько-японської 1904-1905 р.р., у яких людський, моральний фактор багато у чому вирішив результати збройних сутичок. Питання виховання військовослужбовців він тісно пов'язував з роллю і значенням морального фактору у війні, і розглядав його як складну єдність розумових, вольових, моральних якостей воїнів, їх патріотизм, самовідданість у бою, дисциплінованість. Він вважав високий моральний дух солдатів головною умовою досягнення перемоги над противником.

Після Кримської війни 1853-1856 р.р., де яскраво виявились героїзм, стійкість і мужність солдатів і офіцерів, М. Драгомиров став наполегливо і цілеспрямовано працювати над вивченням морального боку військової справи, ролі і значення морального фактору у війні. Вивчаючи військову історію, він зазначав те, якого великого значення надавали моральному фактору в

одержанні перемоги у війні видатні полководці, у тому числі О.В. Суворов, Наполеон, Фрідріх Великий та ін. М. Драгомиров широко пропагував ідеї і погляди О.Суворова, підкреслював уміння полководця формувати високий моральний підйом у своїх підлеглих перед боєм. Він говорив, що завдяки умінню дати таку “моральну заправку” армії перед битвою, коли солдати і офіцери не допускали для себе середини між загибеллю і перемогою, О. Суворов одержав ряд блискучих перемог з честю виходив з ситуацій, у яких на перший погляд не було і надії на успіх.

В історії війн можна знайти чимало прикладів, зазначав М. Драгомиров, коли малочислені армії одержували перемогу над арміями, які значно переважали їх у силах та засобах, коли тисячі здавалися у полон невеликим військовим частинам тільки завдяки силі духу солдатів і офіцерів, їх рішучості перемогти, коли “...цілі десятки тисяч проходили по таких стежках і в такий час року, по яких у той час року не наважуються проходити поодинокі мисливці” (Суворов, 1799 р.) [73, с.276].

Він помічав, що деякі полководці порою навіть перебільшували значення морального фактору у досягненні перемоги над противником, доходили до повного ігнорування перешкод, за суттю непереборних. Наприклад, “...остання атака під Ватерлоо Наполеона, страшенна завзятість, що не здавалася на найочевидніші доводи, Фрідріха” [73, с.277].

Розглядаючи виховання і навчання воїнів, як єдиний і нерозривний процес бойової підготовки – “весь об’єм солдатської підготовки розпадається, як відомо, на виховання і навчання” [81, с.4], М. Драгомиров разом з тим визначив виховання в якості головного елементу цього процесу і надавав йому першорядного, порівняно з навчанням, значення. Він неодноразово в своїх творах підкреслював: “виховання важливіше навчання” [106, с.1], “питання виховання військ у мирний час повинно стати на першому плані” [108, с.115; 71, с.9], “виховання солдата має бути поставлене вище навчання і тому повинно звертати на себе переважну і щохвилинну увагу його керівників” [75, с.40], “успіх навчання залежить від того, яке виховання солдата” [98, с.4].

Переконання М. Драгомирова про найважливіше і першорядне відносно навчання значення виховання у підготовці солдата впливало з його поглядів на співвідношення і роль розумових і вольових якостей військової людини. Він твердив, що людині властиві дві основні, вічні та незмінні якості: воля та розум, які знаходяться у постійній суперечності одна з одною: воля є джерелом самовідданості, а розум – джерелом самозбереження. Солдату мають бути притаманні воля і самовідданість. “Виховання, - вважав він, - відає головним чином, сферою розуму, ...військова справа, - на його думку, - значною мірою більш вольова, ніж розумова” [92, с.1]. Ґрунтуючись на даних поглядах, М. Драгомиров робив висновок про переважне відносно навчання, значення виховання. Військова служба, вважав він, потребує насамперед постійного і цілеспрямованого формування і розвитку у солдатів необхідних для успішного виконання військового обов’язку вольових якостей і рис характеру, а потім вже професіональних знань, навиків і умінь,

які визначаються залежно від військової спеціальності.

У цьому зв'язку також слід відзначити специфіку його поглядів на співвідношення і роль у війні вогнепальної і холодної зброї. Данні два види зброї, як він вважав, знаходяться у неминучому, притаманному їм природі, антагонізмі [93, с.27]. Холодна зброя, говорив М. Драгомиров, більш відповідає вольовому боку особистості воїна, “відповідає силі волі, енергії моральної” [93, с.61]. При діях в бою холодною зброєю, підкреслював він, від солдата вимагається, головним чином, самовідданість, безстрашність, хоробрість, відвага, сміливість, безумовна покора волі командира, а також почуття товаришкості і взаємовиручка, оскільки удар холодною зброєю по противнику завдається, як правило, у зімкнутому строю і потребує узгодженості дій усіх військовослужбовців [108, с.51, 115-118].

Вогнепальна зброя, стверджував М. Драгомиров, більш відповідає розумовому боку особистості воїна, за його висловленням, вона “відповідає розуму” і є “представником розуму” [93, с.61]. Крім того, вважав він, вогнепальна зброя “відповідає інстинкту самозбереження, будь-яке нове у ньому удосконалення викликає у тієї чи іншій формі, але неминуче звеличування інстинкту самозбереження” [73, с.292]. Успіх при діях у бою вогнепальною зброєю досягається більшою мірою умінням солдата, ніж хоробрістю і безстрашністю, як у діях холодною зброєю. “Не потрібно багато хоробрості, - писав він, - щоб вистрілити у ворога із-за каменя або куща з відстані навіть 400, 500 кроків, не кажучи вже про 1000” [108, с.51].

Виходячи з переконання, що вольовому боку воїна більш відповідає холодна зброя (багнет), так само як розумовому – вогнепальна, М. Драгомиров наполягав на тому, щоб у підготовці солдата віддавали перевагу холодній зброї, діям з багнетом, так званому “багнетному вихованню”. Холодна зброя, говорив він, практично не удосконалюється і є “дана постійна”, вогнепальна ж зброя навпаки постійно удосконалюється і є “даною зміною”. Однак, стверджував М. Драгомиров, удосконалення вогнепальної зброї не призведе до зменшення ролі і значення у бою холодної зброї. “Усі удосконалення вогнепальної зброї, - писав він, - ведуть лише до того, що куля стає трішки менше дуною, але молодцем вона ніколи не була і ніколи не буде” [85, с.68].

М.І. Драгомиров розумів і зазначав, що у зв'язку з неухильним удосконаленням зброї і військової техніки, докорінними змінами у способах і засобах збройної боротьби зросло і значення військового навчання, тому, що значно ускладнився його зміст і розширився об'єм. Але незважаючи на це, він був переконаний, що переважне значення виховання військовослужбовців відносно навчання збереглося і таке положення буде залишатися завжди, “тому, що удосконалені способи і засоби ведення війни, для застосування їх і для опору ним, вимагають від воїна і більшого морального напруження, ніж колишні більш прості” – пояснював М.І. Драгомиров [106, с.1].

Він не заперечував єдності навчання і виховання, їх органічного, не розривного взаємозв'язку і взаємообумовленості. “Зрозуміло, - писав він, - що у житті виховання від освіти не відокремлюється і ведуться вони разом і

сучасно, але ... вони мають бути поставлені так, щоб у побуті солдата, у заняттях його, у службі, нарешті, якості, що дає виховання, брали верх над тими, котрі дає навчання” [75, с.41].

Роз’яснюючи першорядне значення виховання щодо навчання, він наводив для переконливості декілька прикладів для порівняння, щоб з’ясувати співвідношення і відносне значення виховання і навчання військовослужбовців. Зокрема, він писав: “...солдат, який погано стріляє, коліть, не вміє ходити у ногу, все ж-таки солдат непоганий, якщо він чесний і пройнятий усвідомленням обов’язку так, що однаково старанний і на очах начальника, і за очами, навпаки, відмінний стрілок, фехтувальник, стройовик, нікуди не годиться, як солдат, якщо він не надійний. Скажімо більше: не тільки не годиться, але небезпечний” [81, с.4].

У іншому прикладі він зазначав, що з двох солдатів, один з яких вихований належним чином, сповнений почуттям військового обов’язку, але при цьому нічим, крім кулака і дрюка діяти не уміє, та інший – добре навчений, який володіє досконало найсучаснішою зброєю, але не пройнятий усвідомленням необхідності чесного і сумлінного виконання військового обов’язку перед Вітчизною, без будь-якого сумніву, говорив він, у цьому випадку усякий, хто розуміє військову справу віддасть перевагу першому ніж останньому.

Скорочення термінів дійсної військової служби солдатів після прийняття у 1874 році закону про загальний військовий обов’язок, з одного боку, ускладнення процесу навчання солдатів, що викликано надходженням на озброєння армії нової більш досконалої зброї та змінами форм і способів ведення збройної боротьби, з іншого боку, призвело до того, підкреслював М. Драгомиров, що більшість командирів, офіцерів стали мало уваги приділяти, за його словами, “на постановку найважливішого відділу у підготовці солдата, тобто на його виховання, ...відділ виховання, - писав він, - навіть відсунутий на задній план відділом навчання, що ускладнився і став дуже різнобічним” [82, с.5].

Такий підхід, указував він, негативно вплинув на морально-бойовий стан, військову дисципліну, бойову підготовленість армії. М. Драгомиров роз’яснював, що при колишній рекрутській системі комплектування армії, коли служба солдатська обчислювалась десятками років, усякому новобранцю було легко втягнутися у військове життя і діяльність. Він засвоював поступово, як повинен поводитись, як має служити, чого не дізнавався у перший рік, дізнавався у другій, п’ятий і так далі. Ось чому, пояснював М. Драгомиров, на виховання солдата особливої уваги офіцери тоді не звертали, воно “...давалося само собою, природним шляхом тривалого впливу величезної більшості на мізерну меншість” [82, с.5].

Він радив швидше відмовитися від минулих уявлень про виховання солдата і “вилучити справу виховання його з рук рутини, казарми, передавши у більш надійні руки офіцерів” [106, с.19]. При скорочених термінах служби солдатів в армії, указував він, необхідно переглянути відношення командирів до виховання підлеглих. На його думку, у нових умовах, що змінилися, успіх

виховання потребує більших зусиль офіцерів, які мають організувати та вести активну виховну роботу і не перекладати її на молодших командирів, унтер-офіцерів, фельдфебелів. М. Драгомиров писав: "...виховний відділ ... у роті або ескадроні має бути на прямій відповідальності їх командирів, між тим як відділ освітній ... може бути покладений на субалтерн-офіцерів, унтер-офіцерів та дядьків, зрозуміло під наглядом тих ж командирів" [81, с.4].

Він запевняв, що за браком часу на підготовку солдата при певних обставинах можна пожертвувати військовим навчанням, але його виховання упустити не можна, навіть, якщо на його підготовку наданий лише один день, "...зрозуміло, - роз'яснював М. Драгомиров, - ми беремо крайність, але подібним крайностями можна з'ясувати відносне значення занять і спільних, отже, які можуть розвиватися, при найменшій неувважності керівників, не інакше, як одне за рахунок іншого" [81, с.4].

Таким чином, виховання військовослужбовців в умовах реформування і будівництва армії на нових принципах М. Драгомиров вважав пріоритетним напрямком у діяльності всіх без виключення офіцерів. Їх уміння і здатність здійснювати виховну роботу у військових колективах відповідно до загальних цілей виховання та в інтересах вирішення поставлених завдань служить, на його думку, одним з визначальних чинників підтримання високої боєздатності військової частини.

М.І. Драгомиров стверджував, що солдат має бути досконалим фізично, розумово і морально, гармонічно розвинутим. "Військова справа потребує гармонічного розвитку усіх сторін людської природи," – підкреслював він у статті "Вплив поширення нарізної зброї на виховання і тактику військ" [108, с.88]. Тому виховання він визначав як цілеспрямований, свідомий процес формування всебічно і гармонічно розвинутої особистості воїна. Офіцерів-вихователів він учив: "...маючи справу з людиною, треба брати його цілком, яким він є, а не створювати собі людину гіпотетичну, тобто таку, яка має лише одну волю, або розум, або, нарешті, одну фізику" [91, с. XVII].

Основи виховання воїнів, підкреслював М. Драгомиров, відображені у військовій присязі і статутах, де закріплені ідеї патріотизму, військового обов'язку кожного громадянина, самовідданого служіння Батьківщині. Вони були розроблені відповідно до рівня розвитку військової науки і практики другої половини ХІХ-го століття, та відображали основні характеристики війни, співвідношення у ній людини і техніки, регламентували життя, побут, стосунки між військовослужбовцями, визначали найважливіші морально-бойові якості солдатів та офіцерів. Відзначаючи велику роль військових статутів у вихованні воїнів, М. Драгомиров писав: "курс солдатського виховання подають статути: служби внутрішньої та гарнізонної" [75, с.42]. Він рекомендував офіцерам не берегти навчального часу на доведення та роз'яснення підлеглим керівних положень і вимог військових статутів.

Щоб проводити виховну роботу з воїнами, зазначав він, офіцерам необхідно насамперед чітко знати цілі і завдання, котрі обумовлюються характером війни і вимогами суспільства до якостей захисника Вітчизни. У роботі "Підготовка військ у мирний час (виховання і освіта)" М.

Драгомиров писав: “Для того, щоб виховати солдата, офіцер, звісно повинен твердо знати все, що від солдата вимагається” [106, с.95]. Він зобов’язаний чітко знати ті якості, котрі мають бути розвинуті та укріплені у солдатів і підпорядкувати досягненню мети виховання всі свої зусилля, кожний крок своєї діяльності. Ґрунтовне знання цілей виховання дає офіцеру ясне уявлення про те, якого солдата йому треба формувати, та надає його роботі необхідну осмисленість і спрямованість. Розуміння мети виховання, вважав М. Драгомиров, дає офіцеру можливість свідомо планувати свою педагогічну працю. Командир, який не уявляє собі виховних цілей та перспективи, не зможе досягнути успіху у своїй виховній діяльності і неминуче зазнає невдачі. М. Драгомиров підкреслював, що виховання солдатів не повинне залежати від суб’єктивних приватних поглядів того або іншого начальника. Необхідно всюди в армії встановити єдність у поглядах на цілі і завдання виховання солдатів, закликав він. Мета виховання воїнів, на його думку, “...висловлюється двома словами: треба, щоб солдат був надійним, тобто правдивим і виконував свої обов’язки завжди однаково, як на очах начальника, так і за очами” [75, с.41]. Тут же він говорив, що дана мета виховання воїнів цілком досягаєма багато завдяки тому, що новобранці, які призиваються на військову службу у більшості своїй мають необхідні нахили, задатки і якості для успішної служби, які залишається тільки розвинути і укріпити шляхом цілеспрямованої виховної роботи.

У системі військового виховання М. Драгомирова можна виділити два основних напрямки. Перший – це вироблення у солдатів таких загальновійськових якостей і рис особистості, як почуття військового обов’язку, високої відповідальності за захист Вітчизни, вірність військовій присязі, статутам, бойовому прапору частини, самовідданість, військова товарицькість і взаємовиручка, дисциплінованість, беззаперечна покора волі начальника у всьому, що стосується служби. Другий – розвиток та закріплення вольових якостей воїнів: сміливості, хоробрості, самовладання, стійкості, здатності переносити усі труднощі і нестатки військового часу, ініціативи і винахідливості.

Головна задача виховання солдатів, за словами М. Драгомирова, “полягає у вирішенні питання – як поступати, щоб не тільки не підірвати, але, навпроти, розвинути і укріпити моральну енергію людини-солдата” [92, с.10]. Він вважав, що моральна енергія є основною і найважливішою властивістю людини і “має бути розвинута до ступеня готовності – хоча б самому загинути, лише б загубити противника” [92, с.11].

Виховання воїнів, за М. Драгомировим, має бути спрямоване головним чином на формування самовідданості у солдатів, рішучості пожертвувати собою для досягнення перемоги над ворогом. Перемагає завжди та армія, підкреслював він, у якій солдати володіють рішучістю добитися перемоги навіть ціною власної загибелі. Якщо не буде самовідданості, не буде готовності страждати і помирати - досягнення військових цілей немислимо.

Ідею про необхідність самовідданості воїна у бою, М. Драгомиров проводив у багатьох своїх творах. Він говорив: “Наша справа уся побудована на самовідданості і самозреченні, хто цього не розуміє, хто не може поступи

тись своєю особистістю в ім'я справи, той ніколи не буде порядним військовим" [94, с.89]. "...Вище за все стоїть готовність страждати і помирати, тобто самовідданість: вона освячує покору, вона найлютіше ярмо робить благим, найтяжчий тягар легким, вона дає силу перетерплювати до кінця, принести Вітчизні жертву вищій любові" [87, с.184]. "Ми не повинні забувати, що наше призначення – губити та гинути і не повинні на це закривати очі. Воювати так, щоб губити і не гинути – не можна, воювати так, щоб гинути і не губити – безглуздо. Треба уміти губити, але і самому бути готовому загинути" [98, с.10].

Самовідданість воїна у бою, зазначав М. Драгомиров, є вищою ступеню виявлення патріотизму. З його точки зору, патріотизм - це така моральна якість солдата, яка виражається у його любові і "відданості государю і Вітчизні", у потребі і прагненні у будь-яких умовах бути готовому йти заради їх захисту на самопожертвування. "Там, де людина любить свою Батьківщину, - писав він, - свою частину, там де внаслідок цього загальна справа стає його особистою справою, де образа або невдача його Батьківщини, його частини є його особистою образою, його особистою невдачею, там він не задумується жертвувати собою для їх блага" [87, с.185].

Виховання патріотизму, самовідданої любові до Вітчизни займає у системі виховання М. Драгомирова одне із головних місць. Патріотизм, любов до Вітчизни повною мірою властиві воїнам, говорив він. "Російський народ, із середовища якого узяті головна маса нашої армії, здавна вирізняється відданістю до Росії і любов'ю до своїх законних государів" [106, с.11]. Тому задача військового виховання, говорив він, полягає лише у закріпленні вже притаманних їм якостей.

М.І. Драгомиров, як патріот України, любив свою Батьківщину, свій народ, і всебічно прагнув до того, щоб підтримати і вище розвинути у воїнів почуття відданості Вітчизні. Розуміючи, наскільки велике значення має рідне слово, рідна пісня у вихованні патріотизму, М. Драгомиров, командує військами Київського військового округу, дозволив співання українських пісень у військових частинах і підрозділах округу. Співи національних пісень в армії у цей період суворо заборонялися і скасування такої заборони було його заслугою. Також з його дозволу солдатські бібліотеки частин округу одержали популярні брошури українською мовою, які за його клопотанням почали друкувати "як виняток із закону" [155, с.7-8].

Важливу роль М. Драгомиров відводив питанням формування у солдатів "почуття військового обов'язку". Він вважав її однією з основних моральних якостей воїна, важливішим моральним регулятором, могутнім спонукальним мотивом поведінки і діяльності солдатів. Почуття військового обов'язку, за М. Драгомировим, - це висока особиста відповідальність військовослужбовця за захист Вітчизни, за свої справи і вчинки, сумлінне ставлення до виконання службових обов'язків.

Показуючи значення почуття військового обов'язку, він наводить наступне образне порівняння: "Почуття обов'язку – командир загону, багнет – полковник, куля – капітан, стрій – поручик, а гімнастика – навіть не

підпоручик, а хіба унтер... Якщо я кажу, що у загоні без командира важче обійтися, ніж без підпоручика, то я аж ніяк не заперечую значення підпоручика, ...а лише ставлю його на належне місце” [102, с.175].

Справою першорядної важливості він вважав виховання солдатів у дусі усвідомленого виконання військового обов’язку перед Вітчизною, прагнення бездоганно виконати вимоги військової присяги і статутів. М. Драгомиров звертався до командирів із закликом розвивати у підлеглих солдатів, насамперед почуття військового обов’язку, ідеї честі та чесності, вважаючи це основою розвитку інших морально-бойових якостей. Усвідомлюючи свій військовий обов’язок, говорив він, солдати завжди будуть наполегливо оволодівати зброєю, сумлінно вчитися тому, що необхідне на війні.

Значну увагу у своїй творчій діяльності М. Драгомиров приділяв питанням військової дисципліни і вважав формування дисциплінованості і культури поведінки основним завданням виховання. Роль, значення, сутність військової дисципліни, напрямки її розвитку і укріплення глибоко розкрити в його творах. М. Драгомиров твердив, що роль дисципліни в армії незмірно зросла і зумовлено це було, на його думку, бурхливим розвитком військової справи. Бойові дії стали більш активними, напруженими, складними і вимагали від воїнів відповідно більшої і кращої організованості і дисциплінованості. Міцну, свідому військову дисципліну він вважав вирішальним фактором забезпечення боєздатності армії, бачив у ній важливу умову її могутності і непереможності. Пояснюючи значення військової дисципліни, М. Драгомиров писав: “Дисципліна – душа військового організму. Якщо вона не встановлена розумно і не застосовується твердо, армії немає, а є натопт, більш небезпечний державі, ніж ворогу. Чим дисципліна суворіше, тим армія здатніше на великі справи” [92, с.13].

Військова дисципліна, з його точки зору, має також виховний потенціал і є не тільки одним з основних факторів забезпечення високої боєготовності армії, але і важливою умовою виховання солдата, робить його підібраним, стриманим, старанним, відповідальним, вчить самовладанню, сприяє формуванню уміння підкоряти свої дії досягненню поставленої мети, створює умови для подолання недоліків і як він говорив “підготовлює солдата справжнім чином до засвоєння дисципліни громадсько-суспільної” [75, с.35]. Саме це і робить, на його думку, виховання свідомої військової дисципліни виключно відповідальною задачею морального формування особистості воїна.

“Дисципліна, - писав М. Драгомиров, - за прямим змістом є учення, витримка у звисних, певних навичках і поняттях..., у широкому сенсі слова дисципліна обіймає всю сукупність моральних, розумових і фізичних навиків людини, що присвятила себе ...певній спеціальності” [102, с.174].

Кожній сфері суспільного життя і діяльності, зазначав він, притаманна своя дисципліна, яка відноситься переважно до виконання обов’язкових норм і правил поведінки, що зв’язані із службовими обов’язками особистості і має свої особливості, характерні, відмітні риси залежно від характеру і роду роботи. М. Драгомиров вказував, що є дисципліна духівництва, дисципліна

шкільна, суддівська, адвокатська, журналістська, купецька, фабрична, заводська, залізнична та інші.

Особливе місце і значення має військова дисципліна, яка є однією з форм державної дисципліни. Сутність військової дисципліни М. Драгомиров визначав як “сукупність усіх моральних, розумових і фізичних навиків, потрібних для того, щоб офіцери і солдати усіх ступенів відповідали своєму призначенню, - далі він конкретизував, - ...у тісному сенсі, що отримав право громадянства у свідомості більшості, поняття дисципліни відноситься переважно до моральних навиків – до того, що в останній час прийнято називати “вихованням офіцера і солдата”. [102, с.174]. Він роз’яснював, що дане ним визначення поняття військової дисципліни не суперечить тому, що написано у військовому статуті, де указане: “Військова дисципліна полягає у суворому і точному виконанні правил, що приписані військовими законами ...ми лише розгорнули дужки цієї формули” – підкреслював М. Драгомиров [102, с.175].

Військова дисципліна, яка є важливим аспектом служби та бойової діяльності воїнів визначає особисту дисциплінованість кожного солдата, котру М. Драгомиров розумів як не якусь окрему рису характеру воїна, а властивість, у котрій за суттю виявляється вся особистість: її моральний вигляд, військово-професійна підготовленість, військова майстерність, фізичне загартування та інші якості. Дисциплінованість, за його твердженням “передбачає знання кожним чином своїх обов’язків і внутрішню готовність виконати їх чесно навіть до смерті, в усіх положеннях, тобто незалежно від того, буде чи ні поруч старший начальник” [102, с.174]. З даного визначення можна дійти висновку, що вищим виразом дисциплінованості військовослужбовця, М. Драгомиров вважав, готовність воїна до самопожертви у бою. Разом з тим, він підкреслював, що дисциплінованість солдата характеризується рівнем самостійності і вищий рівень виявляється у формі самодисципліни і здатності воїна свідомо і твердо керувати собою, своїми вчинками, у внутрішньому прагненні і потребі дотримуватись дисципліни, діяти суворо за статутом навіть тоді, коли він знаходиться поза контролем командирів, коли за ним ніхто не спостерігає. Роз’яснюючи свої переконання, він так писав: “...простий, грубий мужик, який матюкається і до речі, і не до речі, що не знає ніякої ввічливості, не вміє стріляти, але який скоріше загине, ніж залишить свій пост або не виконає даного йому наказу, звісно, більш дисциплінований, ніж відмінний стрілок, фронтовик, розумник, але від котрого відвернутись не можна, щоб він не злидарював. Такий не тільки не дисциплінований, але просто нікуди не годиться у нашій справі, незважаючи на усі свої таланти” [102, с.175].

Як уже зазначалось, М. Драгомиров розумів дисциплінованість як якість особистості військовослужбовця, що має багато вимірів, котрі мають братися до уваги при її оцінці та формуванні. Найважливішою характеристикою дисциплінованості солдата він вважав її стійкість та привертав увагу на наступну обставину, що існує значна відмінність між умінням воїна бути дисциплінованим у звичайних умовах повсякденної служби і його здатністю керувати своєю поведінкою у складних, критичних, небезпечних для життя

ситуаціях. Небезпека може дезорганізувати діяльність непідготовленої людини, порушити набуті ним навички і уміння, поставити під загрозу виконання отриманого бойового завдання. Дисциплінованість військовослужбовця, стверджував М. Драгомиров, лише тоді буває високою і стабільною, коли вона спирається на вольову стійкість проти усяких зовнішніх впливів, здатних негативно вплинути на поведінку воїна.

Беручи участь в якості військового спостерігача від російської армії в австро-італо-французській війні 1859 року і в австро-пруській війні 1866 року та аналізуючи у своїх працях досвід цих війн, М. Драгомиров показав те, що у витоків героїчних вчинків воїнів на полі бою завжди була їх бездоганна дисциплінованість.

Виключно важливим у вихованні дисциплінованості, М. Драгомиров вважав формування у солдатів глибоко усвідомленої покори, старанності, беззаперечного підкорення командирам, своєчасного і точного виконання усіх їх наказів, розпоряджень і команд.

Він говорив, що “новобранець приходять з готовністю підкорятися... - оскільки до вступу на службу, з дитинства звик підкорятися старшим у сім'ї, а із змужнілістю – представникам влади, треба, отже, тільки спеціалізувати цю здатність у напрямку, що викликається потребами і характером військової служби” [108, с.397].

Беззастережна покора, підкреслював М. Драгомиров, особливо необхідна у бою, де командир не має часу на додаткове роз'яснення поставленої задачі, для переконання підлеглого у безумовному її виконанні. Виграти бій з ворогом, зазначав він, можна у тому разі, коли солдати з півслову розуміють свого командира, вірять в його професійність, охоче серцем і розумом сприймають усі його команди, накази і керуються ними у своїх діях. Це не означає однак, зазначав він, нібито беззастережна покора воїна потрібна лише у бою. Вона має бути для нього нормою також і в повсякденній службі.

М.І. Драгомиров особливо указував на те, щоб покора солдата завжди несла свідомий характер, не була сліпою та бездумною. “Покора не за розумом небезпечна, - писав він, - отже, солдата треба привчити не лише до покори, але і до опору. Його покора не повинна нагадувати собою покору добре об'їждженого коня, який слухатиметься не лише свого господаря, але і послухається і його ворога, який знає прийоми управління” [87, с.186].

Старанність і покора солдата мають бути такими, щоб він був здатний і не задумувався іти на самопожертвування, якщо це треба для виконання наказу командира, підкреслював М. Драгомиров. “Скоріше загину, а наказ виконаю” – так і лише так слід відноситись до наказів старших начальників, учив він [92, с.12]. Немає найтяжчого військового злочину, вважав М. Драгомиров, ніж невиконання підлеглим наказу командира.

У тих випадках, учив він, коли виникають сумніви з приводу правомірності і законності наказу начальника і здається, що він є злочинним і протизаконним, то тоді треба виходити та керуватися у своїх діях положеннями військової присяги. Якщо даний наказ не суперечить присязі, то слід беззастережно і точно його виконати. Відповідальність за наслідки

виконаного наказу підлеглими завжди буде нести командир, який віддав його. Проте треба знати і пам'ятати, зазначав він, що будуть злочинними ті дії військовослужбовців з виконання наказу старшого начальника, котрі суперечать військовій присязі.

Виховуючи солдатів у старанності, ретельності, учив М. Драгомиров, треба виробляти у них звичку завжди доповідати про виконаний наказ і про все, що трапилось з ними, безпосередньому командирі. Найменше зауваження, отримане солдатом, зустріч і розмова його з кимось із старших начальників, все це та інше, повинно бути повідомлене командирі.

У роботі з виховання воїнів у душі високої виконавчої дисципліни, ретельності і старанності, велика роль контролю і перевірки виконання ними своїх службових обов'язків, особливу увагу при цьому необхідно звертати, зазначав він, на точність і своєчасність виконання військовослужбовцями наказів командирів, вимог присяги, статутів. Виконувати що-небудь неточно, "приблизно", несвоєчасно, вважав він, означає завдавати непоправної шкоди організованості та порядку. М. Драгомиров учив офіцерів: "До дисципліни привчає солдатів, між іншим, перевірка начальником виконання відданого наказу... Щоб уникнути можливості невиконання, кожний, хто віддає якийсь наказ зобов'язаний пам'ятати дані ним накази та переконатись у тому, що накази дійсно виконані.

Таке відношення до віддання і перевірки наказу діє дисциплінуючим чином на молодших і на старших, привчаючи перших до думки, що не виконати наказу неможливе, а других – до необхідності настоювати на виконанні відданого наказу" [92, с.13].

Отримуючи у результаті перевірки необхідну інформацію, командир може вирішити, підкреслював М. Драгомиров, які міри виховного впливу треба вжити у кожному конкретному випадку. Він критикував тих командирів, котрі думали, що "нібито обов'язок офіцера тільки наказувати, а виховувати виконавчу дисципліну - не його справа" [94, с.1].

При вихованні дисциплінованості воїнів, М. Драгомиров звертав увагу на необхідність прищеплення ним "почуття субординації". Під субординацією він розумів: "...обов'язок усякого військового чина звертатися: знизу наверх з доповіддю, зверху униз з наказом, не інакше як у ступень командування, безпосередньо, що йде за нею наверх або униз" [102, с.176]. М. Драгомиров, як командувач військами Київського округу суворо карав тих старших командирів, котрі віддавали накази, розпорядження підлеглим солдатам, минаючи їх безпосередніх молодших командирів, унтер-офіцерів, фельдфебелів. Такий підхід, говорив він, порушує військовий порядок, веде до підриву самостійності та відповідальності молодших командирів. Хоча він не заперечував, що у виключних моментах, наприклад, у критичній обстановці бою, таке віддавання наказів можливе і навіть іноді необхідне, але разом з тим удаватись до неї треба вкрай рідко. Крім того, з метою виховання субординації він вимагав від офіцерів привчити солдатів звертатися з усіма питаннями лише до своїх безпосередніх начальників.

Сувора субординація у відношеннях між військовослужбовцями є, як вважав М. Драгомиров, умовою розвитку самостійності і відповідальності командирів усіх ступенів, підвищує їх авторитет, а також привчає солдатів до дисципліни, безумовного підкорення своїм командирам.

Більш другорядне значення, ніж вихованню субординації у військовослужбовців, М. Драгомиров надавав розвитку у них “чиношанування”, яке виражається, на його думку, у дотриманні правил і норм військової ввічливості. Він зазначав, що певна частина офіцерів ототожнює і зрівнює поняття “дисциплінованість” та “чиношанування” і вважають дисциплінованим того солдата, який лише чітко віддає військову честь при зустрічі із старшими і правильно за формою звертається до начальника. Разом з тим дотримання правил і норм військової ввічливості, тобто “чиношанування” – важлива якість, що характеризує дисциплінованість військовослужбовця, формуванням якої у підлеглих мусять займатися командири.

М.І. Драгомиров звертав увагу на те, що солдатам треба бути витриманими і ввічливими не тільки у відносинах з офіцерами і між собою, але і у ставленні до цивільного населення. Він підкреслював: “Військовий мундир накладає на того, хто носить його, обов’язки бути у всякому випадку чемніше і витриманіше тих, хто військового мундира не має” [106, с.12].

Для солдата сутність військової дисципліни, за М. Драгомировим, виражається у дотриманні наступних правил: “ 1) роби, що начальство наказує, але проти государя не роби; 2) без дозволу нікуди не виходь; 3) якщо щонебудь з тобою трапиться особливе, або хтось буде підучувати на злу справу, - доповідай по команді, а при можливості – злу людину затримуй” [92, с.11]. Він зазначав, що велика кількість новобранців, що призвані на службу в армію є цілком дисциплінованими завдяки сімейному вихованню і “залишається тільки розвинути і спеціалізувати дисциплінованість у військовому напрямку” [102, с.175].

Розробляючи проблему виховання військової дисципліни, М. Драгомиров виступав як противник авторитарного підходу до формування дисциплінованості солдатів, що склався і був традиційним в армії у той період, вважаючи, що авторитаризм не забезпечує ефективного рішення цієї складної проблеми, оскільки розрахований на підтримання дисципліни виключно шляхом насаджування страху серед військовослужбовців, що фактично виключає свідомість, а без цього не може бути справжньої дисципліни, говорив він. У дореформений час у російській армії офіцери дуже часто жорстоко поводитись з солдатами, удавались до рукоприкладства, широко використовували різного роду фізичні покарання, били солдатів, застосовуючи шпіцрутени, палиці та інші засоби. Такий підхід у вихованні військової дисципліни М. Драгомиров пояснював певною мірою особливостями минулої історичної доби кінця XVIII – початку XIX століть, коли у російську армію “перенесені були цілком” військові закони і порядки пруської армії, що писались, за його твердженням, “для вербованої потлочі” [102, с.175], тобто армії, більшу частину якої склали найманці, у той час як

російська армія комплектувалася рекрутами.

Після Кримської війни і змін у способах збройної боротьби, що настали внаслідок масового оснащення армії нарізною зброєю, була усвідомлена необхідність відмови від авторитарного підходу у вихованні військовослужбовців. Проведена реформа в армії зробила неприпустимими та незаконними фізичні покарання солдатів. Однак серед офіцерів залишалось ще багато прибічників так званої “паличної дисципліни”. Про них М. Драгомиров писав: “Цим багатьом військова дисципліна уявляється до сих пір, як нібито вона так само ж повно зобов’язує одних, скільки розв’язує інших, ніби вона все ще виявляється у всеозброєнні палицями, шпіцрутенами та безмежному свавіллі” [75, с.35].

Він намагався покінчити з свавіллям в армії і підпорядкувати взаємо відносини офіцерів і солдатів букві законів і військових статутів. Солдат має бути впевнений, говорив він, що ніхто із старших не має права образити і принизити його, у тому числі і фізично, при сумлінному виконанні ним обов’язків служби.

Упевненість у своїй захищеності солдату може дати така система, писав М. Драгомиров, при якій свавілля, як з боку старшого, так і з боку молодшого, однаково є злочином, така система, при якій вище за все стоїть закон. Думка про ганебність побоїв у російській армії не полишала М. Драгомирова все життя. Він вважав, що рішуча заборона розправи над солдатами добре вплине на посилення морального чинника у військах.

Перебуваючи на керівних військових посадах, він суворо карав офіцерів за рукоприкладство та фізичну образу підлеглих. Так, наприклад, у наказі № 319 від 27 жовтня 1889 року командувача військами Київського військового округу він писав: “У деяких частинах б’ються. Прошу пам’ятати, що у дисциплінарному статуті ясно указано, які на нижніх чинів можна накладати стягнення і крім них, ніхто інших накладати не має права. Рекомендую охочим до ручної розправи ознайомитись з 22-ю книгою Зводу військових постанов 1869 року, ст.185, з якої вони відкриють, чого можуть очікувати у майбутньому, якщо дозволять собі і далі поруч з дисциплінарним статутом... вигадувати свій власний” [162, с.1].

З сарказмом він говорив про офіцерів, що допускають свавілля і беззаконня у ставленні до солдатів: “І як не спадає на думку цим панам, що їхня пика зліплена із тієї самої глини, що й солдатська, і що, якщо солдат про це здогадається, то погане буде” [107, с.486].

М.І. Драгомиров вважав дисциплінованість складною якістю особистості воїна, формування якої виключає однобічний, авторитарний підхід. Процес цей потребує, на його думку, і розвитку свідомості солдата, і гуманного ставлення до нього, і законної, справедливої вимогливості, і систематичних вправ, привчання до дотримання норм і правил поведінки і служби, що викладені у військових законах і статутах. “Дисципліна укріплюється набагато краще, ніж жорстокими покараннями, безперервною наполегливістю у раз поставлених вимогах, справедливістю, суворою законністю, дбайливістю про солдата, чесним відношенням до його

забезпечення” [104, с.311]. Саме така позиція у вихованні дисциплінованості солдатів була визначальною у М. Драгомирова.

До числа важливіших задач військового виховання він відносив розвиток і формування у солдатів військової товарищескості і таких його аспектів, як прагнення до взаємодопомоги і взаємовиручки. У своїх працях М. Драгомиров багато разів підкреслював роль і значення військової товарищескості для зміцнення боєготовності армії і необхідності виховання військовослужбовців у дусі дружби і товарищескості. Він писав:

“Товарищескість це основна сила військового організму, насамперед, слід подумати про те, щоб не тільки перешкоджати її укоріненню, але усіма мірами тому сприяти: як між людьми одної частини, так і між частинами” [93, с.594]. “У військовій справі все засновано на одностайності, на товаристві ...з огляду на це, все, що сприяє розвитку товарищескості має заохочуватись, все, що перешкоджає уважно усуватись ...Почуття товарищескості до такого ступеня важливе, що найсвятіший обов’язок начальників оберігати його як зіницю ока... всіяко старатися підтримувати і укріплювати” [100, с. 10-11].

Сутність товариства для солдата, на думку М. Драгомирова, виражається у наступній військовій заповіді: “Не думай про себе, думай про товаришів, товариші про тебе подумують”. Виходячи з такого розуміння товариства він бачив у ньому “силу, що складається із двох сил, однаково притаманних людині і, хоча між собою і протилежних: самовідданості і самозбереження” [73, с.275]. Необхідність самовідданості, говорив він, виходить із першої частини заповіді – “не думай про себе, думай про товаришів”, у другій частині заповіді “товариші про тебе подумують – міститься задоволення особистому інстинкту самозбереження” [73, с.275].

М.І. Драгомиров говорив, що дві складові частини товариства – самовідданість і самозбереження взаємопов’язані і взаємообумовлені, “жодна з цих сил виключена бути не може, тому, що інша не подає всіх умов для перемоги над ворогом, уся справа полягає у стрункому, гармонійному їх поєднанні” [73, с.276].

Виховання товарищескості передбачає, на думку М. Драгомирова, розвиток у військовослужбовців насамперед здатності іти на самопожертвування у бою заради виручки своїх товаришів, готовності “покласти душу свою за други своя”. Щоб бути здатним до виручки, твердив він, треба не боятися загинути. “Взаємна виручка, - писав М. Драгомиров, - є необхідною, верховною умовою у досягненні військових цілей. Все, чому війська навчаються, мають одну ціль – підготувати як окремих людей, так і частини самовіддано із толком виручати один одного. Уся діяльність начальників спрямована до одного – як ставити і як водити війська, щоб полегшити їм взаємну виручку. На цієї основі учать колоти, рубати, стріляти, дружно атакувати – для виручки товаришів, учать строям і рухам для того, щоб полегшити цю виручку, дати їй виявиться у найвигідніших умовах. Виховують багатьох у покорі волі одного – для того ж. На війні ходять окремо, б’ються разом – для взаємної виручки, один раз ідуть на постріли, інший не ідуть – для тієї ж виручки, на біваку одні сторожують, коли інші

відпочивають – знову в ім'я виручки” [100, с.7].

Поняття про взаємодопомогу і взаємовиручку М. Драгомиров трактував дуже широко, починаючи від простого уявлення про взаємну виручку солдатів у дусі суворовської вимоги “сам загибай, а товариша виручай” до розуміння взаємодії родів військ (піхоти, кінноти, артилерії), частин і підрозділів у бою, як форми взаємодопомоги і взаємовиручки.

Закликаючи виховувати солдатів у дусі самовідданості, щоб вони були здатні до взаємовиручки і взаємодопомоги у бою, М. Драгомиров разом з тим застерігав що, “самовідданість, у крайньому своєму виразі, призводить і до безглузких жертв, до марної загибелі: даючи людині силу іти на небезпеку, вона розучує його зважувати не лише міру небезпеки, але навіть запитувати себе про те, як легше її подолати” [73, с.275]. Він робив висновок, що “керів на думка виховання і навчання може бути виражена так: сприяти розвитку самовідданості і його похідних усім строем виховання і навчання, не виключаючи однак і самозбереження” [73, с.277].

Недоліком сучасної армії, зазначав він, стала відсутність міцних уз військового товариства, причиною чого стало скорочення термінів військової служби солдатів. Та колективність, внутрішнє “зчеплення” у військових колективах, яке досягалось раніше само по себе, шляхом довголітньої спільної служби, писав він, уже неможливе і потребує наполегливої і цілеспрямованої виховної роботи офіцерів. Віддаючи належне ролі товариства в зміцненні дисципліни підрозділу, частини, М.І. Драгомиров застерігав від виявлення несправжнього товариства, панібратства, які шкідливі службі і указував, що почуття товаришкості не заперечує, а, навпаки, передбачає службову вимогливість

На військове товариство, за переконанням М. Драгомирова, справляє сильний вплив фактор земляцтва. Під час перебування командувачем військами Київського військового округу, М. Драгомиров добивався того, щоб розподіл молодого поповнення новобранців по військових частинах і підрозділах проходив обов'язково з урахуванням даної обставини і військові колективи створювались з представників одних районів, сільських громад та ін. М. Драгомиров був противником того, щоб українці служили у військових частинах, що складаються виключно з росіян і які знаходяться у російських губерніях і навпаки. Такий підхід до комплектування і розподілу молодих солдатів, на його думку, буде сприяти згуртуванню і укріпленню військових колективів, розвитку військового товариства.

Виховання вірності бойовому прапору частини, за М. Драгомировим, є однією з важливих задач військового виховання. Бойовий прапор, він вважав, символом духовної єдності воїнів, могутнім засобом згуртування і укріплення військового колективу. Він так писав про значення бойового прапору: “У порядній частині усе може померти для військового життя, одне залишається незмінним і вічним ... дух та прапор – його матеріальний представник. Частина, яка у бою зберегла прапор, зберегла свою честь недоторканою, незважаючи на найтяжчі іноді згубні положення, частина, яка втратила прапор – теж, що зганьблена і не сплативши свою ганьбу людина. ... Шматок матерії

...зберігання якого коштувало життям сотням, а може і тисячам людей – є святиня у прямому і безпосередньому значенні цього слова” [93, с.475].

Одне з головних місць у військовому вихованні М. Драгомиров відводив розвитку у солдатів вольових якостей, таких як самовладання, сміливість, хоробрість, мужність, рішучість, стійкість, витривалість, ініціатива і винахідливість. Велике значення вольові якості воїна, говорив він, мають під час війни, у бойовій обстановці. Небезпека, ризик для життя, постійна загроза бути убитим, пораненим, понівеченим є неминучою складовою усякої війни, твердив він. Ця небезпека справляє дуже сильний вплив на психіку воїна. “Тільки війна, - писав М. Драгомиров, - викликає те спільне напруження усіх духовних рис людини, особливо її волі, що показує усю міру її моці та яке не викликається ніяким іншим родом діяльності” [103, с.73].

Порівнюючи мирні умови військової служби з умовами війни, бою та підкреслюючи принципову відмінність у характері їх впливу на людей, М. Драгомиров писав: “Кіптява казарм, пил плац-парадів навівають зовсім інші думки, формують цілком інші погляди, ніж ті, котрі виникають у обстановці, де попереду – ворог з гранатою, кулею та багнетом, де сцена – безкраїне поле, на якому кожна хвилину, у кожному лісі, яру, селі можна наткнутися на ворога. Моральний бік людини виводиться з рівноваги, напружений так, як не в одній галузі мирної діяльності людини напружений не буває” [93, с.23].

Бій і пов'язана з ним відповідальність за виконання задачі, безпосередня дія зброї противника, втрати, справляючи сильний вплив на воїнів, зазначав М. Драгомиров, можуть погіршити поведінку, викликати страх, підсилити віру у чутки, схильність до паніки, загострити мотиви самозбереження, підірвати волю у погано підготовлених до зустрічі з ворогом солдатів. “А що у військовому може бути гірше страху, який паралізує розум і волю!” – говорив він [72, с.34].

Основну причину подібних явищ М. Драгомиров бачив у недоліках і упущеннях у військовому вихованні, у розвитку та укріпленні вольових якостей солдатів. Особливого значення він надавав виробленню витримки, самовладання, холонокровності, тобто тих властивостей, які дають воїнам можливість зберігати ясність розуму, володіти своїми почуттями і управляти поведінкою у складній небезпечній обстановці, не піддаватися розгубленості у ході бою, утримуватись від вчинків, які викликаються сильним страхом. Якщо такі якості відсутні у воїнів, або недостатньо розвинуті, то цілком імовірні найнеприємніші та важкі випадки, писав М. Драгомиров: “Уявіть собі, наприклад, сучасну швидкострільну артилерію, хай офіцери умілі у стрільбі, а солдати цієї артилерії чудово навчені діям при гарматах, значення такої артилерії все ж таки буде дуже мале, якщо солдати не витримують враження снарядів, що розриваються над їх головами і покинуть свої чудові гармати” [106, с.1].

М.І. Драгомиров указував, що для укріплення самовладання і підтримання високого бойового духу воїнів необхідно зусилля командирів направляти на боротьбу з усякими чутками, що перекручують реальну

бойову обстановку, положення і стан своїх військ і противника, з перебільшуваннями існуючої небезпеки. Ніколи не вірити в страшне лише тому, що про це хтось каже та завжди перевіряти – чи справді це так. Поки такої перевірки немає, є лише міраж страшного, а більшого приниження для військового, як зупинятись перед міражем не буває.

Велику увагу М. Драгомиров приділяв вихованню у солдатів сміливості, хоробрості, рішучості. Звертаючись до воїнів, він писав: “Солдату треба бути хоробрим, твердим і рішучим, ... хороброго бог береже, ...лише того б'ють, хто боїться” [108, с.43, 45].

Для застосування усякої зброї потрібна сміливість і хоробрість, але особливо, вважав він, для використання холодної зброї. Успіх у бою на боці тих, хто діє сміливо та рішуче, не зупиняється на півшляху перед перешкодами. “Не думай, що відразу дається перемога, - писав він, - ворог так само буває стійким, інший раз не удається узяти і з двох, і з трьох разів, тоді треба лізти у четвертий і далі, поки не доб'єшся свого. У бою б'є той, хто завзятіше і сміливіше, а не хто сильніше та уміліше” [99, с.84].

Виховуючи у військовослужбовців сміливість, командири повинні знати, учив він, що піде на сміливий вчинок легше той солдат, який упевнений у собі, у своїх силах, знаннях, у зброї, яка йому доручена. Віра у свої сили – важлива умова перемоги над ворогом у бою, гарантія того, що солдат у важку хвилину не розгубиться, не помилиться, не злякається, зазначав він. “Найкращий стрілок або фехтувальник, якщо ... переконаний, що не може перемогти противника, нічого не зробить. Навпаки, слабкий і не зовсім умілий фізично, але, який не допускає думки, що його можуть побити... - б'є і умілих, і сильних фізично, але які не зовсім у собі впевнені” [72, с.33]. “У бою впевненість в собі, спокійність і рішучість становить необхідну умову для усякого чина”, - писав М. Драгомиров [98, с.29].

У розвитку впевненості у собі, підтриманні віри у свої сили, говорив він, потребують особливо молоді солдати, новобранці, які тільки почали служити. М. Драгомиров учив, що на перших порах служби дуже важливо не підірвати у них віру у власні здібності і можливість оволодіти військовою спеціальністю. Тому не можна починати їх виховання з грубих, різких зауважень, докорів, нарікань за помилки, яких припускається, якщо у них немає халатності і байдужості до виконання службових обов'язків. Необхідно пам'ятати і враховувати у виховній роботі з новобранцями, зауважував М. Драгомиров, що перехід до нових умов життя і діяльності завжди проходить нелегко.

Здатність діяти сміливо і хоробро, вважав він, ніяк не виключає необхідності правильної оцінки обстановки і існуючої небезпеки, прийняття оптимального рішення, обдуманих вчинків. Відомо, що людині властивий “інстинкт самозбереження”, який допомагає воїну бути обережним, застерігає від марного ризику, однак не можна орієнтуватися на виявлення надмірної обережності у бою, зазначав М. Драгомиров. Досвід показує, що надмірна обережність небезпечніше, ніж сміливі, ризиковані дії. Тому він закликав усіма засобами виховувати у воїнів сміливість, хоробрість, готовність до

рішучих дій, учити долати страх та “шкідливі виявлення інстинкту самозбереження у бою, як: перебільшування небезпеки, вразливість від несподіванок, зневір'я, що швидко настає з початком бою, недовіра до своїх сил” [73, с. 277-278].

М.І. Драгомиров зазначав, що “хорообрість – якість, що притаманна не усім людям, узятим окремо, у спільних ж діях декількох людей ця якість може виявитись і у тих, хто заздалегідь не подавав до того надії” [106, с.14-15]. “З досвіду уже відомо, - писав він, що люди ідуть на небезпеку дружніше, коли ідуть у масі” [108, с.117].

Розвинути у солдатів сміливість і хорообрість, говорив він, не можна у спрощеній, тепличній обстановці, тому необхідний виправданий, обгрунтований ризик. На маневрах, навчаннях, при виконанні бойових стрільб треба створювати обстановку, наповнену труднощами, небезпечними ситуаціями, що вимагає від солдатів сміливих і рішучих дій. До “стихії війни,” указував він, слід завзято готуватись у мирний час, щоб у грізний час не опинитися у її владі.

У вихованні солдатів, М. Драгомиров важливе місце відводив розвитку у них стійкості, мужності, завзятості, “рішучості не ремствуєючи переносити працю, холод, голод і усі злидні солдатські”. Одні і ті ж самі труднощі, говорив він, впливають на людей не однаково і залежить це від того, як людина до них ставиться, як їх сприймає. Наприклад, якщо повірити при маленькому лиху, що це велике нещастя, катастрофа з якої немає виходу, то у цьому разі людина дійсно падає духом, втрачає голову і стає не здатною до активних дій з подолання перешкод і труднощів. І навпаки, у скрутному становищі, часто навіть у безвихідній ситуації стійка і мужня людина витримає і не втратить надію у будь-яких несприятливих умовах.

М.І. Драгомиров учив солдатів стійко переносити труднощі військової служби, нестатки, злидні військового часу. Він звертався до них з наступними напучуваннями: “На війні і не доїш і не доспиш – на те і війна. Навіть справжньому солдату буває важко, а хиткому, кволіму і зовсім трудно. Але якщо тобі тяжко, то ворогу не легше, а може важче твого, тільки своє ти бачиш, а ворожого не бачиш: але воно завжди є. Тому не розкисай, і чим гірше тобі, тим завзятіше, відчайдушніше бійся, поб'єш, відразу стане тобі краще, а противнику гірше” [97, с.15].

Якщо у солдатів недостатньо сформовані такі якості, як стійкість, завзятість, мужність, то у важких умовах війни можуть бути прояви невдоволення, ремствування з боку окремих слабких солдатів, зазначав М. Драгомиров, причому такі настрої швидко поширюються на інших, що може призвести до негативних наслідків, поставити під загрозу виконання бойового завдання.

Справою першорядної важливості у військовому вихованні М. Драгомиров вважав вироблення у солдатів ініціативи, винахідливості, самостійності, як він говорив “власного почину”. Для воїна виявити “власний почин” означає знайти такі засоби і способи дій, які допомагають найкращим чином вирішити поставлену задачу, виконати наказ начальника.

Необхідність посилення роботи з виховання у воїнів ініціативи, “власного почину”, на думку М. Драгомирова, диктувалася характером війни. В умовах застосування нової нарізної зброї, зазначав він, зростає роль само стійності у діях окремих воїнів у бою. “Уже поява нарізної рушницї зажадала від солдата міркування: вітер, сонце та ін., - куди прицілюватись? Розсипний стрій, служба у дозорі, на сторожовому посту, розвідка та ін., - все це зажадає від солдата виявлення того ж власного почину” [92, с.16].

Від розумної ініціативи воїнів певною мірою буде залежати хід і результат бою, твердив він. “Все більш і більш розвинута техніка, - писав М. Драгомиров, - створила на війні багато різного роду випадковостей і скрутних становищ, що усуваються часто тільки за допомогою власного почину” [92, с.17].

Поліпшення роботи з виховання у солдатів ініціативи і самостійності, на думку М. Драгомирова, викликалось також і тим, що у нових умовах, при створенні чисельних армій буде частіше виникати необхідність у бойовій обстановці при втратах в особовому складі, виконання завдань за своїх товаришів та заміни командирів.

Поставлений в умови, коли треба самостійно приймати рішення на ті чи інші дії, говорив М. Драгомиров, “солдат, не вихований у дусі власного почину”, далеко не завжди буде спроможним на це, схилитимесь до очікування наказів начальника. “Солдат, який виконує найменший рух не інакше, як за наказом, є моральний труп, котрий пропадає, як тільки його залишили самого” [93, с.28]. У теперішній час, стверджував М. Драгомиров, “необхідний солдат... - більш підготовлений у тактичному відношенні, за неодмінною умовою виховання у дусі усвідомлення необхідності виявлення власного почину” [106, с.17].

М.І. Драгомиров зазначав, що існує певна суперечність між вимогами виховувати у воїнів неухильну, беззастережну, безумовну покору, виконавчу дисципліну та ініціативу, самостійність, тобто з одного боку ми говоримо – “не смій міркувати”, а з іншого – “не смій не міркувати” – і все це в один і той ж час [106, с.18]. Він пояснював, що дана суперечність є об’єктивною і що безумовне виконання завжди потребує неодмінного міркування, інакше вийде, як у прислів’ї: “змусьте дурня богу молитись – лоб розіб’є” або “при служливий дурень – небезпечніше ворога”. Він писав: “Примірюється ця суперечність так: не смій розмірковувати про сутність наказу а, навпроти, напружіть усі сили розуму, волі і фізики, щоб виконати його з толком, за духом і серцем начальника (приватний почин)” [106, с.18]. У виховній роботі з солдатами, учив М. Драгомиров, слід ураховувати, що ініціатива самостійності не передбачає порушення статутних вимог, ініціативний воїн творчо застосовує їх з урахуванням змінюваної, реальної обстановки і на цієї основі приймає правильні рішення, що ведуть до успішного виконання поставлених завдань.

Велика роль командирів у вихованні у підлеглих ініціативи і самостійності, говорив М. Драгомиров. “Розвиток власного почину у солдата можливий лише за умовою офіцерської роботи з ним, якщо ж до

теперішнього часу наш солдат не завжди характеризувався здатністю виявлення власного почину, то справа тут не у неможливості вправляти солдата у цьому, а у недостатній роботі з солдатом з боку офіцерського складу” [106, с.17].

Організуючи виховання воїнів, треба піклуватися про те, учив М. Драгомиров, щоб воно будувалось диференційовано, з урахуванням характеру, змісту і особливостей бойового навчання і служби у різних родах військ – піхоті, кінноті, артилерії. Служба у кожному роді військ передбачає свої особливі вимоги до якостей особистості солдата. Так, наприклад, писав М. Драгомиров: “ ...піхота повинна володіти і стійкістю і стрімкістю, отже, її однаково потрібні і пасивна завзятість і відчайдушна хоробрість” [72, с.17].

У кавалеристів “ ...має бути вироблена і розвинута переважно відчайдушна хоробрість, здатність кидатися стрімголов на будь-які неможливі цілі, здатність відразу ставити все на карту” [72,с.17]. “Виховання вершника, - говорив він, - має на меті розвиток тих ж самих якостей, що і у піхоті. Різниця буде у тому, що деякі з цих якостей у кінноті мають бути відтінені більшим поривом: рішучість у вершника повинна переходити у шалену відвагу, розвинену до того, щоб кинувшись в атаку, він летів наосліп, не зупиняючись ні перед будь-якими перешкодами” [92, с.48].

“Виховання артилериста має ґрунтуватися на прагненні розвинути у ньому ті ж самі загальні якості, що у піхоті та кінноті. Крім того, у артилериста мають бути особливо розвинуті: можлива спокійність у всякого роду обставинах, терпіння, винахідливість, прихильність до своєї гармати і віра в її” [92, с.71].

Таким чином, у ході дослідження встановлено, що М. Драгомиров визначив виховання, як головний елемент процесу бойової підготовки, вважав, що “виховання важливіше навчання” і надавав йому пріоритетного значення, обґрунтував і сформулював мету і основні завдання виховання солдатів.

3.2. Принципи виховання військовослужбовців

Вивчення і аналіз теоретичних праць М.І. Драгомирова, архівних документів, що свідчать про характер і зміст його практичної військово-педагогічної діяльності, дозволили визначити систему розроблених і запропонованих ним керівних ідей і положень виховання військовослужбовців.

Провідне місце серед висунутих ним принципів виховання воїнів посідає принцип цілеспрямованості, який визначає загальний напрям процесу виховання солдатів, його зміст, форми і методи. Цілеспрямоване виховання цілком необхідне кожному солдату, стверджував М. Драгомиров, тому що відданий самому собі солдат не досягне того ступеня гармонійного розвитку усіх своїх якостей і сил, які потребуються від нього, як захисника Вітчизни. Уся виховна робота в армії повинна бути підпорядкована єдиним, загальним цілям і задачам, які офіцерам треба знати і ясно розуміти. Цілі і завдання воїнів “різними бути ні в якому разі не можуть”, - писав М. Драгомиров. На його думку, необхідно встановити “єдність і однаковість у розумінні і тлумаченні основних завдань виховання”, в іншому разі, попереджав він

“армія буде нестійкою у моральному відношенні” [92, с.96].

Цілеспрямована виховна робота, підкреслював М. Драгомиров, немислима без уміння виділити з багатьох завдань, головну, визначити перспективу розвитку. Досягнення цілей і вирішення задач виховання солдатів, вважав він, багато в чому залежить від завзятості і наполегливості офіцерів. Це тривалий процес, пов'язаний з подоланням значних труднощів, який вимагає напруженої роботи командирів і тільки той вихователь доб'ється успіхів, хто не пошкодує сил, енергії і виявить наполегливість і терпіння, наголошував М. Драгомиров. “У наш час офіцер повинен багато, безперервно, невтомно працювати, якщо хоче бути гідним свого звання і грати... не останню роль у народному вихованні” [75, с.34].

М.І. Драгомиров неодноразово указував на великі виховні можливості ратної праці, яка включає повсякденне бойове навчання, тактичні навчання, маневри, походи, бойові стрільби, гарнізонну і караульну служби, обслуговування військової техніки і зброї за умови їх організації з дотриманням установленої законами, статутами суворої регламентації. Підкреслюючи загалом роль праці у вихованні солдата, він писав: “Усяка практична діяльність накладає незгладимий відбиток на поняття і характер людини” [72, с.37]. В “Армійських нотатках”, у роботі “Досвід керівництва підготовкою частин до бою” М. Драгомиров зазначав, що ратна праця воїнів є головним фактором підтримання боєготовності армії і необхідна для морального, розумового і фізичного удосконалення солдатів.

Науково-технічний прогрес другої половини ХІХ-го століття, що викликав “запаморочливої швидкості... розвиток військової техніки і зброї” [106, с.1] і оснащення ними армії, за його переконанням, зумовили якісні зміни змісту і характеру ратної праці, який став більш складним і напруженим. Він уважав, що у нових умовах значною мірою зріс виховний вплив військової праці на процес формування і розвитку солдата, удосконалення усіх його якостей, необхідних для успішного несення військової служби і виконання бойових задач.

Кожний з видів ратної праці, зазначав М. Драгомиров, справляє відповідний вплив на формування особистості воїна, на вироблення у нього морально-бойових якостей. Особливе значення у практиці виховання солдатів, на його думку, має караульна служба – “єдина, справжня служба солдата і офіцера у мирний час” [82, с.5], яка “викликає діяльність усіх духовних і фізичних якостей, що потребуються від солдата”, дає “кращу практику як в укоріненні почуття обов'язку, так і у розвитку інших моральних якостей солдата у мирний час” [92, с.7].

Солдат, який стоїть на варті, виконує бойове завдання, успішне і правильне здійснення якого передбачає наявність у воїна високих моральних, вольових якостей. “Служба вартового, - писав він, - вимагає пильності і безумовної чесності..., стоячи на варті, солдат зберігає предмети іноді величезної важливості і наділяється страшним правом застосування зброї проти собі подібних, це право ставить його у положення, у вищій ступені важке, тому, що несвоєчасне застосування зброї є у мирний час однаково злочинним, як і

несвоєчасне утримування від застосування, і вирішувати питання, що робити у кожному випадку, - вартовий повинен сам, оскільки поблизу його керівника немає. З честю вийти з такого суперечливого положення може тільки людина, яка знає свою справу, - з правильно розвинутими почуттями та розумом” [92, с.7].

Чітка, відповідно з вимогами статутів організація гарнізонної і караульної служби, як він вважав, є вирішальною умовою розвитку у солдатів таких якостей, як пильність, рішучість, самостійність, дисциплінованість, стійкість, витривалість.

Велику роль у формуванні солдатів, зазначав М. Драгомиров, грають тактичні навчання, маневри, походи під час яких військовослужбовці пізнають характер війни, бою, вчаться мужньо долати труднощі похідно-польової обстановки, загартовуються морально і фізично, оволодівають “наукою перемагати”. Він рекомендував проводити тактичні навчання і маневри з бойовою стрільбою, в обстановці максимально наближеної до бойової, ставити солдатів в умови, де потребується високе бойове уміння, активність, сміливість, мужність, ініціатива і винахідливість, наступальний порив, здатність долати будь-які труднощі. Тактична підготовка, учив він, створює реальні умови для всебічного загартування солдатів. Дії в умовах матеріально-побутових незручностей, у стані стомлення, удень і уночі, у будь-яку погоду, на думку М. Драгомирова, сприяють розвитку необхідних солдату якостей.

Суттєвий вплив на формування особистості солдата, з точки зору М. Драгомирова, справляє стройова і фізична підготовка. Стройова підготовка, зазначав він, дисциплінує солдатів, виховує у них уважність, організованість, швидкість реакції, чітку координацію рухів, що особливо необхідне у бою при діянні холодною зброєю у зімкнутому строю.

Під час війни солдати зазнають величезного напруження як моральних, так і фізичних сил, тому дуже важливо у мирний час, говорив він, розвивати у воїнів силу, спритність, витривалість, готовність до стійкого перенесення важких і тривалих навантажень.

Розглядаючи питання про виховання військовослужбовців у процесі ратної праці, М. Драгомиров підкреслював виключне значення і необхідність установлення і підтримання у військових частинах зразкового статутного порядку, суворого режиму, правильної організації життя і побуту. Саме увесь уклад військової служби, говорив він, привчає солдатів до охайності, організованості, старанності, допомагає виробляти звичку постійно бути готовим до негайних дій.

Дуже важливо, зазначав М. Драгомиров, щоб від солдата вимагали своєчасно стати у стрій, заправити ліжко, почистити зброю, привести до ладу свою військову форму одягу та ін. Набуваючи навички правильної поведінки і звичку жити суворо за статутами, розпорядку дня, солдат практично засвоює поняття про дисципліну, запевняється щодо обов’язковості виконання усіх їх вимог.

У своїх педагогічних працях М. Драгомиров невтомно пропагував ідею про те, що правильне виховання у всьому повинне відповідати “духовному і розумовому складу людини”. Він надавав вирішальної ролі індивідуальному підходу командирів до підлеглих, підкреслював необхідність уважного вивчення і урахування у виховній роботі особливостей розумового, фізичного і морального розвитку кожного солдата.

Закликаючи офіцерів ретельно вивчати своєрідність волі, характеру, мислення, пам'яті та інших властивостей воїнів, М. Драгомиров говорив: “Усякий знає, що для виробів із заліза треба, насамперед, знати властивості заліза, для виготовлення чого-небудь із чавуна треба знати властивості чавуна: і до якої температури його розплавити, і як форму приготувати, і як потім охолонути та ін., і дуже небагатьом спадає на думку, що для того, щоб що-небудь зробити з людини, треба насамперед знати властивості людини та їх урахувати” [78, с.43].

Про кожного солдата треба знати якомога більше, учив він командирів та вимагав від них обов'язкового безперервного вивчення своїх підлеглих. Не знаючи сильних і слабких якостей і рис воїнів, підкреслював він, командир не зможе успішно організовувати і проводити виховання, керувати ними у бою.

Знання індивідуальних особливостей солдата, твердив М. Драгомиров, дає можливість офіцеру правильно визначати лінію виховної роботи з ним, намічати перспективи росту, обирати найбільш доцільні і дійові методи, способи і прийоми виховного впливу у кожній конкретній ситуації. “Правильний метод виховання солдата, - писав він, - буде той, який найбільше відповідає властивостям людини” [93, с.62].

Для вивчення військовослужбовців він рекомендував офіцерам постійно спостерігати за службовою діяльністю і поведінкою підлеглих, причому спостерігати і тоді, коли вони не здогадуються, що за ними стежать, щоб краще “побачити його переважні властивості”, а також регулярно проводити пізнавальні бесіди. Передусім, учив М. Драгомиров, слід виявити вольові якості вихованців, ступень їх фізичного розвитку і стан здоров'я. Все, що стає відомо офіцеру про підлеглого, говорив він, треба оперативно застосовувати у процесі виховання.

Через усі педагогічні твори М. Драгомирова червоною ниткою проходить думка про необхідність виявляти гуманність і повагу до особистості солдата у поєднанні з високою вимогливістю. Він вважав, що висока вимогливість командира до підлеглих разом з повагою особистої гідності і турботою про солдатів не тільки спонукає воїнів до сумлінного виконання своїх службових обов'язків, але і спрямовує розвиток їх кращих якостей.

Без суворої вимогливості до особистості солдата, указував М. Драгомиров, не може бути ніякого цілеспрямованого виховання, особливо в армії, де вимогливість командирів є їх статутним обов'язком і важливішою умовою виконання завдань бойової підготовки, зміцнення військової дисципліни, формування морально-бойових якостей воїнів.

Висока вимогливість начальників до підлеглих, підкреслював він, має бути спрямована головним чином на спонукання воїнів до суворого дотримання статутів, розпорядку дня, оволодіння військовою справою, удосконалення і закріплення своїх позитивних якостей і подолання недоліків у поведінці.

На думку М. Драгомирова, виховний вплив вимогливості забезпечується насамперед її постійністю, наполегливістю, неухильністю. Він зазначав, що якщо вимога, яка визначає порядок служби, хоча б раз ставилась до солдата, то її виконання треба добиватися завжди. Коли солдат все буде робити чітко сьогодні, завтра, через тиждень, місяць, то виконання статутів, наказів стане для нього звичним і збережеться на весь час служби в армії. У солдата, який не привчений до повсякденної чіткості, зауважував М. Драгомиров, вимогливість начальника може призвести до протидії. “У того, хто буває вимогливим періодично, або випадково навіть і невисокі вимоги викликають ремство на суворість. Це явище відбувається не від абсолютного затруднення виконати необхідне, а завдяки різкості переходу до звичайного недбалого, халатного ставлення до справи, відразу до суворості і точності” – писав М. Драгомиров [106, с.10].

Вимогливість командирів, учив він, ефективна тоді, коли вона законна, справедлива, доцільна, виходить із інтересів справи, позбавлена упередженості і не допускає формальних, непотрібних, чіплянь. “Людина створена з м’яса і кісток, - писав він, - а не із заліза (да і залізо не все витримає), вимагайте від нього зусиль, навіть і важких, в ім’я справи: але лише в ім’я справи” [78, с.66]. Необхідне “укорінення у солдата віри в те, що начальник вимагає від нього справи і тільки справи” – підкреслював М. Драгомиров [76, с.214].

Справжня командирська вимогливість не має нічого спільного з грубістю, хамством, ображенням, приниженням особистої гідності підлеглих і особливо чутливі до грубості і найменшій несправедливості, зауважував він, молоді солдати, новобранці. Солдати повинні бачити, що вимогливість командира до них поєднується з вимогливістю до себе. Вимоги, підкріплені особистим прикладом командира стають більш переконливими, зазначав М. Драгомиров. Показуючи своєю діяльністю, поведінкою зразок служіння Вітчизні, командир одержує тим самим моральне право вимагати того ж самого і від підлеглих.

Командирська вимогливість, вважав М. Драгомиров, немислима без виявлення чуйності, уваги і турботи про підлеглих. Він постійно пропагував думку про те, що виховання солдатів має бути пройняте духом гуманізму, поваги до особистості солдата, серцевою турботою про його всебічний розвиток. Без чуйного, турботливого ставлення вихователів до честі і гідності своїх підлеглих, не може бути ефективного, успішного виховання, уважав М. Драгомиров. У цьому він підтримував, продовжував та розвивав педагогічний досвід видатного полководця О.В. Суворова.

За переконанням М. Драгомирова, якщо вимогливість відокремлюється від поваги особистої гідності солдатів і турботи про них, то вона втрачає

свою дійовість. Він говорив, що своєчасне виявлення і задоволення законних матеріальних і духовних потреб воїна, негайне реагування на їх прохання і скарги, бережливе ставлення до особистості воїна, повага його гідності, підвищує ефективність вимог, що пред'являються до їх служби і поведінки.

Перебуваючи на посаді командувача військами Київського військового округу, М. Драгомиров неодноразово звертався до офіцерів з вимогою виявляти гуманне і турботливе ставлення до солдата. В одному із своїх наказів він писав: “Бажана більш серцева увага начальників частин до своїх підлеглих. 26 серпня, пропускаючи 5-ту дивізію, я зустрів відсталого рядового одного з полків цієї дивізії з раною на нозі, яка вже загноїлася, і цей бідолашний продовжував шкандибати у тих ж самих високих чоботах, які зробили йому біду, і жодному не спало на думку зробити опанку, або обмотати ногу у ганчірку, або наказати іти хоча босим.... Більше серця, панове у ставленні особливо до молодого солдата, якщо хочете, щоб і його серце відкрилося Вам назустріч. У бою адже на однієї казенщині далеко не поїдете. Хто не береже солдата, не гідний честі ним командувати” [188].

М.І. Драгомиров не стомлювався нагадувати офіцерам, що їх першочерговим обов'язком є турбота про здоров'я, харчування, відпочинок, матеріально-побутові умови підлеглих, бути уважними до найменших їх потреб. “Необхідне, - писав М. Драгомиров, - 1) годувати солдатів по-людському; 2) не мучити безглуздою роботою; 3) з кожних трьох ночей – дві у ліжку, крім особливо напружених випадків несення служби” [92, с.46]. “Збереження людей – найсвятіший обов'язок кожного начальника, і в цієї справі після їжі і приміщення важливішу роль грає дотримання тієї умови, щоб даремно не мучити людей, тобто, щоб час, що призначається на роботу, був дійсно потрачений на її, а не на марні очікування або на рівняння, що двадцять разів поновлюється” [78, с.65].

Підкреслюючи важливу роль здорових санітарно-гігієнічних умов життя солдатів, М. Драгомиров писав: “Справа великої ваги, і у сенсі збереження солдата, і у сенсі підтримання його гідності, мають: чистота тіла, охайність в одязу”, при цьому він попереджував офіцерів: “наш простолюдін, за рідкими виключеннями, не охочий ні до чистоти, ні до охайності” [76, с.221].

Повне і своєчасне забезпечення воїнів усім належним, призначеним забезпеченням, створення належних, сприятливих умов для служби, життя і побуту, уважне ставлення до їх потреб, з точки зору М. Драгомирова, є необхідною передумовою підтримання високої бойової готовності, міцної військової дисципліни і морально-психологічного духу військової частини. Розглядаючи дане питання, у роботі “Армійські нотатки” він писав: “Два полки стоять в однакових умовах розквартирування і несення гарнізонної служби, в одному захворюваність і смертність більше ніж в іншому: шукайте причини у тому, що або погано готують, або безголове вчать, не даючи людям достатнього відпочинку, і, напевне не помилитеся, відкриєте те або інше, а інколи і те і інше.... Солдата не можна балувати, але не можна і не зберігати, особливо молодого солдата, для якого перехід до нових умов життя є вже шансом на захворювання.

Питання збереження передусім викликає турботу про повітря та їжу. Стосовно першого більшість нашої армії поставлена дуже вигідно, саме тому, що не казармована, хоча це незручно в інших відношеннях. Що ж до їжі, то дуже корисно загодовувати солдата зважаючи на напружену роботу і посилювати його раціон з її продовженням. Не говоримо вже про увагу до того, щоб усе, що належить до солдата справді доходило. Де цього немає, не тільки кількість жертв збільшується, але і служба погане йде, і внутрішній лад розхитується, через це, що мовчання солдата купуються послабленнями” [76, с.220-221].

Особливу увагу М. Драгомиров звертав на необхідність чуйного і уважного ставлення до солдатів в умовах військового часу, на повне і своєчасне задоволення матеріально-побутових потреб воїнів, яке дозволяє швидко відновлювати моральні і фізичні сили, інакше застерігав він, неувага до потреб солдата, при тому виснаженні сил, яке на війні неминуче, знайде свої численні жертви.

За глибоким переконанням М. Драгомирова взаємостосунки командирів з підлеглими повинні ґрунтуватися на довірі до них. “Чим він може здобути довіру? – характером, знанням справи, піклуванням про солдата і, нарешті всілякої справедливості і близькістю офіцера до солдата” [104, с.226].

“У мирний час, - писав він, - близькість офіцера до солдата забезпечить правильне виховання останнього. У військовий час ця близькість послужить тією внутрішньою спайкою в армії, яка зробить самовідданість її безмежною, армія, у котрій офіцер користується довірою солдата, має на своєму боці таку перевагу, яка не може бути набута ні чисельністю, ні досконалістю техніки, ні чим іншим” [146, с.17].

Враховуючи те, що солдати, як правило, знаходяться під впливом не одного, а декількох командирів, М. Драгомиров наполягав на необхідності взаємодії їх зусиль, визначаючи його як педагогічний принцип. Він підкреслював, що виховання в армії має бути плодом поєднання дружньої діяльності усіх вихователів.

Таким чином, у ході дослідження встановлено, що в основу системи виховання військовослужбовців М.І. Драгомирова покладені принципи цілеспрямованості, виховання у процесі ратної праці, індивідуального, диференційованого підходу у вихованні, гуманізму, високої вимогливості у поєднанні з повагою особистої гідності солдатів і турботою про них. М.І. Драгомиров розкрив значення цих принципів і сформулював конкретні рекомендації щодо їх реалізації у військово-педагогічному процесі.

3.3. Методика виховної роботи з солдатами

У своїх творах, у широкій військовій публіцистиці М.І. Драгомиров глибоко і всебічно розкрив методику виховної роботи з солдатами. Виключно великий виховний вплив, на його думку, справляє на солдата насамперед

особистий приклад командира у виконанні службових обов'язків, у поведінці, у дотриманні вимог законів, військової присяги, статутів. Не маючи бага того життєвого і службового досвіду, навиків поведінки, військової діяльності, молоді солдати шукають зразки правильної поведінки і найближчим, найбільш сильним і наочним зразком для них, говорив М. Драгомиров, завжди є безпосередній командир. Його ставлення до військового обов'язку є для солдата першим і визначальним джерелом уявлень про норми і правила, яких необхідно дотримуватись. Він указував, що "начальник повинен подавати приклад... не тільки у важливих, але і у найдрібніших речах" [72, с.35], бути зразком моральної шляхетності та чистоти, високого військового професіоналізму.

Робота офіцерів з виховання підлеглих, яка не підкріплена їхньою особистою зразковістю, буде неефективною, малодійовою та не досягне мети, і навіть більш того, може завдати шкоди, вважав М. Драгомиров. Будь-який відступ від норм військового життя, грубість до підлеглих негативно відіб'ється на результатах навчання, служби солдатів і в цілому на їх вихованні, оскільки "...приклад старших, - писав він, - стає для солдатів обов'язковим, як у доброму, так і у поганому" [92, с.12].

М.І. Драгомиров указував, що військові статuti зобов'язують начальників усіх рангів подавати особистий приклад суворого і точного виконання вимог законів, особистої дисциплінованості. Звертаючись до офіцерів, він підкреслював: "Простолюдин вчиться з прикладу, будьте самі рабом закону і він стане саме таким ж" [104, с.311].

У роботі "Підготовка військ у мирний час", зазначаючи про важливість додержання законів офіцерами, він писав: "Дисципліна – справа взаємна, тобто буває міцною тільки там, де вона існує не лише знизу уверх, але і зверху униз, бо той ж самий закон, який накладає на солдата певні обов'язки, забезпечує його від неправих посягань, і начальники, котрі дозволяють собі подібні посягання є порушники і закону, і дисципліни" [106, с.11-12].

Особливого значення особистий приклад командира, роз'яснював М. Драгомиров, набуває у бойовій обстановці. Часто відбувається так, що не зовсім рішучий, несміливий солдат діє у бою відчайдушно, самовіддано і хоробро, натхнений прикладом командира. "Особистий приклад начальника, - писав він, - обертає явних боягузів у відчайдушно хоробрих" [92, с.15], "Ідуть на смерть у того, хто сам її не боїться" [87, с.185].

Особистий приклад командира, що "розділяє у скрутні хвилини з солдатом останній сухар, останній жмут соломи", говорив М. Драгомиров, є могутнім засобом, що спонукає підлеглих не ремствуючи переносити нестатки і злидні військового часу, є визначальним фактором виховання у солдатів стійкості і мужності.

Він рекомендував у виховній практиці використовувати також приклади сумлінної поведінки і несення військової служби кращими солдатами. Однак робити це треба уважно і тактовно, щоб не вносити в армійське середовище духу суперництва і не протиставляти солдатів один одному. М. Драгомиров учив: "Говоріть вашому підлеглому, що у нього то-

то добре, то-то погане, то-то упущене, але ніколи не говоріть: “у такого-то значно краще, ніж у вас”. Зауваження першого роду змушує виправити, що погане, не підриваючи товариськості, зауваження другого роду підриває товариськість, неминуче вселяючи до щасливого суперника ворожнечу” [100, с.11].

Багато які “помилки” у поведінці солдатів М.Драгомиров пояснював недостатньою їх натренованістю, відсутністю навичок і звичок правильної поведінки і діяльності. У вихованні воїна, вважав він, велике значення має формування у нього позитивних звичок, котрі надають поведінці стійкий характер. “Звичка має на людину безумовний і непереможний вплив. Використаємо ж усі зусилля, - закликав М. Драгомиров, - до того, щоб звички наших солдатів і офіцерів відповідали духу військових і бойових умов” [68, с.86].

Звичка дисциплінованості, витримки, стійкості, уміння долати будь-які труднощі, на його думку, є важливішою передумовою успішного виконання воїнами складних бойових задач. “Людина тільки це добре робить, що звикла робити, а засвоїти звичку один, і тільки один шлях: тривала і наполеглива практика” [87, с.193]. Для формування і розвитку у солдатів позитивних звичок, він рекомендував систематично вправляти їх у суворому додержанні статутного порядку, точному виконанні розпорядку дня, багаторазовому по доданні труднощів бойового навчання, ставити у такі умови, які визначають прояв певних якостей. “Моральне виховання, - писав М.Драгомиров, - потребує того ж самого, що і фізичне, тобто якщо ви хочете, щоб певний орган розвивався, ви робите їм такі вправи, котрі зміцнюють мускули органу. Якщо ви хочете, щоб солдат був якнайбільш здатний приводити себе у певний моральний настрій, старайтеся обставити його таким чином, щоб цей настрій виникав в його душі можливе частіше. Навпаки: треба уникати збудження тих настроїв, котрі супротивні призначенню воїна” [72, с.34].

Шляхом систематичних і наполегливих вправ він рекомендував розвивати у солдатів насамперед такі якості, як самовладання, дисциплінованість, покора, ретельність, стійкість, мужність і завзятість, сміливість, мужність і хоробрість, “уміння нікуди не поспішати і нікуди не запізнюватись” [94, с.91]. Кращою школою виховання, що дає можливість найбільш ефективно вправляти воїнів у набутті ними необхідних звичок і якостей, вважав він, є бойове навчання. У ході тактичних навчань, маневрів, походів, бойових стрільб солдати загартовуються морально і фізично, накопичують і закріплюють досвід дисциплінованої поведінки, у них розвиваються такі важливі якості характеру, як мужність, самовладання, сміливість, самовідданість, ініціатива, стійкість і завзятість. В основі вирішення завдання формування у них якостей у солдатів, вважав М.Драгомиров, повинна лежати ідея максимального наближення обстановки навчань, маневрів та інших занять до умов реального бою. Велике значення тут, на його думку, має створення приблизної зовнішньої картини поля бою з усіма характерними спорудами, елементами бойового порядку. Однак основні завдання виховання морально-бойових якостей не вирішуються простим копіюванням зовнішньої картини

поля бою. Бій, як відомо, створює високу емоційно-вольову напруженість у воїнів і справа полягає у тому, щоб створити таку напруженість під час мирного бойового навчання, підкреслював М. Драгомиров. Це повинне досягатися, указував він, передусім впровадженням в обстановку навчань, маневрів та інших занять елементів небезпеки, усього того, що може викликати страх. Серйозним джерелом напруження, вважав він, є звуки розривів артилерійських снарядів та бойових зарядів на невеликому віддаленні, свист куль і гранат, наступ піхоти і кінноти, а також імітація вогню противника, але за умовою, що військовослужбовці знаходяться на полі бою, а не спостерігають цю картину здалеку. Перетворення цих та інших факторів бойової обстановки, які прийдеться витримати кожному солдату на війні у знайомі, звичні, очікувані, правильне їх розуміння, на думку М. Драгомирова, є важливою умовою розвитку і укріплення у солдатів самовладання, сміливості, хоробрості, мужності. Він уважав, що людина завжди веде себе спокійніше, якщо події, що відбуваються збігаються з тими, які він очікував, з тими, до яких він звик, і навпаки. Він твердив, що звичка грає у життєдіяльності людини велику роль. “У силу могутнього впливу звички на людину, - писав М. Драгомиров, - для нього завжди було діло не у мірі небезпеки, а у мірі звички до неї і навіть неприємні враження, що зазнаються часто, він виносить спокійно та з більшим самовладанням, ніж приємні, але несподівані і незвичні” [73, с.283]. Солдат може звикнути до смертельної небезпеки, як звик умиватися зранку після сну, зазначав він.

Якщо військовослужбовець не буде завчасно у мирний час привчений до зустрічі з небезпекою, з котрої постійно зв'язане життя кожного воїна у бою, якщо у нього не будуть сформовані правильні уявлення про характер і особливості воєнних дій, підкреслював М. Драгомиров, то легко може виникнути страх, що паралізує людину та порушує його здатність розумно і активно діяти у бою.

На жаль, зауважував він, солдатів в основному учать стріляти, але стояти холоднокровно і витримано під пострілами не учать. Від того і виходить, що “на молоді війська у перший період бою несприятливе діє свист куль і гранат противника” – писав він. [73, с.280]. В якості “вправ у самовладанні” для того, щоб привчити солдатів до небезпечних факторів бою М. Драгомиров рекомендував у мирний час у ході бойового навчання проводити:

1. Обстрілювання
2. Навчання на просторі між мішенями і артилерією під час стрільби бойовими зарядами; також стрільбу артилерії поверх піхоти на навчаннях з бойовими зарядами і патронами.

3. Наскрізні атаки.

Обстрілювання, М. Драгомиров уявляв як ретельно підготовлений, добре організований, святковий захід, “обряд” посвячення рекрутів у солдати по завершенню ними початкового курсу молодих воїнів. Він пропонував здійснювати його наступним чином: молодий солдат, що випробовується стає перед мішенню, після чого кращий стрілок підрозділу, який

визначається командиром, веде огонь приблизно метрів з п'ятидесяти зі зброї з спеціального верстата по боках ліворуч і праворуч від воїна, якого випробовують. Усіх рекрутів, які витримали подібне випробування, М. Драгомиров рекомендував в урочистій обстановці на полковому шикуванні, оголошувати солдатами. Крім того, він наполягав на тому, щоб обстрілювання проводили щорічно з усіма офіцерами та "старими" солдатами. Такі заняття, вважав він, сприятимуть розвитку у воїнів самовладання, витримки, безстрашності. "Що толку, якщо солдат відмінно стріляє у спокійному стані духу, а під пострілами противника у нього руки тремтять? Не звертають уваги на те, що мистецтво без спокою у бою нічого не варте, і що стрілок не дуже вмілий, якщо він привчений до свисту куль, зробить більш не привченого, хоча б останній і був уміліше" – писав М. Драгомиров [73, с.281].

При суворому додержанні необхідних мір безпеки і обережності, запевняв він, обстрілювання не є небезпекою для життя тих, хто випробовується. "А рідкі нещасні випадки і при безневинному занятті можливі, отже з ними можна і повинно миритися, досягаючи такої великої мети, як укріплення солдата у самовладанні" – підкреслював він [73, с.281]. Показуючи особистий приклад самовладання і хоробрості, М. Драгомиров сам нерідко ставав перед мішенями.

Проведення навчань і маневрів військових частин і підрозділів на просторі між мішенями і артилерією під час стрільби бойовими зарядами, на його думку, також сприятимуть розвитку у воїнів необхідних вольових якостей. Він відкидав твердження деяких військових практиків у небезпеці для людей таких навчань і маневрів. Ним були складені детальні таблиці розрахунку кордонів безпечного простору для проведення навчань піхоти під час стрільби артилерії з різних типів гармат. Він писав, що "при крутизні польоту прийнятих тепер артилерійських снарядів стрільба через голови своїх військ вважається можливою у бою, отож має бути визнана необхідною і у мирний час: інакше справлятиме на своїх несподіване і неприємне враження у ділі. Стрільба цього роду принесе ту велику користь, що розжалує свист ворожих снарядів із несподіваностей у розряд звичайних явищ для наших військ" [73, с.281-282].

М.І.Драгомиров також наполягав на тому, що необхідно учити солдатів стріляти із рушниць по мішенях на точність з різних дистанцій у полі, в умовах, коли артилерія веде вогонь над піхотою у тому ж напрямку по своїх мішенях.

Велике значення для загартування вольових якостей солдата і насамперед самовладання, сміливості, хоробрості, на думку М. Драгомирова, мають крізні атаки піхоти і кінноти при проведенні двохсторонніх маневрів.

Таким чином, за М.Драгомировим, обстановка бойових стрільб артилерії, крізні атаки створюють багаті можливості для укріплення вольових якостей солдатів. Після такого курсу підготовки, накопичивши досвід подолання труднощів, збереження витримки і самовладання при усяких "акустичних і оптичних" впливах бою, солдату "залишається долати

тільки одне враження, справляємо втратами. Звісно, без звички не легко виносити і це одне враження, але ще важче крім нього виносити і усі перелічені” – робив висновок М. Драгомиров [93, с.599].

Немаловажну роль у вихованні вольових якостей, “розвитку у солдата витривалості”, фізичної сили, спритності, швидкості у діях, формуванні не обхідних для службової діяльності рухливих навиків і умінь, М.Драгомиров відводив “військовій гімнастиці”. Під “військовою гімнастикою” він розумів “сукупність усіх вправ, що розвивають організм солдата, відповідно з воєнними вимогами... сюди відносяться: власно гімнастика, носіння усього того, з чим солдат не розстається на війні, похідні рухи” [72, с.38].

Військова гімнастика, підкреслював М.Драгомиров, розвиває не тільки фізичну силу, спритність, але і “...безстрашність солдата: хто звик робити стрибки із значної висоти, той не задумуючись стрибне без шкоди для здоров'я, наприклад, у глибокий рів, із тих, хто не робив подібної вправи не усякий на це відважиться, да і відважившись, не завжди зробить стрибок вдало” [72, с.38].

Серйозну увагу при проведенні фізичних вправ М.Драгомиров звертав на дотримання мір безпеки, необхідність урахування індивідуальних особливостей розвитку солдатів, ступеня їх натренованості і вимагав збільшення фізичних навантажень поступово. Невиконання цих правил, підкреслював він, “веде до переломів рук, ніг, до ослаблення груди”.

Розглядаючи похідні рухи, марші, як складову частину військової гімнастики, М. Драгомиров вимагав, щоб під час їх здійснення солдати мали повне, необхідне для бою спорядження, обмундирування, особисту зброю і “лише за цією умовою, - підкреслював він, - вони зможуть втягнутися у н осіння ваги, з якою не розстаються на війні”. Однак “...молодих солдатів треба не відразу змушувати носити усе спорядження, а почати з мішка або ранця порожніх і поступово збільшувати вагу до існуючої в армії норми” [106, с.20]. Здійснення маршів, проведення навчань і маневрів у повному бойовому спорядженні складали основу суворовського виховання солдатів, зазначав М. Драгомиров та наполягав на впровадженні їх у бойове навчання у нових умовах.

Великого значення для озброєння солдатів практичним досвідом, формування необхідних навиків і звичок поведінки, морально-бойових якостей, М.Драгомиров надавав визначеному статутами чіткому порядку стройових оглядів і перевірок, розводу караулу і зміни постів, звільнення у місто, що денних ранкових оглядів солдатів. Цей порядок, підкреслював він, несе у собі елементи багаторазового виховного повторення, що закріплює звички дисциплінованості, суворого виконання статутних вимог.

М.І.Драгомиров відводив важливу роль у формуванні військовослужбовців таким методом виховання, як ставлення вимог і здійснення контролю за поведінкою і службовою діяльністю солдатів. Значення цього методу полягає в тому, що він дозволяє оперативно та дієво реагувати на відхилення в поведінці воїнів та відповідним чином корегувати її.

Основа і зміст вимог офіцера, указував він, визначаються військовою присягою, статутами, законами і поширюються на усі сторони життя і діяльності воїнів. “Основою законності вимог, - писав він, - є тверде знання і розуміння офіцером сутності присяги, статутів і інструкцій” [92, с.93].

Армія повинна з перших днів служби ставити до солдатів тверді і незаперечні вимоги, підкреслював М. Драгомиров, щоб вони знали, що можна, а що ні, що схвалюється, а що карається. Вимоги треба ставити до воїнів протягом всієї служби постійно, неухильно і наполегливо. “Офіцер повинен слідкувати, - писав він, - за самим собою, щоб його вимоги не носили характеру примхи: те, що він зажадав один раз, повинно вимагати таким ж точно чином постійно” [92, с.93]. “...Виховує переважно однаковість, неухильність та постійність один раз поставлених вимог” – зазначав педагог в роботі “Досвід керівництва підготовкою частин до бою” [98, с.11].

Суттєве значення має дотримання міри у ставленні вимог до солдатів, і особливо, вважав М. Драгомиров, до новобранців, котрі часто ще не маючи відповідних знань і навиків допускають порушення статутного військового порядку. Він застерігав офіцерів: “...якщо вимагатиме у перший рік служби відразу усього, то не отримає нічого або дуже мало [92, с.93]. Ставлячи до новобранців занадто багато вимог, ми заздалегідь робимо їх невиконаними, тому, роз'яснював він, командири спочатку повинні допомагати ним вивчити військові статuti, набути необхідних навиків у чіткому виконанні своїх службових обов'язків, наказів начальників, а далі вже нарощувати вимоги пропорційно рівню знань, навиків і досвіду, накопичених підлеглими. Вимоги до солдатів повинні неухильно підвищуватись по мірі їх розвитку.

Також дуже важливе, щоб характер вимог командира переконував підлеглих у тому, що перед статутами – законами військового життя, усі військовослужбовці рівні, указував М. Драгомиров.

Вимоги в армії виступають у формі наказів, вказівок, розпоряджень і ставити їх командири до підлеглих повинні, учив він, твердо, рішуче і у той же час тактовно, не допускаючи грубості, образи, роздратовування. Якщо вимога ставиться “...коротко, точно, не мимрячи, значливим голосом, тобто так, щоб усякий міг зрозуміти, що це не жарт, - писав М. Драгомиров, - ні у лайці, ні у рукоприкладстві потреби не буде” [98, с.8-9]. Офіцеру треба постійно пам'ятати залежність виконання від тону вимоги, зазначав він у роботі “Армійські нотатки”. Тон має у наказі величезне значення. У бою підлеглий набагато більш довідується з виразом обличчя начальника і з тоном його голосу, ніж з тим, що він каже. Усі вимоги мають бути гранично конкретними, зрозумілими воїнам, не допускати різних тлумачень [77, с.44].

Поряд з ставленням до військовослужбовців вимог, М. Драгомиров приділяв увагу питанням здійснення контролю за їх діяльністю і поведінкою. Поставити вимогу перед людиною, а потім не перевірити, як він упорався з завданням, зазначав він, означає позбавити вимогливість виховної сили. Безконтрольність породжує у солдатів розхитаність, невідповідальність, байдужість до справи, є причиною слабкої виконавчої дисципліни. М.

Драгомиров учив: “ ... з перших кроків служби солдата стежити невтомно за тим, щоб він нічого не робив халатно, ... і перевіряти його виконавчу дисципліну саме тоді, коли він менш за все може очікувати перевірки” [75, с. 41].

Педагог вважав, що контроль необхідний для спонукання воїнів до дотримання встановлених правил поведінки, а також до виконання поставлених завдань, вимог: “Безперервність спостережень за виконанням вимог позитивне необхідна, - писав М. Драгомиров, - тому що вона привчає і начальника, і підлеглого до рівномірного напруження по відношенню до служби” [92, с.10].

М.І. Драгомиров не виключав застосування у процесі виховання військовослужбовців методу покарання до тих, чия поведінка і вчинки суперечать вимогам військових законів, статутів і наказів начальників. В армії, де життєво необхідна висока військова дисципліна і чіткий статутний порядок, не може бути терпима навіть найменша безвідповідальність, неорганізованість. Безкарність тих, хто порушує дисципліну, військовий порядок, твердив М. Драгомиров, негативно відбивається на діяльності всього військового підрозділу, частини. Він зобов'язував командирів рішуче і твердо вимагати від підлеглих дотримання порядку і правил, установлених військовими законами, не залишати без покарання жодного проступку і порушення. “Провідниками дисципліни, - писав він, - служать ...накладення дисциплінарних стягнень” [106, с.12].Покарання змушує солдата, який провинився, усвідомити свої недоліки, проаналізувати свої вчинки, переглянути і змінити свою поведінку.

Покарання тільки тоді досягає виховної цілі, коли є законним і справедливим, зазначав педагог. Незаконне, несправедливе покарання і ображає солдата, і підриває авторитет офіцера, що наклав стягнення, і негативно впливає на моральну атмосферу підрозділу. М. Драгомиров постійно звертав увагу офіцерів на Дисциплінарний статут, у якому чітко вказано, які види стягнень має право накладати на своїх підлеглих.

Караючи солдатів, учив він офіцерів, не можна ні в якому разі допускати придушення волі людини, приниження її особистої гідності. М. Драгомиров рішуче виступав проти проявів жорстокості до солдата, які, на його думку, незмінно породжують у душі солдата страх, неправду і зненависть. Він вимагав вигнання страху з виховання, вважаючи, що страх руйнує моральність солдата.

Усі стягнення мають бути обґрунтованими і доцільними, вважав М. Драгомиров, для чого необхідно глибоко розібратися у сутності і характері провини або порушення, з'ясувати його причини і обставини за яких воно було скоєно, колишню поведінку підлеглого, особливості його особистості, а також час його перебування на військовій службі. При визначенні міри покарання насамперед слід враховувати, учив він, характер порушення. “...Неохайно одягнутись або не віддати військову честь, - зовсім не одне і теж, що, наприклад, не виконати службового наказу або заснути на посту. Солдат, який не виконує першого, - грубий, мужикуватий, але ще злочинець,

...солдат, який дозволив собі заснути на посту, повинен бути нещадно покараний [72, с.36]. “У накладені стягнень за невиконаний наказ начальники мають бути вкрай суворі” [106, с.14], - писав М. Драгомиров. Він наполягав на “суворій розмірності дисциплінарних стягнень” у залежності від характеру порушення і ступеня провини військовослужбовця.

Не варто суворо карати солдата, вважав М. Драгомиров, у тих випадках, коли порушення встановлених норм і правил військової служби скоєне новобранцем, а також випадково, неосмислено. Тут, на його погляд, цілком можна обмежитись роз'яснювальною бесідою. Особливо обережно треба підходити до покарання молодих солдатів, які не мають достатнього службового досвіду. Зловживання, захоплення стягненнями, говорив він “можуть лише остаточно приголомшити “новобранця.

М.І. Драгомиров застерігав, що не можна накладати дисциплінарне стягнення у стані роздратування, поспішно, рубати, як кажуть з плеча, тому що подібним чином оголошене покарання часто буває неправильним і помилковим і виправити допущену помилку буде трудно. Однак, в особливих випадках, які не терплять зволікань, наприклад, при "масовому невиконанні наказу начальника", зазначав М. Драгомиров, у командира немає часу для всебічного вивчення провини, він зобов'язаний негайно використати усі наявні міри примушення аж до застосування зброї з метою припинення порушення. “У цьому питанні ні у кого з військових, від генерала до солдата, не повинне бути коливань у застосуванні найсуворіших мір із використанням зброї включно” [106, с.14].

Неприпустимо, підкреслював він, накладення стягнень на весь особовий склад підрозділу і зловживання крайніми мірами покарання. У застосуванні покарань, говорив він, корисно дотримуватись правила, - “крайня міра повинна бути останньою”.

М.І. Драгомиров радив, що після покарання солдата треба посилити виховну роботу з ним, уважно спостерігати за його поведінкою і спираючись на позитивні якості намічати шляхи виправлення, підтримувати намагання того, хто провинився стати дисциплінованим воїном. Якщо військовослужбовець усвідомив свою провину, виправився, то не слід згадувати старе, дорікати за нього. “Покарай і забудь, - ось ідеал російського солдата”, - писав М. Драгомиров [59, с.30].

Слід також зазначити, що М. Драгомиров визнавав за необхідне застосування найжорстокіших примусових мір і суворих покарань у військовий час до боягузів і панікерів.

Стосовно заохочень М. Драгомиров головним чином вимагав, щоб вони були заслуженими і мали індивідуальний характер. Він попереджував командирів про те, що нічого так негативно не впливає на підлеглих, як неза служене заохочення за відсутністю підстав для його оголошення, або при їх недостатності. Незаслужене заохочення, указував він, знецінює його вплив, дискредитує його у очах підлеглих і підриває до всього іншого авторитет командира.

М.І. Драгомиров звертав увагу офіцерів на те, що потребують постійної підтримки і заохочення солдати несміливі, невпевнені у собі і своїх силах, але добросовісні і старанні, а також молоді солдати. Він говорив, що вихователі повинні помічати і заохочувати усі позитивні їх вчинки і дії – правильне віддавання військової честі при зустрічі зі старшими, добре почищена зброя, сумлінна підготовка до стройового огляду.

У своїх працях М. Драгомиров зазначав про необхідність широкого використання у вихованні воїнів методу переконання. Мова, слово команди ра справляють сильний вплив на розвиток особистості солдата, вважав він, і є могутньою зброєю виховання. Тому офіцеру треба учитися умінню “говорити з солдатом” [94, с.174]. Він говорив, що на війні “пізно учитись говорити з солдатом” [76, с.215], командир повинен уміти зносити усі злидні і нестатки, які притаманні війні і уміти переконати інших не ремствуючи переносити ці негоди. На війні бувають випадки, коли від солдатів треба зажадати подвигу в обстановці смертельної небезпеки, змусити їх жертвувати собою, “уміти словом посилати його на смерть” [76, с.215], переконати їх, що найкраще у житті – померти за Вітчизну. Це тяжке завдання, підкреслював М. Драгомиров і закликав офіцерів наполегливо оволодівати мистецтвом переконання підлеглих у мирний час.

Успіх переконання, вважав він, багато у чому залежить від уміння командира застосовувати раціональні засоби переконання і насамперед роз’яснення. У ході роз’яснення, учив М. Драгомиров, офіцер повинен добиватися глибокого розуміння воїнами вимог служби і для того, щоб солдати зрозуміли те або інше питання, порою необхідне роз’яснювати його декілька разів, і треба робити це терпляче. Офіцер “постійно повинен пам’ятати, - писав він, - що у роз’ясненнях втомлюватись не можна, що він ризикує бути незрозумілим не лише з двох, трьох разів, але і іноді і з двадцяти. Чого він сам не зробить, не пояснить, не вкаже, того ніхто за нього не зробить, не пояснить і не вкаже, про що б мова не йшла: чи про те, щоб у солдата були вимиті ноги, обрізані нігті, і охайно огорнуті онучі, або про те в яких випадках він стоячи на варті, зобов’язаний застосовувати зброю” [75, с.34].

Роз’яснювальна робота особливо необхідна, зазначав він, у вихованні молодих солдатів, які ще не засвоїли порядку і правил військової служби. Перш ніж що-небудь зажадати від молодого солдата, учив М. Драгомиров, йому слід спочатку пояснити, роз’яснити те, що вимагається, оскільки, як правило, якщо молодий солдат не виконує що-небудь, або виконує погане, то це відбувається за дуже рідкими виключеннями, не від несумлінного ставлення до службових обов’язків, а від нерозуміння вимог командирів. Допомогти цьому можна не стягненнями, а тільки терплячим і коротким поясненням молодому солдату того, що він повинен робити.

М.І. Драгомиров рекомендував у вихованні молодих солдатів використовувати бесіди з роз’яснення змісту і значення військової присяги, розповіді військово-історичного характеру, ознайомлення з біографіями видатних полководців, які залишили глибокий слід у патріотичному служінні Вітчизні, своєму народові, читання популярної патріотичної літератури,

брошур, альбомів, де викладені бойові подвиги солдатів і офіцерів. Особливо не залишають солдатів байдужими, зазначав педагог, розповіді про історичне минуле Батьківщини та про славні і ратні подвиги воїнів, котрі, як правило, викликають у солдатів почуття захоплення і дають конкретні уявлення про такі риси патріотизму, як безмежна відданість Батьківщині, хоробрість і мужність у обстоюванні її честі і незалежності. “Наш простий народ схильний до історичних розповідей, - писав М.І. Драгомиров, - і звичайно історичні факти глибоко западають у серця слухачів” [92, с.11].

Успіх переконання, зазначав він, досягається також умінням офіцера ясно, просто і дохідливо викладати свої думки. “Не можна гаряче не побажати, щоб начальники, починаючи з ротних командирів, попрацювали над собою для набуття навички говорити коротко і ясно” [78, с.43].

Суттєве значення при впливі на воїнів переконанням має уміння офіцера, як учив М. Драгомиров, схилити до себе людей, добиватись необхідного взаєморозуміння, завоювати довіру підлеглих. Для досягнення чого він радив виявляти увагу до солдатів і піклуватися про них. “Трішки більш серця, трішки більше уваги до солдата з боку офіцера, і успіх буде, - писав він. - ...Ми надаємо великого значення тому, щоб офіцер жодного разу не пропускав поговорити з солдатом, запитати його один, другий раз” [76, с.214-215].

Таким чином, військовий педагог обґрунтував керівні положення щодо методики виховання солдатів. Не заперечуючи важливої ролі покарання при суворому додержанні законності і справедливості дисциплінарних стягнень, він віддавав перевагу методам переконання, вправам, особистому прикладу командира, вимог і контролю.

Висновки

Проведене історико-педагогічне дослідження проблем військового виховання у науково-теоретичній спадщині і практичному досвіді М.І. Драгомирова дозволило встановити, що центральне місце у військово-педагогічній системі М.І. Драгомирова посідають питання виховання військовослужбовців.

На підставі вивчення вітчизняних традицій військової педагогіки і кращого педагогічного досвіду іноземних армій він глибоко і всебічно розробив і запропонував власну цілісну систему виховання солдатів. У таких працях, як “Досвід керівництва підготовкою частин до бою”, “Підручник тактики”, “Підготовка військ у мирний час (виховання і освіта)”, “Армійські нотатки” і у інших багаточисельних педагогічних статтях він розкрив теоретичні основи виховання воїнів, обґрунтував його цілі, завдання, принципи, методи і умови успішного здійснення.

Концептуальним, визначальним положенням педагогічної системи М.І. Драгомирова, яке показує її своєрідність, є думка про те, що виховання відає головним чином сферою волі, а навчання сферою розуму людини. Військова справа, вважав він, значною мірою більш вольова ніж розумова, отож, твердив М. Драгомиров, роль виховання у підготовці солдата важливіше ніж навчання. Воля і розум, на його думку, дві головні, вічні і незмінні якості

людини, які знаходяться у постійної суперечності одна з одною: воля є джерелом самовідданості, а розум – джерелом інстинкту самозбереження. Через це у солдата слід розвивати і укріплювати самовідданість і волю.

Важливими проблемами військового виховання, які розробляв і практично перевіряв М. Драгомиров, були цілі і завдання виховання військовослужбовця.

Основною метою виховання солдата за М. Драгомировим, є вироблення у ньому “надійності”, що означає, на думку педагога, чесне, сумлінне і само віддане виконання воїном своїх службових обов’язків завжди і у будь-яких умовах як мирного, так і військового часу, “як на очах начальника, так і за очима”.

Серед виховних задач він віддавав перевагу розвитку і укріпленню таких важливих для захисника Вітчизни морально-бойових якостей, як почуття високої відповідальності за захист Батьківщини, вірність військовому обов’язку, патріотизм, самовідданість, військова товариськість і взаємовиручка, дисциплінованість, сміливість, самовладання, мужність, ініціатива, винахідливість, здатність стійко зносити нестатки і злидні військового часу.

Всебічний, гармонійний розвиток особистості солдата, формування його моральних, розумових, фізичних якостей, необхідних для бою і служби, за М. Драгомировим, досягається цілеспрямованим, організованим вихованням. Педагог визначив цілі та завдання основних напрямків виховання воїнів.

М.І. Драгомиров довів, що досягнення мети і вирішення складних задач виховання військовослужбовців можливе тільки за умови чіткої організації армійського життя, у повній відповідальності з статутами і законами, а також при провідній ролі офіцера у вихованні солдата. Тільки офіцер, який володіє службовим і життєвим досвідом, необхідними педагогічними знаннями і навичками, глибоко знає військову справу, здатний уміло керувати військовим колективом, ефективно і якісно виховувати підлеглих.

Всебічно обгрунтовані і доведені до конкретних практичних рекомендацій для офіцерів концептуальні положення М. Драгомирова щодо здійснення виховання військовослужбовців, побудовані на принципах гуманізму, високої вимогливості у поєднанні з повагою особистої гідності солдатів, турботою про них, індивідуального, диференційного підходу у вихованні.

Умовою ефективного виховання, формування високих морально-бойових якостей воїнів, він вважав створення системи військово-службових стосунків, що виключає будь-які форми насильства над особистістю, забезпечує захист прав і особистої гідності кожного військовослужбовця.

У працях М. Драгомирова досліджувались проблеми методів військового виховання, основними з них на думку педагога, у Збройних Силах мають бути особистий приклад командира, переконання, вправи, вимоги і контроль, заохочення, а також покарання при суворому дотриманні законності і справедливості.

ВИСНОВКИ

Дослідження військово-педагогічної спадщини М.І. Драгомирова, його навчальних посібників, науково-методичних праць, публіцистичних статей, а також вивчення і аналіз праць військових педагогів минулого, сучасних історичних військово-педагогічних досліджень, архівних документів дозволили зробити наступні висновки:

1. Модернізація збройних сил Російської імперії у другій половині XIX століття, поява на озброєнні нової скорострільної нарізної зброї, перехід від рекрутської системи комплектування армії особовим складом до загального військового обов'язку, значне скорочення термінів служби солдатів, нарешті досвід останніх війн – все це разом узяте спонукало М. Драгомирова звернути серйозну увагу на удосконалення існуючої системи навчання і виховання військовослужбовців. З урахуванням проведених військових перетворень він створив глибоку та струнку систему навчання і виховання військовослужбовців, що відповідала вимогам того часу, та дозволяла на практиці якісно і ефективно здійснювати підготовку солдатів до виконання покладених функціональних задач у мирний і військовий час. Його військово-педагогічна творчість повністю відповідала назрілим потребам реформування армії і конкретним історичним реальностям.

2. При розробці системи навчання і виховання воїнів він керувався останніми досягненнями вітчизняної і зарубіжної військово-теоретичної думки, а також виходив із багатого особистого практичного досвіду службової і педагогічної діяльності на різних посадах в армії. Поряд з цим М. Драгомиров у своїх військово-педагогічних пошуках спирався на досвід видатних воєначальників і полководців, таких як Наполеон, Фрідріх II, О.В.Суворов. Він узагальнив і систематизував їх військово-педагогічні ідеї. Особливу його увагу притягувала військово-педагогічна діяльність О.В.Суворова. М. Драгомирову належить заслуга у відродженні і популяризації поглядів полководця щодо навчання і виховання військовослужбовців. Завдяки його енергійним зусиллям було перевидано твір О.В.Суворова “Наука перемагати” з докладним до нього коментарем. Протягом усієї своєї діяльності М. Драгомиров був не лише прихильником і активним пропагандистом військово-педагогічних поглядів О.В.Суворова, але і наполегливим практичним провідником його ідеї у життя збройних сил.

3. М.І. Драгомиров обґрунтував і висунув власні новаторські щодо існуючої теорії і практики, підходи до навчання і виховання військовослужбовців.

Вивчення праць вченого дало підстави для висновку про те, що він розробив і практично здійснив комплексний підхід до навчання і виховання військовослужбовців, який характеризувався взаємозв'язком усіх його компонентів, що базувалися на єдиних загальнотеоретичних і загальнометодичних положеннях. Цілям, задачам, змісту і принципам навчання та виховання військовослужбовців у педагогічній системі М. Драгомирова відповідали певні форми і методи.

Основоположною задачею військового навчання і виховання, вважав вчений, є підготовка військовослужбовців до виконання важливої суспільної функції – захисту Вітчизни.

4. В основі військово-педагогічної системи М. Драгомирова лежить ідея про головну і вирішальну роль людини у війні та необхідність всебічної підготовки військовослужбовців до бойових дій.

Розділяючи у підготовці військовослужбовців навчання і виховання, педагог не відривав їх один від одного і розглядав в єдності. При цьому виховання він вважав найбільш важливою складовою частиною військово-педагогічного процесу. Надаючи першорядного значення військовому вихованню у формуванні захисника Вітчизни, здатного зі зброєю в руках самовіддано виконати свій військовий обов'язок і визнаючи за ним головну роль, у порівнянні з військовим навчанням, роль у всебічному розвитку особистості солдата і в підготовці його до бойових дій, М. Драгомиров приділяв багато уваги розробці питань виховання військовослужбовців. У ході дослідження встановлено, що осмислення педагогом проблеми військового виховання несло у собі новаторські положення, саме він одним з перших у збройних силах Російської імперії висунув ідею гуманного підходу у вихованні військовослужбовців. Він не лише пропагував, але й практично втілював у життя гуманне ставлення до солдатів, розробив на основі цього підходу систему військового виховання.

5. Ідеї М. Драгомирова в галузі навчання військовослужбовців, викладені у працях вченого, створюють цілісну військово-дидактичну систему. Вона є результатом його цілеспрямованої діяльності, наукового осмислення військово-дидактичних ідей минулого, узагальнення передової вітчизняної і зарубіжної теорії і практики навчання військовослужбовців досліджуваного періоду. Виступаючи за творче використання досвіду бойової підготовки солдатів у західноєвропейських арміях, М. Драгомиров, разом з тим, був проти його некритичного використання і механічного перенесення на вітчизняний ґрунт.

6. Вказуючи, що успіх навчання і виховання військовослужбовців у нових умовах визначається значною мірою рівнем розвитку педагогічних умінь та навиків офіцерського складу, М. Драгомиров уперше поставив питання про необхідність ознайомлення всіх офіцерів з основами педагогічної праці. Він наполягав на обов'язковій підготовці їх до виконання складних задач вчителя і вихователя підлеглих і запропонував включити у програми військово-навчальних закладів курс з основ підготовки солдата.

7. Своєрідність педагогічних поглядів М. Драгомирова обумовлюється переконаннями, що незважаючи на силу і міць вогню сучасної досконалої зброї, вирішальне значення у бою належить не йому, а як і раніше, багнету. Тому навчання і виховання військовослужбовців слід вести з урахуванням неминучості і необхідності багнетного удару у бою.

8. Визначальною особливістю розвитку військово-педагогічних поглядів М. Драгомирова є їх нерозривний зв'язок з практикою. Вона не тільки давала педагогу матеріал для спостереження, наукового аналізу і

узагальнення, а у практичному досвіді реалізовувались його теоретичні розробки, перевірялись і конкретизувались вироблені ним положення та принципи. Саме у цьому полягає цінність ідей вченого, які формувалися у довгій копіткій військово-педагогічній праці у різних умовах і посадах в армії, в тому числі і в бойовій обстановці російсько-турецької війни 1877-1878 р.р., де він командував 14-ї піхотною дивізією і успішно підготував і провів операцію з форсування Дунаю.

Військово-педагогічний досвід дозволив М. Драгомирову обґрунтувати свій погляд на армію, як “на школу виховання народу”, а не лише збройні сили держави. Високу місію армії, одне з головних її призначень він бачив у здійсненні морального впливу на людину, у формуванні громадянина-патріота.

9. У ході дослідження встановлено, що особливе місце в житті і діяльності М. Драгомирова зайняв час керівництва військами Київського військового округу, який став для нього важливим періодом впровадження військово-педагогічних поглядів у практику бойової підготовки частин і підрозділів округу. Досвід навчання і виховання військовослужбовців у Київському військовому окрузі втілює у собі досягнення попередніх етапів його теоретичної і практичної діяльності. Вивчення і аналіз архівних документів, частина яких введена до наукового обігу уперше, дозволила показати реалізацію ідей вченого у практиці військового навчання і виховання в частинах і підрозділах округу.

Характерною рисою військово-педагогічної діяльності М. Драгомирова – командувачем військами Київського військового округу, Київським, Подільським і Волинським генерал-губернатором була національна спрямованість, що виявлялась в його відношенні до української мови, національної культури і мистецтва, у прагненні відродити українське друковане слово, національний театр, впровадити українську народну пісню у військоове середовище, прищепити до неї любов.

10. Вивчення військово-педагогічної спадщини М. Драгомирова, військової та історико-педагогічної літератури з проблеми дослідження свідчить про те, що творчість вченого є значним науковим внеском у розвиток військово-педагогічної думки, в теоретико-практичну розробку військової педагогіки того часу і стверджувати, що він небезпідставно вважається засновником військової педагогіки Російської імперії.

Творчі досягнення педагога з теоретичних і методичних питань виховання і навчання військовослужбовців отримали широке визнання у військово-науковому середовищі. Гуманне ставлення до солдата, боротьба проти муштри, палочної дисципліни, непримирене відношення до шаблону у навчанні, розвиток у особового складу ініціативи, самостійності, здійснення бойової підготовки за принципом “вчити війська тому, що необхідне на війні” – ці та інші військово-педагогічні ідеї М. Драгомирова сучасна військова педагогіка не лише теоретично сприйняла, але розвинула і удосконалила. Деякі положення спадщини М. Драгомирова можуть здаватися сьогодні прописними істинами. Вони дійсно знайшли широке відображення і у

військових статутах, і у військово-педагогічній літературі, і, як нові, звичайно не сприймаються. Проте не слід забувати, в які часи, за яких умов ці істини прокладали собі шлях, коли навіть за таке очевидне “нововведення” , що диктувалося здоровим глуздом, як відновлення забутого принципу – у мирний час солдатів потрібно навчати тому, що їм доведеться робити на війні – треба було боротися з консервативною більшістю вищого командного складу армії.

11. У педагогічній спадщині М.Драгомирова є положення, які певною мірою втратили свою актуальність і було б неправильно механічно переносити систему навчання і виховання військовослужбовців, розроблену вченим у другій половині XIX століття, в сучасну вітчизняну військово-педагогічну теорію і практику. Однак це не скільки не зменшує значення військово-педагогічної спадщини М.Драгомирова, його ідеї треба не лише засвоїти і критично переосмислити, але й творчо розвинути, удосконалити, наповнити національно-патріотичним змістом.

Наше дослідження не могло охопити усіх сторін військово-педагогічної спадщини вченого, так як ми намагались проаналізувати і узагальнити основні концептуальні положення його системи навчання і виховання військовослужбовців строкової служби. Тому поза глибокою увагою і розглядом залишились деякі суттєві сторони його військово-педагогічної теорії і практики, а саме: проблеми фізичного виховання воїнів у працях педагога; про роль і характер діяльності молодших командирів з навчання і виховання солдатів у творчій спадщині М.Драгомирова, використання його ідей у військово-педагогічній теорії і практиці сучасного йому періоду і в наступному. Вони можуть стати предметом дослідження у подальшому поглибленому вивченні творчості видатного вченого і педагога.

12. Вивчення військово-педагогічної спадщини вченого дозволяє нам зробити висновок про необхідність широкого впровадження перспективних ідей М. Драгомирова у військово-педагогічний процес Збройних Сил України, популяризації його творчості і дати наступні рекомендації:

а) для більш глибокого ознайомлення офіцерів з військово-педагогічною спадщиною М.Драгомирова з метою її творчого використання у процесі навчання і виховання підлеглих в системі професійної командирської підготовки офіцерів частин і підрозділів, професорсько-викладацького і командного складу вищих військово-навчальних закладів передбачити заняття з теми: “Військово-педагогічна теорія і практика М.І.Драгомирова”.

б) у програмах гуманітарної підготовки сержантів, солдатів планувати курс лекцій, що присвячені питанням військово-педагогічної діяльності видатних воєначальників і полководців, в якому передбачити повідомлення і виступи про військово-педагогічну творчість М.І.Драгомирова.

в) у курс вивчення військової педагогіки слухачами і курсантами вищих військово-навчальних закладів включити тему: “Військово-педагогічна спадщина М.І.Драгомирова”.

г) у тематику контрольних, курсових, дипломних робіт слухачів і курсантів включити питання теорії і практики навчання і виховання

військовослужбовців у педагогічній творчості вченого.

д) ув'язувати дослідницькі завдання слухачам і курсантам на військове стажування з можливістю практичної перевірки педагогічних ідей, положень, рекомендацій М.І.Драгомирова.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Авдеев В.А., Жилин П.А., Зайцев Л.А. Русская военная мысль. Конец XIX - начало XX в. - М.: Наука, 1982. - 252 с.
2. Альбом портретов деятелей войны 1877-1878 г.г. - СПб.: Изд. А.М. Котомина, 1879. - 48 с.
3. Андреевский Е.К. Михаил Иванович Драгомиров и военно-учебные заведения // Русская старина. - 1908. - т.136. - С. 33-54; 357-372.
4. Андреевский Е.К. М.И. Драгомиров - фельдфебель // Русская старина . - 1909. - т.137. - С. 90-106.
5. Андреевский Е.К. М.И. Драгомиров и время перед войной 1877-1878 г.г. // Русская старина. - 1909. - т.137. - С. 391-398; т. 138. - С. 83-96; 321-331; 1910. - т. 141. - С. 445-453.
6. Андреевский Е.К. М.И. Драгомиров во время австро-прусской войны // Русская старина. - 1910. - т. 142. - С.177-184; 447-450; т. 144. - С.167-174; 617-624; 1911. - т. 146. - С.111-118; т. 148. - С.182-190; 449-457; 565-574.
7. Андреевский Е.К. М.И. Драгомиров, командующий войсками // Русская старина. - 1912. - т.149. - С.113-121; 391-400; 659-662; т. 152. - С.391-400; 577-589.
8. Андреевский Е.К. М.И. Драгомиров - генерал-губернатор // Русская старина. -1913. - т.154.- С.165-171; 318-324.
9. Андреевский Е.К. Еще раз из воспоминаний о М.И. Драгомирове // Русская старина. - 1913. - т.156. - С.328-337.
10. Афоризмы М.И. Драгомирова // Военно-исторический журнал. - 1962. - № 3. - С.119-123.
11. Базилевич К.В. Русское военное искусство. - М.: Воениздат, 1945. - 23 с.
12. Барабанщиков А.В., Котов Н.Ф., Кравчун Н.С. Основы военной педагогики. - М. : ВПА, 1963. - 399 с.
13. Батьянов М.К. О Драгомирове // Русский инвалид. - 1906. - №235.
14. Беловинский Л.В. Истории полков русской армии // Военно-исторический журнал. - 1988. - №12. - С.88-90.
15. Беляев Н.И. Русско-турецкая война 1877-1878 г.г. - М.: Воениздат, 1956. - 464 с.
16. Березовский В.П. М.И. Драгомиров в Конотопе // Разведчик. -1905. - №778 - С.723.
17. Бескровный Л.Г. Хрестоматия по русской военной истории. - М.: Воениздат, 1947. - 639 с.
18. Бескровный Л.Г. Очерки по источниковедению военной истории России. - М.: Издательство Академии наук СССР, 1957. - 453 с.
19. Бескровный Л.Г. Военно-педагогические взгляды Драгомирова // Избранные труды М.И. Драгомирова. - М.: Воениздат, 1956. - С.18-39.
20. Бескровный Л.Г. Русская военно-теоретическая мысль XIX и начала XX веков. - М.: Воениздат, 1960. - 758 с.
21. Бескровный Л.Г. Очерки военной историографии России. - М.: Наука, 1962. - 318 с.

22. Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XIX в. Военно-экономический потенциал России. - М.: Наука, 1973. - 616 с.
23. Бескровный Л.Г. Русское военное искусство XIX в. - М.: Наука, 1974. - 360 с.
24. Бессмертный С.Д. Из воспоминаний о М.И. Драгомирове // Русский архив. - 1912. - №6. - С.226-227.
25. Бонч-Бруевич М.Д. Михаил Иванович Драгомиров в представлении "одного из многих его учеников" // Разведчик. - 1905. - №790. - С.932-934.
26. Бонч-Бруевич М.Д. Учебник тактики М.И. Драгомирова // Разведчик. - 1906. - №794-795. - С.33-34.
27. Бонч-Бруевич М.Д. Нарекания на М.И. Драгомирова // Разведчик. - 1907. - №883. - С.559-566.
28. Бонч-Бруевич М.Д. Армейские дела и делишки. Сборник статей 1905-1910 г.г. - К., 1911. - 374 с.
29. Бонч-Бруевич М.Д. М.И. Драгомиров о боевой подготовке офицеров // Военная мысль. - 1944. - №7. - С.63-73.
30. Бонч-Бруевич М.Д. Взгляды генерала Драгомирова на боевое воспитание и обучение войск. // Военный вестник. - 1945. - №17. - С.37-41.
31. Бонч-Бруевич М.Д. Обучение по приемам. (Взгляды М. Драгомирова на боевую подготовку войск) // Военный вестник. - 1946. - №3. - С.25-32.
32. Бонч-Бруевич М.Д. Основы военной педагогики // Военный вестник . - 1946. - №13. - С.25-32.
33. Бонч-Бруевич М.Д. М.И. Драгомиров. Основы воспитания и образования войск // Военно-исторический журнал. - 1973. - №3. - С.75-80.
34. Бордунов С.В. Развитие теории и практики подготовки офицерского состава в военной школе дореволюционной России второй половины XIX - начала XX в.в.: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. - М., 1991. - 291 с.
35. Бутков Ф.В. 25-я годовщина переправы русских войск через Дунай у Зимницы в ночь с 14-го на 15-го июня 1877 г. - СПб.: Типолитография С.Н. Цепова, 1902. - 39 с.
36. Бутков Ф.В. В память М.И. Драгомирова. - СПб.: Издательство В.А. Березовский, 1906. - 16 с.
37. Бутовский Н.Д. О казарменной нравственности и о внутреннем порядке в войсках // Военный сборник. - 1883. - №1. - С.125-138.
38. Бутовский Н.Д. Воспитательные задачи командира роты // Военный сборник. - 1884. - №12. - С.275-294; 1885. - №2. - С.311-331.
39. Бутовский Н.Д. О способах обучения и воспитания современного солдата (практические заметки командира роты) т.1-2. - СПб.: Издание В.А. Березовского, 1893. - 285 с.
40. Бутовский Н.Д. Чувство порядочности в офицерской среде (очерк военного быта) // Военный сборник. - 1898. - №11. - С.119-141.
41. Бутовский Н.Д. О подготовке учителей молодых солдат (практические советы командира роты). - СПб.: Издание у В.А. Березовского, 1902. - 36 с.

42. Василевский А.М. Дело всей жизни. - М.: Политиздат, 1974. - 302 с.
43. Взгляд на современное состояние вопроса о занятиях с молодыми солдатами // Военный сборник. - 1880. - №9. - С.85-123.
44. Виноградов В.И. Русско-турецкая война 1877-1878 г.г. и освобождение Болгарии. - М.: Мысль, 1978. - 295 с.
45. Власов И.В. Об использовании наследия прошлого нашей военной педагогией // Военная мысль. - 1947. - №10. - С.60-68.
46. Галкин М.Т. Новый путь современного офицера. - М.: Типография Г. Лиснера и Д. Собко, 1906. - 143 с.
47. Гейсман П.А. Граф Л.Н. Толстой и М.И. Драгомиров. - СПб.: Типография. А.С. Суворина, 1897. - 56 с.
48. Гейсман П.А. Михаил Иванович Драгомиров // Военный сборник. - 1905. - №11. - С.1-19.
49. Гейсман П.А. Введение в историю русско-турецкой войны 1877-1878 г.г. - СПб.: Типография. В.С. Балашева, 1906. - 135 с.
50. Генерал-адъютант Драгомиров // Русский инвалид. - 1906. - №221.
51. Генерал Драгомиров с интендантской точки зрения // Интендантский журнал. - 1908. - № 5. - С.18-22, №7. - С.33-36, № 11. - С. 44-46, № 12. - С. 62-64.
52. Герои Шипки. - М.: Молодая гвардия, 1979. - 477 с.
53. Геруа А.В. К познанию армии. - СПб.: Типография А.С.Суворина, 1907. - 135 с.
54. Геруа А.В. После войны о нашей армии. - СПб.: Типография А.С. Суворина, 1907. - 351 с.
55. Гершельман С.И. Нравственный элемент в руках опытного начальника // Военный сборник. - 1888. - №12. - С.270-322.
56. Глиноецкий Н.П. Исторический очерк Николаевской академии Генерального штаба. - СПб.: Типография штаба войск гвардии и Петербургского военного округа, 1882. - 385 с.
57. Данченко А.М., Выдрин И.Ф. Военная педагогика. - М.: Воениздат. - 1973. - 368 с.
58. Дацевич В.И. Несколько слов о воспитании и обучении солдат // Военный сборник. - 1880. - №11. - С.92.-98.
59. Дерман В.И. Драгомиров о воспитании и обучении войск. - М.: Воениздат, 1946. - 38 с.
60. Дмитриев С.С. Генерал Драгомиров // Исторический журнал. - 1943 . - № 5-6. - С.26-32.
61. Дмитриев С.С. Взгляды генерала М.И. Драгомирова на боевое воспитание и обучение войск // Военный вестник. - 1945. № 20. - С. 37-41.
62. Дрозд-Бонячевский И.К. Нравственный элемент, как основа управления, воспитания и обучения // Военный сборник. - 1907. - №11. - С. 139-158; №12. - С.105-122.
63. Драгомиров М.И. О высадках в древние и новейшие времена. СПб.: Типография В.С. Балашева, 1856. - 90 с.

64. Драгомиров М.И. Очерки австро-итало-французской войны 1859 года. - СПб.: Печатня В.И. Головина, 1860. - 87 с.
65. Драгомиров М.И. Лекции тактики, читанные в учебном пехотном батальоне. Курс 1863-1864 года. - СПб.: Типография В.С. Балашева, 1864. - 184 с.
66. Драгомиров М.И. Воспитание и образование войск // Военный сборник. - 1866. - №3. - С.51-80; №4. - С.265-291.
67. Драгомиров М.И. Записки тактики для военных училищ. Курс младшего класса. - СПб.: Изд. А.М. Котомина, 1866. - 132 с.
68. Драгомиров М.И. Об отношении строевых уставов к тактике // Военный сборник. - 1866. - №1. - С.59-86.
69. Драгомиров М.И. Курс тактики для г.г. офицеров учебного пехотного батальона. - СПб.: Изд. А.М. Котомина, 1867. - 156 с.
70. Драгомиров М.И. Пять планов для решения тактических задач к курсу тактики для офицеров учебного пехотного батальона. - СПб.: Изд. А.М. Котомина, 1867. - 35 с.
71. Драгомиров М.И. Очерки австро-прусской войны в 1866 году. С большим планом Кениггрецкого поля сражения. - СПб.: Типография департамента уделов. Лит. №39, 1867. - 238 с.
72. Драгомиров М.И. Тактика. Курс, приуроченный к программам военных училищ, часть I-II. СПб.: Печатня В.И. Головина, 1872. - 318 с.
73. Драгомиров М.И. По поводу некоторых статей вызванных последними двумя кампаниями 1866 и 1870 годов // Военный сборник. - 1872. - №12. - С.253-274; 1873. - №1. - С.89-106; №3. - С.73-116; №4. - С.267-302.
74. Драгомиров М.И. О системе обучения стрельбе // Военный сборник, - 1876. - №8. - С.150-159.
75. Драгомиров М.И. Армейские заметки // Военный сборник. - 1874. - №3. - С.33-53.
76. Драгомиров М.И. Армейские заметки // Военный сборник. - 1874. - №4. - С.208-221.
77. Драгомиров М.И. Армейские заметки // Военный сборник. - 1874. - №5. - С.34-60.
78. Драгомиров М.И. Армейские заметки // Военный сборник. - 1875. - №1. - С.39-69.
79. Драгомиров М.И. Армейские заметки // Военный сборник. - 1875. - №3. - С.61-85.
80. Драгомиров М.И. Армейские заметки // Военный сборник. - 1876. - №7. - С.307-322.
81. Драгомиров М.И. Армейские заметки // Русский инвалид. - 1880. - №56. - С.4.
82. Драгомиров М.И. Армейские заметки // Русский инвалид. - 1880. - №77. - С.5.
83. Драгомиров М.И. Армейские заметки // Военный сборник. - 1881. - №5. - С.46-61.

84. Драгомиров М.И. Армейские заметки // Военный сборник. – 1881. - №8. – С.239-261.
85. Драгомиров М.И. Армейские заметки // Военный сборник. –1883. - №3. – С.61-84.
86. Драгомиров М.И. Армейские заметки // Военный сборник. – 1883. - №6. – С.216-251.
87. Драгомиров М.И. Армейские заметки // Военный сборник. –1885. - №6. - С.181-194.
88. Драгомиров М.И. Армейские заметки // Военный сборник. –1885. - №7. – С.5-24.
89. Драгомиров М.И. Армейские заметки // Военный сборник. – 1886. - №11. – С.68-76.
90. Драгомиров М.И. Армейские заметки // Военный сборник. –1887. - №3. – С.59-84.
91. Драгомиров М.И. Учебник тактики. Издание второе, исправленное. – СПб.: Типография Министерства путей сообщения (А.Бенке). – 1881. – 488 с.
92. Драгомиров М.И. Учебник тактики. Издание третье, переработанное. - К.: Типография окружного штаба, 1906. - 487 с.
93. Драгомиров М.И. Сборник оригинальных и переводных статей 1858 -1880. Том I. - СПб.: Типография В.С. Балашева, 1881. - 634 с.
94. Драгомиров М.И. Сборник оригинальных и переводных статей 1856 -1881. Том II. - СПб.: Типография В.С. Балашева, 1881. - 387 с.
95. Драгомиров М.И. Важнейшие принципы ведения войны // Военный сборник. - 1888. - №11. - С.5-22.
96. Драгомиров М.И. Учение о войне Клаузевица. Основные положения. - СПб.: Типография В.С. Балашева, 1888. - 57 с.
97. Драгомиров М.И. Солдатская памятка. - СПб.: Издание В.А. Березовского, 1888. - 19 с.
98. Драгомиров М.И. Опыт руководства для подготовки частей к бою. Часть I. Подготовка роты. - СПб.: Типография В. Березовского, 1890. -97с.
99. Драгомиров М.И. Опыт руководства для подготовки частей к бою. Часть II. Подготовка батальона. - СПб.: Типография В. Березовского, 1890. - 113 с.
100. Драгомиров М.И. Опыт руководства для подготовки частей к бою. Часть III. Подготовка трех родов оружия к взаимной выручке. - СПб.: Типография В. Березовского, 1890. - 148 с.
101. Драгомиров М.И. Военные заметки. - СПб.: Типография Главного управления уделов, 1894. - 30 с.
102. Драгомиров М.И. Дисциплина, субординация, чинопочитание // Разведчик. – 1894. -№176. – С.174-177.
103. Драгомиров М.И. Разбор романа “Война и мир”. - К., 1895. - 135 с.
104. Драгомиров М.И. 14 лет (1881-1894 г.г.) Сборник оригинальных и переводных статей. - СПб.: Типография В. Березовского, 1895. - 365 с.

105. Драгомиров М.И. Жанна Д'Арк // Военный сборник. - 1898. - № 1. - С. 5-38.
106. Драгомиров М.И. Подготовка войск в мирное время (воспитание и образование). - К.: Типография окружного штаба, 1906. - 126 с.
107. Драгомиров М.И. Одиннадцать лет (1895-1905 г.г.) Сборник оригинальных и переводных статей. Кн. I - II. - СПб.: Изд. В.А. Березовского, 1909. - 558 с.
108. Драгомиров М.И. Избранные труды. - М.: Воениздат, 1956. - 686 с.
109. Дьяченко М.И., Феденко Н.Ф. Из истории военной психологии в России // Военно-исторический журнал. - 1961. - №9. - С.111-118.
110. Дьяков В.А. О развитии русской военно-исторической мысли в последней четверти XIX в. // Военно-исторический журнал. - 1959. - №5. - С. 60-72.
111. Епанчин Н.И. Тактическая подготовка русских войск в XIX в. - СПб.: Типография В.С. Балашева, 1904. - 299 с.
112. Зайончковский П.А. Военные реформы 1860-1870 годов в России. - М.: МГУ, 1952. - 370 с.
113. Зайончковский П.А. Самодержавие и русская армия на рубеже XIX - XX столетий. 1881-1903. - М.: Мысль, 1973. - 351 с.
114. Зайончковский П.А. Русский офицерский корпус на рубеже двух столетий (1881-1903 г.г.) // Военно-исторический журнал. - 1972. - №3. С. 41-50.
115. Зайцев П.А. Военно-педагогические взгляды М.И. Драгомирова // Военно-исторический журнал. - 1985. - №9. - С.72-76.
116. Зайцев П.А. Военно-теоретическое наследие М.И. Драгомирова: Дис. ... канд. ист. наук: 20.02.22 - М., 1989. - 158 с.
117. Земсков Д.И. Военно-педагогические взгляды и деятельность М.И. Драгомирова: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. - М., 1993. - 162 с.
118. Змеев В.А., Николаев А.К. Опыт и традиции подготовки военных кадров в России // Военный вестник. - 1992. - №10. - С.6-10.
119. Золотарев В.А. Тернистый путь реформ // Армия. - 1994. - № 10. - С. 38-42.
120. Иванов К.Л. Русская военная мысль на рубеже XIX и XX столетий // Военная мысль. - 1946. - №7. - С. 49-65.
121. Из истории развития методов проведения тактических учений и маневров в русской армии // Военно-исторический журнал. - 1972. - №2. - С. 95-101.
122. История военного искусства. - М.: Воениздат, 1966. - 655 с.
123. Каменев А.И. История подготовки офицерских кадров в России. - М.: ВПА, 1990. - 186 с.
124. Коленковский А.П., Белолипецкий В.С. Русско-турецкая война 1877-1878 г.г. - М.: Воениздат, 1939. - 274 с.
125. Комиссаров А.М. М.И. Драгомиров о воинской дисциплине // Военно-исторический журнал. - 1989. - №6. - С. 89-92.

126. Кривицкий А.П. Традиции русского офицерства. - М.: Воениздат, 1945. - 97 с.
127. Крупенин Н.И. Состояние военно-теоретической мысли в России во второй половине XIX в. - М.: ВПА, 1948. - 52 с.
128. Леонов М.А. Моральный фактор в современных войнах. - М.: Воениздат, 1946. - 112 с.
129. Леонов М.В. Военное строительство в России в XIX в. // Военный вестник. - 1992. - №5-6. - С.102-105.
130. Липранди Р.А. Боевая стрельба частями и учения с боевыми патронами // Военный сборник. - 1884. - №7. - С.15-19.
131. Лишин И.К. Образование рекрут // Военный сборник. - 1866. - №3. - С.81-114.
132. Лукирский С.К., Бонч-Бруевич М.Д., Измestьев П.В. Тактика в трудах военных классиков. А. Суворов, М. Драгомиров, Г. Леер. - М.: Госвоениздат, 1926, - 316 с.
133. Лыкошин А.П. М.И. Драгомиров // Энциклопедический словарь русского библиографического института "Гранат". - 2-е изд. - М., 1909. - т.19. - С.44-48.
134. Макаров С.О. Рассуждения по вопросам морской тактики. - М.: Военмориздат, 1942. - 516 с.
135. Макшеев А.Ф. К 75-летию Николаевской академии Генерального штаба. Несколько слов о драгомировском и лееровском периодах начальствования академией // Военный сборник. - 1907. - №12. - С.213-238.
136. Матвієнко А. Михайло Драгомиров - колишній командувач військами Київського військового округу // Військо України. - 1995. - №7-8. - С.38-39.
137. Матвієнко А. Генерал Михайло Драгомиров - засновник військової педагогіки // Військо України. - 1998. - №9-10. - С.38-39.
138. Матвієнко А. Герой повісті - генерал // Народна армія. - 1997. - 4.11.
139. Матвієнко А. Драгомиров у творчості митців // Народна армія. - 1998. - 17.02.
140. Мещеряков Г.П. Русская военная мысль в XIX в. - М.: Наука, 1973. - 315 с.
141. Наставление для обучения стрельбе. - СПб., 1889. - 38 с.
142. Наставление для обучения саперных команд в пехоте. - СПб., 1883. - 27 с.
143. Неговский И.И. Краткий очерк переправы через Дунай у Зимницы 15-го июня 1877 г. - Киев: Тип. окружного штаба, 1902. - 45 с.
144. О воспитании и обучении в русской армии // Военно-исторический журнал. - 1988. - №10. - С.78-82.
145. О воспитании и обучении в русской армии // Военно-исторический журнал. - 1989. - №3. - С.82-84.
146. О долге и чести воинской в российской армии: собрание материалов, документов, статей. - М.: Воениздат, 1991. - 365 с.
147. Осипова М.Н. После Крымской войны // Военно-исторический журнал. - 1992. - №2. - С.4-13.

148. Очерки советской военной историографии // Под ред. П.А. Жилина. - М.: Воениздат, 1974. - 414 с.
149. Павлов В.С. Так комплектовалась армия // Агитатор армии и флота. - 1993. - №3. - С.18-20.
150. Пигарев К.В. Солдат-полководец. Очерки о Суворове. - М.: ОГИЗ, 1946. - 176 с.
151. Пичугин С.И. Взгляды Драгомирова на воинское воспитание // Труды академии. - М.: ВПА, 1943. - С.27-30.
152. Плотников Н.С. Военные реформы Милютин // Военный вестник. - 1991. - №1. - С.21-24.
153. Пузыревский А.К. Русская армия перед войной 1877-1878 годов. - СПб.: Изд. А.М. Котомина, 1889. - 79 с.
154. Развитие тактики русской армии XVIII в. - начало XX в. - М.: Воениздат, 1957. - 331 с.
155. Резниченко В.Ф. М.И. Драгомиров. - Чернигов: Типография Губернского земства, 1916. - 10 с.
156. Розеншильд - Паулин А.Н. Боевая подготовка личного состава армии. - СПб.: Типография В. Березовского, 1907. - 78 с.
157. Ростунов И.И., Осипова М.Н. Русская военная мысль XIX - начала XX в.в. о роли человека и техники в войнах // Соотношение человека и техники в истории войн. - М.: Воениздат, 1976. - С.127-159.
158. Русско-турецкая война 1877-1878 г. г. // Под ред. И.И. Ростунова. - М.: Воениздат, 1977. - 263 с.
159. Рязанов Б.А. Генерал Драгомиров // Красная звезда. - 1940. - 23.08.
160. Самсонов А.П. Обучение рекрут в резервных батальонах // Военный сборник. - 1866. - №3. - С.115-121.
161. Сборник военных рассказов, составленных офицерами-участниками войны 1877-1878 г.г. т.1. - СПб.: Издание Кн. В. Мещерского, 1879. - 587 с.
162. Сборник руководящих приказов, приказаний и распоряжений командующего войсками Киевского военного округа генерал-адъютанта Драгомирова с 27 октября 1889 года по 1 июля 1891 года. - К.: Тип. окружного штаба, 1891. - 196 с.
163. Сборник руководящих приказов, приказаний и распоряжений командующего войсками Киевского военного округа генерал-адъютанта Драгомирова за 1893 год. - К.: Тип. окружного штаба, 1896. - 212 с.
164. Сборник руководящих приказов, приказаний и распоряжений командующего войсками Киевского военного округа генерал-адъютанта Драгомирова за 1894 год. - К.: Тип. окружного штаба, 1901. - 147 с.
165. Сборник руководящих приказов, приказаний и распоряжений командующего войсками Киевского военного округа генерал-адъютанта Драгомирова за 1896 год. - К.: Тип. окружного штаба, 1897. - 192 с.
166. Сборник руководящих приказов, приказаний и распоряжений командующего войсками Киевского военного округа генерал-адъютанта Драгомирова за 1897 год. - К.: Тип. окружного штаба, 1898. - 116 с.

167. Сборник руководящих приказов, приказаний и распоряжений командующего войсками Киевского военного округа генерал-адъютанта Драгомирова за 1898 год. - К.: Тип. окружного штаба, 1899. - 138 с.
168. Свидзинский Э.Г. Заметки о развитии военных познаний и общих военных принципов в среде офицеров нашей армии // Военный сборник. - 1875. - №10. - С.219-243.
169. Свидзинский Э.Г. Драгомиров, как проводник идей Суворова // Разведчик. - 1905. - №747. - С.134-136; №748. - С.153-155.
170. Свидзинский Э.Г. Прошлое и будущее драгомировской науки // Разведчик. - 1908. - № 900. - С.58-61; № 901. - С.73-76; № 921. - С.412-414; № 923. - С.446-448; № 925. - С.482-484.
171. Свидзинский Э.Г. Роль М.И. Драгомирова в тактической подготовке войск. Полувековая борьба из-за принципов // Разведчик. - 1915. - №1301. - С.278-282.
172. Сенчакова Л.Т. Революционное движение в русской армии и флоте в конце XIX - начале XX века (1879-1904 г.г.) - М.: Наука, 1972. - 216 с.
173. Строков А.А. История военного искусства. - М.: Воениздат, 1965. - 690 с.
174. Страницы боевого прошлого. Очерки военной истории России. - М.: Наука, 1968. - 383 с.
175. Сухомлинов В.К. Задачник к учебнику тактики М. Драгомирова. - СПб.: Типография В.С. Балашева, 1879. - 297 с.
176. Сухомлинов В.К. Примерные решения задач по тактике с разбором их. Дополнение к задачнику учебника тактики М. Драгомирова. - СПб.: Типография В.С. Балашева, 1880. - 39 с.
177. Темко Г.Д., Томчук М.І. Військове виховання на Україні: історія розвитку та сучасні проблеми. - К.: Варта, 1996. - 103 с.
178. Терехов А.А. Вопросы обучения и воспитания войск. - СПб.: Типография В.С. Балашева, 1889. - 27 с.
179. Трескин Д.Н. Курс военно-прикладной педагогики. Дух реформы русского военного дела. - Киев: Тип. окружного штаба, 1909. - 180 с.
180. Устав строевой службы отдельных родов войск. - СПб., 1898. - 97 с.
181. Устав полевой службы и наставление для действий в бою отрядов из всех родов оружия. - СПб., 1904. - 257 с.
182. Федоров А.В. Общественно-политическое движение в русской армии 40-70 г.г. XIX в. - М.: Воениздат, 1958. - 231 с.
183. Федоров А.В. Русская армия в 50-70-х годах XIX в. Очерки. - Л.: изд. Ленинградского университета, 1959. - 291 с.
184. Фортунатов П.К. Война 1877-1878 г.г. и освобождение Болгарии. - М.: Воениздат, 1950. - 179 с.
185. Хорев А.П. Генерал Драгомиров // Красная звезда. - 1992. - 24.10.
186. Центральний державний історичний архів України, ф. 442, оп. 628, ед. хр. 630, л.л. 1-115.
187. Центральний державний історичний архів України, науково-довідкова бібліотека центральних державних архівів України. Приказання войскам Киевского военного округа за 1889 г. - К.: Тип. окружного штаба,

199. Центральний державний історичний архів України, науково-довідкова бібліотека центральних державних архівів України. Приказы войскам Киевского военного округа №1-294 за 1892 г. - К.: Тип. окружного штаба, 1892.

200. Центральний державний історичний архів України, науково-довідкова бібліотека центральних державних архівів України. Приказы войскам Киевского военного округа №1-287 за 1894 г. - К.: Тип. окружного штаба, 1894.

201. Центральний державний історичний архів України, науково-довідкова бібліотека центральних державних архівів України. Приказы войскам Киевского военного округа №1-287 за 1895 г. - К.: Тип. окружного штаба, 1895.

202. Центральний державний історичний архів України, науково-довідкова бібліотека центральних державних архівів України. Приказы войскам Киевского военного округа №1-241 за 1896 г. - К.: Тип. окружного штаба, 1896.

203. Центральний державний історичний архів України, науково-довідкова бібліотека центральних державних архівів України. Приказы войскам Киевского военного округа №1-261 за 1897 г. - К.: Тип. окружного штаба, 1897.

204. Центральний державний історичний архів України, науково-довідкова бібліотека центральних державних архівів України. Приказы войскам Киевского военного округа №1-267 за 1898 г. - К.: Тип. окружного штаба, 1898.

205. Центральний державний історичний архів України, науково-довідкова бібліотека центральних державних архівів України. Приказы войскам Киевского военного округа №1-292 за 1899 г. - К.: Тип. окружного штаба, 1899.

206. Центральний державний історичний архів України, науково-довідкова бібліотека центральних державних архівів України. Приказы войскам Киевского военного округа за 1902 г. - К.: Тип. окружного штаба, 1902.

207. Шаповалов Н.И. Военный мыслитель и педагог // Агитатор армии и флота. - 1992. - №3. - С.26-28.

208. Шапошников Б.М. Воспоминания. Военно-научные труды. - М.: Воениздат, 1974. - 574 с.

209. Шеляга В.В., Глоточкин А.Д., Платонов К.К. Военная психология. - М.: Воениздат. - 1972. - 400 с.

210. Огнєв В.О. Проблеми навчання і виховання військовослужбовців у педагогічній спадщині М.І.Драгомирова // Світло. –1999. -№3. –С.38-42.

ДОДАТКИ

Програми навчання особового складу частин і підрозділів Київського військового округу, складені і віддані наказами командувача військами округу генерал-ад'ютантом М.І. Драгомировим.

Додаток А

Програма навчання молодих солдатів в частинах і підрозділах Київського військового округу

К приказанию войскам К.В.О. 1889 г. №125

ПОДРОБНАЯ ПРОГРАММА ОБУЧЕНИЯ МОЛОДЫХ СОЛДАТ

Молитва Господня.

Отче наш, Иже еси на небесах, да святится имя Твое, да придет царствие Твое; да будет воля Твоя, яко на небеси и на земли, хлеб наш насущный даждь нам днесь; и остави нам долги наша, якоже и мы оставляем должником нашим; и не введи нас во искушение; но избави нас от лукавого. Яко Твое есть царство и сила и слава во веки. Аминь.

Молитва Господня должна быть заучена буквально. Для этого рекомендуется – ежедневно утром, перед обедом и вечером – не петь, а читать ее внятно и не спеша, - сначала со слов хорошо грамотного Унтер-Офицера, который, во избежание ошибок и неправильного произношения слов, должен читать Молитву Господню по книге.

Когда молодые солдаты будут уже знать хорошо Молитву Господню, тогда полковой священник на беседах разъясняет им значение молитвы.

Назначение солдата

Солдат – слуга ГОСУДАРЯ и родины (отечества). Защитник Их от врагов.

Когда молодые солдаты в состоянии будут давать осмысленный ответ на вопрос о назначении солдата, тогда ротный командир выясняет им, что врагом ГОСУДАРЯ может быть не только иноземец, но и свои бунтовщики, воры и другие, не исполняющие законов, или идущие против властей.

Присяга.

Клятва перед Богом служить верно ГОСУДАРЮ, Наследнику престола и Отечеству, хотя бы пришлось и умереть за Них.

При этом следует спросить молодых солдат – помнят-ли они при какой обстановке присягали по приеме на службу (т.е. на Крест

и Св. Евангелия) и напомнить им в чем они тогда клялись.

З н а м я.

Полковая Святыня (как образ), которую надо защищать до смерти.

Показать рисунок знамени, а если можно, то и самое знамя.
Рассказать с какими почестями приносят и относят знамя, а также случай спасения знамени 45 Азовского полка и какой стыд полку, если он потеряет знамя.

В каком отделении, взводе, роте, батальоне, полку, дивизии, корпусе и округе служит молодой солдат.

Сначала ознакомить его до полка включительно, а впоследствии с остальными.

Как разделяется полк?

На 4 батальона.

Как разделяется батальон?

На 4 роты.

Как разделяется рота?

На 4 взвода.

Как разделяется взвод?

На 2 отделения, а в военное время, когда в роте много людей, на 4 отделения.

Деление роты удобнее показать при вечерних переключках, когда поверяется расчет роты.

Отличия, полученные частью за военные подвиги.

Георгиевское знамя.

Серебрянные трубы.

Надпись на шапках и т.п.

При первом случае показать все это.

Имена и титулование Особ Императорской Фамилии.

ЕГО ИМПЕРАТОРСКОЕ ВЕЛИЧИЕ ГОСУДАРЬ ИМПЕРАТОР
АЛЕКСАНДР АЛЕКСАНДРОВИЧ.

Показать, хотя на монете, вензель ГОСУДАРЯ и сказать, что цифра III означает, что Он третий из Русских Государей, носивших имя Александра.

ЕЯ ИМПЕРАТОРСКОЕ ВЕЛИЧИЕ ГОСУДАРЫНЯ ИМПЕРАТРИЦА
МАРИЯ ФЕДОРОВНА.

ЕГО ИМПЕРАТОРСКОЕ ВЫСОЧЕСТВО ГОСУДАРЬ НАСЛЕДНИК
ЦЕСАРЕВИЧ и ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ НИКОЛАЙ АЛЕКСАНДРОВИЧ.

Шеф части.

Кто называется Начальником.

Все офицеры Русского войска.

Унтер-офицеры своей роты.

Рядовые, заменяющие унтер-офицеров в роте, - и рядовые, старшие в команде.

Эти случаи показать наглядно в своей же роте, при первой же посылке командою молодых солдат.

Кто называется старшим.

Ефрейторы своей роты.

Все унтер-офицеры.

Фельдфебеля.

Своего полка и других войск.

Подпрапорщики.

Сопоставление унтер-офицеров своей и чужой рот наглядно выяснит значение Начальника и старшаго.

Титулование генералов.

Ваше Высокопревосходительство.

Ваше Превосходительство.

Титулование Штаб-офицеров и капитанов.

Ваше Высокоблагородие.

Титулование Обер-офицеров.

Ваше Благородие.

О княжеских и графских титулах объяснять лишь тогда, когда они есть в полку, или у Начальников.

Как обращаться к начальникам и старшим из нижних чинов.

Г. Подпрапорщик.

Г. Фельдфебель.

Г. Унтер-офицер.

А если знает имя и отчество

Г. Ефрейтор.

, то по имени и отчеству.

Г. Фельдшер.

Желательно, чтобы знали имя-отчество своих прямых начальников из нижних чинов.

Умение различать чины по наружным отличиям.

У Генералов – весь погон из галуна.

У Штаб-офицеров – на погоне две цветные полосы.

У Обер-офицеров – одна цветная полоска на погоне.

У Капитанов – такой-же погон, но без звездочек.

У чиновников нет погонов, а есть галунные петлицы на воротниках.

У докторов – узкие погоны.

Умение различать звания.

У Подпрапорщика – погоны обшиты узким галуном и на рукаве галунный угол.

У юнкера – такие же погоны, как и у подпрапорщика.

У кандидата на классную должность – на рукаве галунный угол.

У фельдфебеля – на погоне галунная поперечная нашивка.

У старшего унтер-офицера – на погоне три белых поперечных нашивки

У младшего унтер-офицера – две таких же нашивки.

У ефрейтора – одна.

При рассказе отличий в чинах – показать на погонах, в званиях – на людях своей роты.

Чины и фамилии прямых Начальников.

Отделенный начальник.

Взводный унтер-офицер.

Фельдфебель.

Полуротный, если офицер или подпрапорщик.

Ротный Командир.

Батальонный командир.

Полковой.

С началом лагерных сборов ознакомить с чинами и фамилиями Командира бригады, Начальника дивизии, Командира корпуса, Командующего войсками Округа и Военного Министра.

Воинская дисциплина.

В чем состоит воинская дисциплина.

Делай все, что прикажет Начальник, а если против Государя – не делай.

Для примера следует сказать, что младшие начальники ничего не могут приказывать против старшего начальника.

Чинопочитание.

Всем Начальникам и старшим всегда оказывай уважение и почтение.

Говоря с ними, - стой смиренно, смотри в глаза; а если ты в шапке – возьми «под козырек».

(Хотя у нижних чинов собственно нет козырька, но казалось бы удобнее этим выражением определить отдание чести, чем «прекладывание руки к головному убору»).

Когда Начальник потребует тебя к себе, - застегнись и, еслиходишь в комнату, сними фуражку. Останавливайся перед Начальником в 3-х шагах.

Когда Начальник спросит тебя чтонибудь, - отвечай смело и всегда правду, добавляя в конце титул.

Пример: Ты вчера не отдал чести Командиру Баталиона? – Я, Ваше Благородие и т.п.

Когда Начальник здоровается с тобою, - отвечай: здравия желаю Вашему Благородию, Вашему Превосходительству и т.п.

В комнате отвечай как всегда говоришь, а в поле и когда стоишь в строю – громко и скоро.

Показать – как следует и при всех посещениях указывать неправильности и вообще стараться выработать правильность ответов.

Если благодарит Начальник, - отвечай: рад стараться Ваше благородие.
 Если поздравит тебя, или объявит какуюнибудь милость – покорно благодарю Ваше благородие.

Если Начальник уезжает и скажет: прощайте, - отвечайте: счастливого пути Вашему №, а если ты уходишь в перевод, или домой и Начальник скажет тебе прощай, - отвечай: счастливо оставаться Вашему благородию.

Правила вежливости в отношении к старшим.

Если стоишь у дверей, - входит Начальник, - отвори двери перед ним.
 Если Начальник хочет снять шинель, - помоги, а если надеть, - подай ему.

Если Начальник входит в казарму и ты первый увидел его – крикни: «смирно, встать». Все должны встать и не садиться, пока он не прикажет. Спящих не будят.

Полезно сказать, что если нижний чин находится в квартире Начальника, где ему разрешено сидеть, то при входе туда не только Начальника, но и всякаго другаго, или госпожи, - он должен встать.
 Когда начальник говорит с тобою, - слушай внимательно, а если ты отвечаешь ему, - отвечай коротко.

Если Начальник приказывает тебе что-нибудь и ты не понял, скажи, что не понял и он еще раз скажет тебе.

Это надо практиковать возможно чаще, чтобы нижние чины усвоили необходимость переспрашивания. Заставляя повторять полученное приказание, - вызовете в них большую внимательность.

Подчиненность.

Помни, что твой ближайший прямой Начальник – Отделенный. Он должен знать все, что случилось с тобою. – По этому:

Если тебе надо выйти из казармы, - спроси его.

Возвращаешься в казарму, - явись ему.

Приказал тебе что старший Начальник, - сделай, а придешь домой, сейчас скажи о том отделенному.

А отделенный и всякий другой Начальник обязан доложить о том-же своему старшему Начальнику.

Чаще практиковать отдачу приказаний молодым солдатам в отсутствии отделенных их Начальников и поверять – доложат-ли они отделенному.

Если один Начальник приказал тебе что-нибудь сделать, а другой дает другое приказание, - доложи ему от кого и какое ты получил прежде приказание, - и если второй Начальник опять прикажет исполнить его приказание, то исполни, а потом уж исполняй первое приказание, а возвратившись, доложи первому Начальнику – что и как было.

Пример: Я послал тебя отнести записку в канцелярию; тебя встретил Подпоручик № и приказал сходить к нему на квартиру, принести перчатки; доложи ему, что ты идешь по моему приказа

нию и если он все-таки прикажет тебе идти к нему на квартиру, - сходи и принеси ему перчатки и потом уже иди в канцелярию, а возвратившись, доложи мне об этом.

Правила отдания чести.

Без ружья. Стоишь, - возьми под козырек, смотри на Начальника. Идешь – тоже за 6 шагов и проходи. Кому нада стать во фронт, - повернись к нему лицом и стань во фронт.

Показать практически.

Когда ты в казарме у окна, а Начальник проходит по улице и может видеть тебя, - стань смиренно и, если в шапке, - возьми под козырек.

Если проходишь мимо квартиры Начальника, а он смотрит в окно, - возьми под козырек, смотри на него и проходи.

С ружьем идешь, - возьми на плечо и проходи. Стоишь, - возьми на плечо, а если ты часовой, то и на караул.

Если идешь с ношею, - возьми ношу в левую руку (но не под мышку) и отдавай честь, как и без ноши; если ж ноша большая и несешь ее обеими руками, - проходи и только смотри на Начальника.

Также отдает честь и кучер, держа в обеих руках вожжи.

Если едешь на повозке, - возьми под козырек и смотри на Начальника.

Для отдания чести становись во фронт:

ГОСУДАРЮ ИМПЕРАТОРУ.

ГОСУДАРЬИНЕ ИМПЕРАТРИЦЕ.

НАСЛЕДНИКУ ЦЕСАРЕВИЧУ.

Всем Членам Царской семьи.

Генералам.

Своему Командиру полка.

Всем Штаб-офицерам своего полка.

Своему ротному Командиру.

Знаменам, если несут на встречу.

Не становясь во фронт.

Всем служащим и отставным офицерам.

Докторам и своим чиновникам.

Подпрапорщикам.

Кандидатам на классную должность.

Фельдфебелям.

Унтер-офицерам.

Своему отделенному и учителю.

Кавалерам знака отличия военного ордена.

Пояснить, что не беда, если отдает честь и всякому старослужащему и что лучше лишний раз отдать честь, чем прозевать.

Встретишь церковную процессию, или похороны, - сними фуражку, а с ружьем, - возьми на плечо и проходи.

Порядок подачи просьб и предъявления жалоб.

О чем бы ни пришлось подать просьбу, - обращайся к своему отделенному.

Хочешь просить совета Ротного Командира, все таки скажи прежде отделенному.

Обидел тебя ктонибудь, если хочешь, можешь жаловаться, но прежде скажи отделенному, даже если и на него хочешь жаловаться.

Жаловаться можно только старшему над тем, кто тебя обидел: на отделенного – взводному; на взводного – фельдфебелю; на фельдфебеля – Ротному Командиру и т.д.

Если не знаешь кому следует жаловаться, - спроси отделенного.

По пустякам не стоит жаловаться, а неправильно пожалуешься, - тебя же накажут.

Если не выдали тебе какихнибудь денег, вещей, или хлеба, - скажи сейчас же отделенному. Не дают, - скажи батальонному Командиру, при опросе им роты, а после и полковому Командиру, при опросе роты.

Если не заявишь своей жалобы на первом инспекторском смотре, то после уже и жаловаться нельзя.

Инспекторские смотры делает Начальник дивизии и выше.

За другого жаловаться, или сговариваться с другими для жалобы – нельзя, - строго взыщут.

Роды дисциплинарных взысканий, налагаемых на рядового.

Солдата наказывают:

- 1) Запрещают выход со двора.
- 2) Наряжают не в очередь на работу и на службу.
- 3) Сажают под арест.
- 4) Ставят под ранец и ружье.

5) Непослушного и за грязные поступки, воровство и т.п., по суду, переводят в штрафованные – и потом могут сечь розгами.

О степени власти каждого Начальника нет необходимости учить молодых солдат. В роте на стене должна быть вывешена таблица, а Ротные Командиры, внося налагаемые взыскания в журнале, обязаны не допускать превышения власти подчиненными им начальниками. Наконец журналы эти поверяются ежемесячно Командирами батальонов и ежегодно Командиром полка, обязанными предупреждать произвол в наложении дисциплинарных взысканий.

В применение наказаний нужна осторожность. Надо хорошо удостовериться в причинах неуспеха. За лень и упрямство – нада наказать; непонимающему же, или слабо развитому – терпеливо помогать.

Раннее применение взысканий – запугивает, а частое – притупляет чувствительность их.

Лучше сначала ласковое слово (убеждение), потом уже угроза, а наказание только в крайности.

ПОРЯДОК ВНУТРЕННЕЙ СЛУЖБЫ.

Главная обязанность солдата.

Выполнить присягу.

Кстати опять напомнить ему как он присягал и в чем клялся.

Общие правила как вести себя на службе.

Слушать своего Начальника и в нужде – к нему обращаться.

Заболел, хотя-бы и скверною болезнью, сейчас скажи своему отделенному начальнику.

Сказать, что задержанную болезнь труднее излечить – и что даже за скверную болезнь не взыскивают, а за сокрытие болезни – могут взыскать.

Из казарменаго двора – ни шагу, без разрешения отделеннаго.

Если кто из Начальников сделать тебе замечание, придя в казарму, скажи отделенному.

За замечание не всегда взыщут, а за то, что не доложил – накажут.

Делать чаще замечания при встрече и поверять – сказано-ли отделенному начальнику.

Купил, или дали тебе какую-нибудь книгу, - покажи ее прежде отделенному и, без надписи Ротного Командира, не держи книг.

Частая поверка книг убедит в необходимости предъявления их.

Оружие и все казенные вещи – береги и держи всегда в порядке.

Ежедневным осмотром отделенные начальники вкоренят сознание необходимости быть всегда исправным.

Правила по содержанию себя и вещей в чистоте и исправности.

Солдат должен держать себя чисто и опрятно.

Сказать, что чистота дает здоровье.

Встань утром, убери постель; вычисти пуговицы, одежду, амуницию и сапоги; почини, что разорвано; осмотри и протри ружье; умой руки, лицо, шею, промой глаза и уши, выполощи рот; причешись; помолись Богу и явись к осмотру отделеннаго.

Этого не заучивают. Оно вкореняется практикою. Для этого, утром, когда нада подымать с постели молодых солдат, - отделенный начальник приказывает и сам следит за исполнением.

Вставать. Надеть сапоги, шаровары, шинель и фуражку и выходи, кому нада на двор. Убирать постели. Чистить пуговицы, мундир, шаровары, шинель, шапку, галстук. Чистить амуницию, сапоги. Почини что разорвалось (тут и показать как следует класть заплатки). Осмотри винтовку и протри ее. Мойся, непременно с мы

лом, прежде руки, затем остальное (сам следи); также следи, чтобы вытирались незагрязненными полотенцами и чтобы непременно своими); причешись и на молитву. (Отделенный Начальник сам должен громко, внятно и не спеша прочесть молитву, а молодые солдаты повторять за ним). В начале молитвы и в конце – перекрестись. Затем построь молодых солдат и осмотри.

Зимой ходи в баню, когда прикажут; а летом купайся, где укажут. В одиночку купаться нельзя.

Белье меняй каждое воскресенье и чаще, если загрязнилось.

Отделенный Начальник следит, чтобы не занашивали белья.

Мой белье, где укажут.

Суши, где укажут. В казарме и на постели – нельзя.

Мокрого белья не надевай.

За этим обязаны наблюдать отделенные начальники и высшие.

Волосы и ногти на руках и ногах стриги коротко.

Постель, по субботам, вытрясай и проветривай.

На это каждый раз должно быть общее по роте распоряжение.

Под подушкой и тюфяком грязного белья и ничего не держи.

Под койкою или нарами – тоже.

Отделенные и прочие начальники обязаны чаще заглядывать туда.

Все свои вещи держи в сундуке, под ключом, в порядке сложенными; грязных сапог и мокрого белья туда не клади.

Изредка полезно поверять.

Препровождение времени.

Кончилась служба, - отдохни, займись починкою вещей.

Если мастеровой – работай свою работу; если для продажи, - скажи об этом отделенному начальнику.

Разрешается играть, петь; - но когда товарищи отдыхают после обеда, - не мешай.

После зари – спать.

Дежурные и дневальные, пока молодые солдаты освоятся, руководят развлечениями без прикрикивания и угроз.

Загрустил (стал скучать) – поговори с земляком, попроси грамотного написать письмо домой.

Не бойся о своей беде сказать Ротному Командиру. Он даст тебе совет.

Командирам рот и младшим офицерам следить за душевным состоянием молодых солдат, - ободрять загрустивших, дать совет.

Водку, без разрешения фельдфебеля, нельзя приносить в казарму; а если разрешено и ты принес, - покажи дежурному по роте.

Полезно сказать молодому солдату, что водка к греху ведет. А очень уж понадобилось ему выпить рюмку, - чтобы спросился у отделенного начальника, сходить в батальонную лавочку и там выпить.

Кстати будет разъяснить им, что в полковой лавочке, за 4 коп., два человека напьются вдоволь чаю и съедят по пол булки, тогда как за те ж 4 коп. они могут выпить лишь по рюмочке водки без закуски.

Командирам рот следует строго следить, чтобы учителя и начальствующие из нижних чинов не злоупотребляли угощением от молодых солдат.

Увольнение со двора.

Надо в город, или к знакомому, - спросись у отделенного начальника, получи билет и явись дежурному по роте.

На улице держи себя хорошо: всегда в порядке, по форме одетым; не ввязывайся в ссору; не приставай к шумящей толпе, не входи в кабак.

Не прозевай отдать кому следует честь.

Жандарм, или полицейский потребует твоей помощи, - помоги.

К сроку возвращайся в казарму и явись дежурному по роте и отделенному начальнику.

Если кто из Начальников сделал тебе какое нибудь замечание, или что-либо приказал, - доложи об этом своему отделенному.

Не прячься и не старайся уйти от Начальника.

Прячется и уходит только дурной человек и вор.

Обязанности дневального:

В роте.

Следить за порядком и чистотою в роте; чтоб, не было пьянства, драки и шуму; не допускать в казарму посторонних людей, без разрешения дежурного по роте, а после зари всех посторонних удалять из роты.

Когда нет людей в казарме и ночью, когда люди спят, - смотреть, чтобы не было воровства.

Не позволять ночью выходить на двор без шинели, сапог и шапки.

Ночью смотреть, чтобы лампы в казарме, в коридоре и на лестнице не гасли.

В случае пожара – разбудить всех.

У ворот.

Днем не выпускать со двора нижних чинов не по форме одетых и пьяных.

Ночью (после вечерней переключки) выпускать только тех нижних чинов, которые имеют билеты от фельдфебеля.

Днем и ночью – опрашивать людей, выносящих со двора какие нибудь вещи, - и, если заподозрит, что вещи украденные, - доложить дежурному по роте или фельдфебелю.

Если вблизи казармы увидит драку нижних чинов между собою, или с посторонними, или пожар, или большое собрание народа, - вызвать дежурного или фельдфебеля.

В лагере.

Смотреть, чтобы между палатками было чисто; чтобы посторонние люди не входили в палатки; чтобы никто не торговал без билета; чтобы нижние чины за естественной нуждой уходили в отхожие места; днем, когда нет нижних чинов в палатках, и ночью, когда они спят, смотреть, чтобы не было воровства.

Передаёт приказания дежурного по роте.

Вызывать дежурных на линейку, когда проходят: Дежурный по дивизии, свой Командир полка, Начальник Штаба в лагере, Командир бригады, Начальник дивизии, Командир Корпуса и Командующий войсками Округа.

Этому учить по вступлении в лагерь. Места дневальных и как они отдают честь на линейке – показать также уже в лагере, при чем в первые дни молодых солдат не ставить дневальными, пока они не увидят выполнения этой обязанности старослужащими.

О членах Императорской фамилии и других высших Начальниках разъяснять с прибытием Их в расположение войск.

На походе.

Идет сзади роты; смотреть чтобы никто не отставал; заболевшего сдает в лазаретную линейку; на привале охраняет ружья.

Показать при походных движениях и в первые наряды назначать совместно со старослужащими.

Все дневальные подчиняются дежурному по роте и фельдфебелю.

Обязанности посыльных.

Посыльные назначаются к Начальникам и в канцелярии.

По прибытии в квартиру Начальника, они находятся там, где им укажут.

Назначенные в канцелярию – являются дежурному писарю.

По прибытии, снимают шинель и амуницию и остаются в мундирах.

Если указано быть в передней у Начальника, то докладывают о приходящих и помогают им раздеться и одеться.

Когда посылают куданибудь с приказанием, - надевают амуницию и шинель, берут ружье и надевают посыльную сумку; исполнив приказание, докладывают о том тому, кто их послал.

В случае не понял приказания – переспроси.

Первый наряд молодых солдат делать к своему Командиру и в свою канцелярию.

ГАРНИЗОННАЯ СЛУЖБА.

Назначение караула.

Караул – это команда, назначенная охранять лицо, казенное имущество, порядок.

О начальниках караула и разводящем.

В каждом карауле должен быть Начальник караула и разводящий.

Показать примерным нарядом и расположением постов.

Кто называется часовым.

Солдат, поставленный на какой-нибудь пост с оружием. (Если без оружия, то не часовой, а дневальный, ночной или дежурный).

Часовой – лицо неприкосновенное.

Обязанности часового.

Он охраняет то, что ему поручено и никого не подпускает без разводящего, или караульного начальника.

Если кто подходит, - крикнуть: «стой, кто идет?». Если не слушает, - свистнуть в свисток, чтобы вызвать разводящего, а самому взять ружье на руку и грозить ударом.

Если нападает – коли штыком, или стреляй.

В бегущаго из тюрьмы, или из под ареста – стреляй.

Если вблизи поста пожар, или собирается много народа, или ты заболел, или нужда приспичила, - свисти, или криком вызывай разводящего.

При пожаре, если твоего свиста и крика не слышат, можно сделать выстрел вверх.

Показать практически.

Чьи приказания исполняет часовой.

ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА.

Своего разводящего.

Караульного унтер-офицера.

Начальника караула.

Проверять на практике.

Поведение часового на посту.

Хорошо смотреть за тем, что поручено ему охранять.

Не бросать своего поста, даже заболевши, до смены.

Ружья не выпускать из рук; никому его не давать, кроме ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА.

Часовому дозволяется: ходить по всему месту, им охраняемому; ружье держать вольно, или у ноги. В доме и у арестантов часовой не сходит с поста и держит ружье всегда у ноги. На вопрос Начальника – должен отвечать.

Показать на примерном наряде.

Часовому запрещается: спать, сидеть, есть, пить, курить, свистать, петь, и разговаривать с посторонними; денег и вещей ни от кого не принимать.

Пояснить, что деньги и вещи не принимаются даже от своих Начальников.

Особые обязанности часового: у фронта.

Охранять караульный дом; никого туда не впускает, кроме Начальников, которых знает в лицо; вызывает караул: для смены, для зари, в случае пожара или беспорядков вблизи караульного дома, и для отдания чести (в Киеве – Командующему войсками Округа, Генерал-Губернатору и своему

Корпусному командиру), знаменам, церковным процессиям и погребальным шествиям, если они сопровождаются военной командой.

Заучивание рядовыми кому из членов ИМПЕРАТОРСКОЙ фамилии и из Высокопоставленных лиц обязательно вызывается караул, - необходимое для унтер-офицеров и неизбежное для войск, квартирующих в С.-Петербурге, где нижние чины имеют случай часто видеть и узнать всех Высокопоставленных лиц, - не достигает цели в провинциальных городах, а потому здесь следует твердо знать лишь тех лиц, которые здесь проживают; а в случае приезда таких лиц, коим вызывается караулы, следует, к приезду их, объявлять караулам, для ознакомления будущих часовых у фронта.

Точно также не следует заучивать всех тех лиц, кои имеют право вызывать караул для поверки. Часовой, в данном случае, исполняет их приказание, а потому для часового необходимо знать лишь следующее:

Если кто из Начальников прикажет тебе вызвать караул и ты знаешь его в лицо, - вызывай караул; не знаешь – вызывай унтер-офицера.

Для вызова караула – ударь два раза в колокол, а чтобы вызвать унтер-офицера – ударь один раз.

Караул не вызывается для отдания чести:

От вечерней до утренней зари, а зимою от сумерек до разсвета; при смене и при морозе свыше 5.

Это также определяется приказанием Начальника караула.

У арестантов.

Сторожи, чтобы не бежали арестанты.

Смотри, чтобы арестанты не выламывали окон и решеток в окнах; не проламывали стены и не взрывали полов; не выбрасывали ничего из окон, или через стены и заборы; не разговаривали с посторонними, ничего от них не получали и ничего им не давали.

Стоишь у дверей арестантских помещений, - смотри за ними в окошечко в дверях. Заметил, что арестанты делают что-нибудь запрещенное (курят, пьют водку, пилят или ломают что-нибудь, шумят и не слушают тебя), свистком вызови разводящего.

Нападают на тебя арестанты, - защищайся штыком. Бегут – стреляй в них.

У денежного сундука и кладовой.

Заступаешь на часы, - проверь, при разводящем, целы-ли печати, шнурки при печатях и замки.

Без разводящего никого к сундуку и кладовой не допускай.

Кого, при отпертом денежном ящике, можно допускать к ящику – часовому обязан сказать разводящий.

У порохового погреба.

Не позволяй никому стрелять, курить, ездить и разводить огонь ближе 50 шагов.

Если берешь ружье к ноге, не стучи об землю прикладом.

Разъяснить, что от удара железом в камень происходит искра, которая может зажечь порох, разсыпанный по земле.

На пожаре.

Охраняй вынесенные из домов вещи и, без приказа Начальника команды, никому не позволяй брать их.

При каждом наряде подтверждать.

Отдание чести часовыми.

Часовой берет на караул: ГОСУДАРЮ ИМПЕРАТОРУ, ГОСУДАРЬИНЕ ИМПЕРАТРИЦЕ, НАСЛЕДНИКУ ЦЕСАРЕВИЧУ, всем членам ИМПЕРАТОРСКОЙ Фамилии, Генералам и даже отставным, Штаб и Обер-Офицерам, отставным офицерам, имеющим орден Св. Георгия, знаменам, церковным процессиям и погребальным шествиям если при этом есть воинская команда.

Всем за 100 шагов.

От сумерек до рассвета честь не отдается, а становится только смирно.

Становится только смирно – подпрапорщикам, унтер-офицерам, своему отделенному начальнику и разводящему, солдатам-кавалерам знака отличия военного ордена.

Не брать на плечо и на караул – когда заряжено ружье, когда стоишь у дверей арестантской, на пожаре, когда Начальник проходит сзади тебя и во время смены.

Как отдается честь наружными и внутренними часовыми показать на практике.

Находящимся в карауле не дозволяется: уходить из караулки, без разрешения караульного начальника; раздеваться и снимать аммуницию; приносить водку и вино; играть и петь.

Ночью, тем, кому предстоит идти на часы, разрешается отдыхать лежа, сняв шапку и расстегнув воротник.

Обязанность каждого караульного начальника, по прибытии в караульный дом, подтвердить это всему караулу и следить за выполнением.

Обязанности конвойного.

Не упустить арестанта, которого сопровождаешь.

Не водить арестантов мимо дворцов, через базары и где много собралось народа.

Не позволять заходить в питейные дома (кабаки), лавки и ни куда, кроме того места, куда приказано его отвести.

Не позволять арестантам: просить милостыню; разговаривать с посторонними; принимать от них, или давать им что-нибудь.

Когда арестант бежит, - стреляй, а в людных местах – крикни, чтобы задержали, а сам беги за ним.

Конвойные чести никому не отдают.

Объяснить примером почему.

В Суде конвойные держат ружья у ноги и стоят вольно; когда же входить Суд, приводят к присяге, или объявляют приговор – стоять смирно.

Места конвойных при сопровождении арестантов показать практически.

СТОРОЖЕВАЯ СЛУЖБА.

Назначение сторожевой цепи.

Охранять свои войска от неожиданного нападения неприятеля.

Ни кого ни к нашим войскам, ни от нас не пропускать.

После усвоения молодыми солдатами для чего назначается сторожевая цепь, - рассказать примерами, что может случиться, если часовой в сторожевой цепи прозевает.

Состав поста.

Часовой, подчасок, старший на посту и 2 или 3 человека запасных.

В поле показать как располагается пост.

Обязанности часового в сторожевой цепи.

Зорко смотреть к стороне неприятеля и что заметит – передать, через подчаска, старшему на посту.

Заметил людей, огонь, дым, большую пыль, услышал стук или выстрел, - сейчас же давай знать.

Часовой не может отойти с поста, а (условным) знаком подзывает подчаска и передает ему о замеченном, а подчасок уже идет к старшему.

От одиночного вооруженного – отбиваться штыком.

Стрелять может только тогда, когда неожиданно нападают на него.

Пояснить почему.

Никого не пропускать через цепь к нашим войскам и от нас не выпускать, если они не своей части, неизвестны лично часовому и не знают пропуска.

Пропуск – секретное слово, название какой-нибудь солдатской вещи (ранец, мундир, прицел, пушка и т.п.).

Пояснить, что, когда надо послать когонибудь за цепь, - ему сказывают пропуск. Так посылают патрули и разъезды.

Пропускать следует через цепь, без пропуска, только своих прямых Начальников, если знает их.

Часовой сторожевой цепи исполняет приказания только старшего на посту и своих прямых Начальников.

Чести никому не отдает.

Обучение сторожевой службе производить непременно в поле , параллельно с показанием на практике.

НАГРАДЫ.

За храбрость – знак отличия военного ордена, медали и повышение в чинах, - даже офицером может быть.

О степенях знака отличия военного ордена познакомить на рисунках.

За отличную службу в мирное время – повышение в ефрейторы, унтер-офицеры и Офицеры; Знак отличия Св. Анны, медали и деньги.

Если в полку есть офицеры, произведенные из обязательно служащих и кавалеры знаков отличий, - то следует назвать их, чтобы молодые солдаты убедились в возможности повышения и получения наград.

За стрельбу – знак на грудь, часы или деньги. Часы эти следует надевать и выходя в строй.

ДОВОЛЬСТВИЕ ВОЙСК.

Провиантом.

3 фунта хлеба, или 2 фунта сухарей и горячую пищу с мясом.

Торговать солдату хлебом – не хорошо. Если он не съедает своего пайка, - полк заплатит ему деньгами.

Деньгами.

Жалованья по 45 коп в 2 месяца.

Аммуничных 70 коп в год (на шитье рубашек и подштанников и чистку аммуниции).

На шитье и чернение сапог 55 коп, а если даются шитые сапоги, то часть денег удерживается.

Собственные деньги солдат имеет право сдать на хранение в полковой денежный ящик и когда понадобятся ему, - получить через ротного командира.

Объяснить, что собственные деньги всегда лучше хранить в полковом ящике, чем при себе: - не потеряет и не украдут.

Вещами.

Холст на две рубашки и двое подштанников, сапожный товар на две пары, а старому солдату на одни сапоги и головки.

Летом солдату приходится носить полотняные (гимнастические) рубашки, и, вследствие пыли, часто менять их. По этому, для нижних чинов удобнее, из казенного холста ежегодно, хотя одну рубашку, шить по форме гимнастических. Недостающее для этого, в среднем, 6 вершков холста на каждого рядового полк всегда отпустит из своей экономии.

Шинель, мундир, суконные шаровары, башлык, фуражку, барашковую шапку, галстук, рукавицы, наушники и набрюшник.

Эти вещи солдату не принадлежат и, когда он уходит домой ранее года, - отбирают от него все, а если уходит домой, прослуживши более года, или переводится в другую часть, - ему дают на дорогу старую шинель, шаровары и фуражку, а зимой и мундир.

Кроме этих вещей, в ротном цейхгаузе имеются на каждого солдата еще новые мундиры, шаровары и шапки, а потому солдату на службе нет надобности покупать для себя таких вещей.

Ротные командиры обязаны не допускать молодого солдата расходоваться на такие вещи, какие ему отпускаются от казны.

Оружие и снаряжение.

На время службы солдату даются: винтовка с принадлежностью для разборки и чистки, пояс, ранец, патронная сумка. Лопатка или топор. Вещи эти солдат обязан беречь, а № своей винтовки знать на память.

Записная книжка.

Каждому солдату дается записная книжка; он хранит ее у себя и, при получении каких нибудь денег, должен предъявлять ротному Командиру, для отметки в ней выданных ему денег, годовых вещей, или письма с деньгами.

В записную книжку вписываются только те вещи, какие состоят у нижнего чина на руках. Книжки эти ведется по установленной форме.

ПОДГОТОВКА К СТРЕЛЬБЕ.

Приготовительные к стрельбе упражнения.

Проходить практически в порядке, указанном в § 39 Наставления для обучения стрельбе.

Устройство и свойства винтовки.

Наше ружье называется винтовкою, потому, что в стволе его есть, идущие винтом нарезы. (показать).

Название главных частей винтовки.

Ствол с коробкою и спусковым механизмом, прицел, затвор, ложа, шомпол, штык, прибор и принадлежность для разборки и чистки винтовки.

При ответах молодой солдат должен показать каждую называемую им часть винтовки.

Назначение частей винтовки.

(Согласно §41 Наставления и §1 Описания малокалиберной винтовки).

Обучать практически, сопровождая показом.

Ствол – служит для помещения патрона и направления полета пули.

Передняя часть ствола называется *дульною*, задняя – *казенною*.

Внутри ствола имеется *6 нарезов*, идущих винтом.

В казенной части – *патронник с пульным входом*.

На стволе: *штыковая стойка*, для укрепления штыка; *мушка* для прицеливания; *прицельная колодка* со ступеньками для прицеливания на 300, 400 и 500 шагов.

Показать прицельную пружину и действие ея.

Прицел – для прицеливания на 600, 700 и т.д. до 1500 шагов.

Объяснить значение длинных и коротких черточек на прицеле.

Постоянный прицел (объяснить).

Хомутик с прорезом для прицеливания.

Коробка, для помещения затвора и спуска.

Спусковой хвост, для накладывания на него пальца при спускании замочной трубки.

Затвор, - для досылания патрона в патронник и запираения ствола.

Рукоятка на затворе для действия затвором.

Замочная трубка, для взведения ударника на взводы.

Ложа, для действия винтовкою при стрельбе и в рукопашном бою. Ложа имеет *цевье*, в котором помещаются ствол и шомпол, *шейку*, для удобного держания винтовки, и *приклад*, для удобного прицеливания и для удара, когда нужно.

Шомпол, для чистки ствола внутри и выталкивания гильзы или патрона, засевших в патронник.

Показать применение дыры в головке и завинтованной части в шомпол).

Штык, чтобы колоть.

(Показать применение трубки и хомутика).

Два *раздвижных кольца*, - для соединения ствола с ложею.

Наконечник, - чтобы не раскалось цевье.

Затылок, - чтобы приклад не портился.

Две *антабки*, для прикрепления ружейного ремня.

Остальное изучается при разборке и сборке.

Принадлежность для сбережения винтовки.

Ружейный ремень, для носки винтовки через плечо.

Штыковая ножна, для носки отомкнутого штыка.

Отвертка, для отвинчивания и завинчивания винтов, с двумя вырезами для поверки длины бойка.

Протирка, - для чистки канала ствола.

Шпилька (показать применения ея).

Деревянная дульная накладка, чтобы, при чистке винтовки, шомполом не портить нарезков в *винтовке*.

Деревянная коленчатая протирка, для чистки патронника.

Патрон боевой, - гильза, в ней капсюль и порох, прикрытый просальником и пулей.

Патрон пружинный, - без капсюля и пороху, с деревянною пулею.

Выучить на станке брать верно прицельную линию.

Практически научить прикладке и прицеливанию с руки – стоя, с колена и лежа, с упора, из за закрытий и по подвижным целям.

Обучить спуску ударника практически (§§76 и 77 Наставления).

Соединение прикладки, прицеливания и спуска ударника (§§78, 79, 80 Наставления).

Все это только практически.

Понятие о действии пороха и о полете пули.

Порох, когда прикоснется к нему огонь, загорается и расталкивает все вокруг себя. Загораясь в патроне и встречая препятствие от стенок ствола и затвора, он выталкивает пулю с такою силою, что она летит почти на 3 версты.

Полет пули (траекторию) можно практически показать на полете брошенного рукою камня: близко – прямо, а в даль дугою.

Употребление прицела по различным расстояниям.

Показать и научить практически.

Ознакомить с *мишенью*.

Указать *точку прицеливания*.

(В лежащего – под голову, в стоящего и на коленях – в нижнюю половину фигуры; едущему – в голову лошади; - на далекое расстояние – всегда в ноги):

Значение *рикошета*.

Пуля, ударившись о землю, летит и далее с такою силою, что убивает человека.

(Можно показать на брошенном камне).

Причины неверности выстрела.

От стрелка.

- 1) Ошибется в определении расстояния.
- 2) Неверно установит прицел.
- 3) Неправильно прицелится.
(Не сумеет правильно взять ровную мушку).
- 4) Свалит винтовку в сторону.
- 5) Нетвердо держит в плече винтовку.
- 6) Не сдержит дыхания, или моргнет глазом.
- 7) Дернет за спуск.

От погоды.

- 1) Не применится к ветру.
(При ветре справа, - надо целиться правее; при ветре слева – целится левее; при встречном ветре – целится в грудь, а при ветре сзади – целится в ноги):

- 2) Не применится к погоде.
(В дождь и туман – целится в грудь).

Здесь приведены причины неверности выстрела, зависящие непосредственно от стрелка и погоды, как наиболее влияющая на правильность выстрела, устранение коих зависит от внимания стрелка и его сообразительности.

Остальные причины неверности выстрела должны быть объясняемы постепенно, в период стрельбы, (так: о солнечном влиянии – в солнечный день и т.п.).

Разборка, сборка и чистка винтовки.

Обучать только практически.

Сбережение винтовки.

После учения и караула – обтереть винтовку и смазать просаленною тряпкою.

Штык, без надобности, не снимать.

Затвор должен быть всегда заперт, а замочная трубка – спущена.

Прицел – всегда опущен на прицельную колодку, а хомутик – сдвинут к основанию.

Оберегать прицел и мушку от толчков и ударов, чтобы не сломать и не погнуть.

Когда приходится положить винтовку на землю, то класть рукояткою затвора кверху.

Походом нести винтовку на плече, или на ремне за плечами, имея замочную трубку на предохранительном взводе.

(Практиковать на маневрах).

Едущим в повозке или в вагоне – держать винтовку между коленами, дулом кверху, штык отомкнутый.

В избе крестьянской – винтовку лучше подвесить к потолку, или положить на полку.

После дождя и принесенную с холода винтовку, когда согреется, вытереть сперва сухой тряпкою, а потом просаленною.

После стрельбы надо непременно почистить винтовку.

Заряжение и разряжение винтовки.

(Практически).

Стрельба дробинками и тушение свечи.

(Практически, по наставлению).

Стрельба холостыми патронами.

По наставлению.

Практическая стрельба.

По наставлению.

Глазомерное определение расстояний.

Для рядовых не обязательно; но полезно сказать им, что –

Прежде, чем стрелять, надо посмотреть – как далеко то, во что хочешь стрелять, и поставить прицел на такое расстояние.

Строевое образование.

По уставу о строевой пехотной службе.

Фехтование.

На основании правил для обучения употребления в бою штыка.

Обратить внимание, чтобы фехтующий крепко держал правой рукою за шейку ложи и, делая выпад, не выпускал винтовки из левой руки, а также, чтобы удар в чучело наносил сильно, глубоко и непременно в намеченную точку и быстро выдерживал-бы штык из чучела.

Гимнастика.

На основании Наставления для обучения войск гимнастике.

Полевой гимнастике обучать в период лагерных занятий.

Грамотности обучать только после первого лагерного сбора.

Центральний державний історичний архів України, науково-довідкова бібліотека центральних державних архівів України. - Наказ командувача військами Київського військового округу №125 від 22 грудня 1889 року. Оригінал.

Додаток Б

Програма навчання рядових солдатів в частинах і підрозділах Київського військового округу

К приказанию войскам К.В.О. 1890 г. №37

**ПОДРОБНАЯ ПРОГРАММА
ОБУЧЕНИЯ РЯДОВЫХ**

Десять Заповедей Господних.

Заучивание на память Заповедей Господних вести тем же способом, какой указан в программе для молодых солдат относительно заучивания Молитвы Господней; толкование же Заповедей возложить на полкового священника (а где его нет, на ротных командиров), во время собеседований, в доступных пониманию солдата выражениях.

Обязанности Начальника (старшего) команды.

Принимая команду, - внимательно выслушать – куда и за чем посылается команда; если чего не понял, - переспросить хотя бы и несколько раз; проверить число людей; осмотреть, все-ли по форме одеты и нет-ли больных.

При следовании – наблюдать, чтобы команда шла в порядке и командовать что требуется для отдания чести.

По прибытии к месту назначения, - явиться Начальнику, в распоряжение которого послана команда.

Возвратившись в роту, - явиться к фельдфебелю и рапортовать: *честь имею явиться, с командою прибыл*; доложить если в пути или на работе что случилось, или получено какое либо замечание от Начальствующаго лица.

Если команду отправлял дежурный по полку, - то явиться ему.

Когда наряд был на казенную работу, - смотреть, чтобы люди работали, а по окончании работать, - лично представить в полковую канцелярию квитанцию.

Правила следования команд.

Команда из 2-х или 3-х человек строится в одну шеренгу; из 2-х до 8 рядов – строится в две шеренги и идет не вздваивая рядов; от 8 до 12 рядов – идет со вздвоенными рядами; 12 и более рядов рассчитывается уже на отделения и может следовать по отделениям, или вздвоенными рядами.

Начальник или старший команды в счет рядов не входит и идет сбоку, у леваго фланга головного ряда.

Все это показать практически.

Проходя по городу, не терять строя (равняться в рядах и в затылок); идти в ногу, имея ружье вольно; идти всегда правою стороною улицы, не входя на тротуар; в холодную погоду, с разрешения Начальника команды, надеваются рукавицы, но воспрещается класть руки в карманы.

Курить и пить в городе воспрещается. А походом не в городе – можно.

Отдание чести командами.

Воинские чины, находясь в строю, отдают честь только по команде Начальника или старшего в команде.

Когда команда *стоит без ружей* или при ружьях, составленных в козлы, - для отдания чести, - старший командует *смирно*, а когда с оружием в

руках – *на плечо*.

По команде *смирно*, нижние чины становятся в строй или за ружьями в порядке и смотрят к стороне подходящего Начальника. Старший становится на тот фланг, откуда подходит Начальник и прикладывает руку к козырьку, а если Начальник проходит по фронту, то сопровождает его.

При *движении* команды *с оружием*, для отдания чести командует *на плечо*:

ГОСУДАРЮ ИМПЕРАТОРУ.

ГОСУДАРЫНЕ ИМПЕРАТРИЦЕ.

Всем Лицам Царской Семьи.

Иностранным Государям и их Наследным Принцам.

Всем Генералам.

Своему Командиру полка.

Своему Командиру батальона.

Своему Командиру роты.

Знаменам.

Памятникам (монументам), когда есть приказание.

Проходя мимо *дворцов*, когда в них пребывают ГОСУДАРЬ ИМПЕРАТОР, ГОСУДАРЫНЯ ИМПЕРАТРИЦА, ГОСУДАРЬ НАСЛЕДНИК ЦЕСАРЕВИЧ или ГОСУДАРЫНЯ НАСЛЕДНИЦА ЦЕСАРЕВИЧА.

Командуется *смирно*:

Всем Штаб и Обер-офицерам.

Прямым Начальникам из нижних чинов.

Когда команда *идет без оружия*, - всем командуется *смирно*.

Командуя *смирно* и *на плечо*, старший должен взглянуть в порядке-ли его команда.

В команде, идущей *без оружия*, по команде *смирно*, люди подравниваются и перестают махать руками, а *при оружии*, по команде *смирно* держать *ружье вольно*, продолжая махать правую рукою.

Если начальник остановится и пожелает пропустить мимо себя команду, то старший, пройдя Начальника, сам заходит к стороне Начальника, а по проходе команды, заменяет свое место при команде.

(Начальник караула никогда не оставляет своего места).

При встрече команд между собою, меньшая часть отдает честь большей. При встрече с ротой, батальоном или полком – командуется *на плечо*, а при встрече с другою командою под Начальством обер-офицера – только *смирно*.

При встрече с церковною процессиею, или с погребальною, если она сопровождается воинскою командою, - командуется: без оружия – *смирно*, а с оружием – *на плечо*.

В походе – команда *на плечо* не подается, но барабанщик бьет *по караулам*; если же нет барабанщика, - командуется *смирно*.

Если встретивший или обгоняющий на походе Начальник остановится, то старший команды рапортует ему: *в каком числе, куда и за чем идет команда.*

На привале (в походе) при проезде Начальника, люди не встают, а старший подходит только с рапортом.

Во время *маневров и тактических учений*, Начальники из нижних чинов никаких команд для отдания чести не подают: это дело высшего Начальника, производящего ученье. Даже по команде высшего Начальника *смирно*, нижние чины, участвующие в маневре, остаются в том положении, в каком находились, т.е. если лежали — лежать и т.п.

Стоящие команды никогда не должны поворачиваться на заднюю шеренгу для отдания чести.

На караул для отдания чести берут только:

- а) Караулы, при вызове их на платформу.
- б) Команды, назначенные на погребение, при выносе тела покойника.

Примечание. Остальные случаи отдания чести приемом на «караул» относятся к командам под начальством офицеров и унтер-офицеров (см. программу учебн.ком.).

Обязанности отделенного начальника.

Отделенный начальник — ближайший прямой начальник нижних чинов своего отделения и ответчик за все их неисправности как по службе, так и по поведению.

Он обязан:

Поддерживать порядок и повиновение (дисциплину) в отделении.

Заботиться о сбережении здоровья их, обращая особенно внимание на то, чтобы не скрывали болезни.

Уметь обучать подчиненных, толково исправляя всякую ошибку.

Быть справедливым, по службе требовательным (раз что приказал, - требовать, чтобы было исполнено без разсуждений), постоянно ровным и не дергуном.

Следить за поведением нижних чинов, в особенности за порочными.

Разъяснить, что подчиненный чаще всего берет пример с своего Начальника, по этому Начальник прежде всего должен быть сам исполнителем по службе и хорошаго поведения.

Приучать подчиненных к чистоплотности и опрятности в одежде, к исправному содержанию оружия, амуниции и других казенных вещей.

Наблюдать, чтобы нижние чины не принимали от неизвестных им лиц и не держали у себя книг и тетрадей, неразрешенных ротным командиром.

Знать каждого солдата по имени и фамилии, с какого года на службе, из какого сословия (из дворян, мещан, крестьян и т.п.), какой губернии, какого вероисповедания, каков по службе и поведению и **на какую должность, или для какого дела он более способен.**

Ежедневно утром осматривать всех людей и не медля докладывать взводному унтер-офицеру о заболевших, о потере и порче казенных вещей, о

проступках нижних чинов и о наложенных взысканиях.

При отправке в лазарет больного, принять от него оружие, аммуницию и все казенные вещи.

Вести именной список нижним чинам своего отделения и во всякое время знать: сколько у него в отделении людей, сколько больных, арестованных, в командировке, в наряде на службу и работу и вообще – кто и где находится.

В знании этого возможно чаще поверять отделенных начальников.

Отделенный начальник должен так держать себя с подчиненными, чтобы они любили и уважали его и смело высказывали ему свои нужды.

В нужде солдату помочь советом – как честно выйти из нужды, а если не в силах сам помочь, - доложить взводному унтер-офицеру.

Когда солдат получил все, что дается ему от казны, материальная нужда его не может быть велика: два-три дня вольной работы дадут ему средства завести то, в чем он нуждается, если нельзя помочь ему в этом от роты или полка.

Отделенный начальник имеет право, в наказание, назначать своих подчиненных не в очередь на один наряд на работу и на одни сутки на службу и воспрещать отлучку со двора на один день.

Отправляясь со двора, или уходя на службу, должен доложить взводному, кого за себя оставляет отделенным и сообщает о том своему отделению.

Обязанности учителя молодых солдат (дядьки).

Прежде всего учитель **сам должен твердо знать все то, чему он будет учить** молодого солдата и уметь **правильно показать, толково и терпеливо** объяснить ему все от него требуемое.

Учитель обязан:

Научить молодых солдат – как следует содержать себя и вещи в чистоте и исправности, приучить их к чистке и бережному обращению с оружием, мундирными и аммуничными вещами.

Повторять с ними те сведения, которые требуется знать на память. (См. подробную программу для молодых солдат).

Обучать их стойке, поворотам, маршировке и ружейным приемам, заряданию, прикладке, прицелке и спуску ударника, сборке, разборке и бережению оружия; гимнастике и фехтованию.

Все это повторяется учителями в той постепенности и порядке, в каком ведутся занятия ротным командиром. Уяснение значения присяги, долга службы и воинской дисциплины; порядок внутренней службы, гарнизонная и сторожевая служба ведутся лично ротным командиром.

Обязанности ротного артельщика.

Артельщик выбирается ротным командиром из четырех кандидатов, выбранных самими нижними чинами роты.

Артельщик заведывает артельным хозяйством в роте.

Артельщик должен быть грамотный, способный, хорошаго поведения, честный и расторопный.

С подробностями обязанностей ротного артельщика по приобретению продуктов, по отчетности и пр. ротный командир заблаговременно знакомит всех выбранных кандидатов в артельщики; дабы в случае болезни, или убыли по какой другой причине, затруднения не было.

Обязанности помощника каптенармуса.

Принимает, хранит и выдает в роте оружие, боевые, холостые и пружинные патроны, мишени и масло для смазки оружия.

Ведет общий список с отметкой против фамилии каждого нижнего чина № винтовки и замеченных недостатков, если-бы таковые оказались в винтовках и особый список заручному оружию.

Помогает каптенармусу в приеме, хранении и раздаче мундирных и аммуниционных вещей, муки, крупы, хлеба, сухарей, дров, свечей или керосину, соломы и лагерных принадлежностей.

Помощник каптенармуса избирается ротным командиром из грамотных нижних чинов роты.

Обязанности взводных раздатчиков.

Принимать от каптенармуса хлеб и сухари, а от артельщика мясные порции и раздавать людям своего взвода.

Они назначаются ротным командиром по возможности из грамотных нижних чинов.

Об офицерской прислуге.

Назначение постоянным вестовым к офицеру есть такой же наряд на службу, как и всякий другой. Постоянный вестовой обязан прислуживать офицеру и его семейству, охранять его имущество и добросовестно исполнять все, что ему поручат.

Обязанности разводящего.

Разводящий обязан знать число своих постов, где они расположены и особые обязанности часового на каждом посту.

При вступлении в караул, он принимает от старого разводящего все, касающиеся до постов, приказания и слепки с печатей.

При постановке часовых разводящий должен:

- 1) Осмотреть в целости-ли сдаются находящиеся под сдачею предметы и исправлены-ли замки, печати, шнуры, к которым приложены печати, и постовая одежда.
- 2) Сличить печати с слепками, которые для этого берет с собою.
- 3) Наблюдать, чтобы старый часовой правильно сдал пост, а новый хорошо понял свою обязанность на посту.

Если заметит при смене повреждение печатей или замков, или другую какуюнибудь *важную* неисправность, то, не принимая сдачи, **сам** остается при смене, а одного из нижних чинов смены посылает с докладом о

замеченном караульному начальнику.

Когда караульный начальник пошлет его для допуска к запертым помещениям или к сундукам, - разводящий берет с собой слепок с печати и сличает его с печатью, наложенною на дверь или сундук.

По закрытии и запечатании их, разводящий вместе с часовым снова сличает печати со слепками.

Если денежный ящик или охраняемое помещение будут открыты на продолжительное время, то разводящий, по снятии печатей, возвращается в караулку, а когда потребуется вновь наложить печати, тогда его вторично вызывают.

При допуске в пороховой погреб, разводящий требует, чтобы входящие в погреб надевали валенки и снимали оружие.

Разводящий исполняет приказания только караульного начальника и караульного унтер-офицера.

Если разводящий вместе с тем и караульный начальник, то он вписывает в постовую ведомость смены.

Порядок следования смены и постановки часовых показать практически и изредка повторять перед нарядом в караул.

В случае внезапной смерти или тяжелой болезни караульного начальника, если в карауле нет караульного унтер-офицера, разводящий вступает в права караульного начальника и тот-час-же доносит о том дежурному по караулам, или дежурному по полку.

Обязанности патрулей, высылаемых из состава караула.

Патрули от караула посылаются:

- 1) Для проверки исправности часовых.
- 2) В случае какого-либо происшествия, - для разузнания и донесения о нем.
- 3) Для сопровождения лиц, имеющих право проверять караулы.

В патруль назначается не менее 2-х человек из числа людей смены, пришедшей перед этим с постов.

В случае болезни часового, или отсутствия его, старший патрульный остается на посту, а другой идет в караул, для доклада о том караульному начальнику.

Если ж в патруле находится сам разводящий, то он сменяет заболевшего и ставит на его место одного из патрульных.

Заметив на улице мертвое тело или тяжело больного, патруль дает знать об этом караульному начальнику и встречаемым на пути чинам полиции.

Если к патрулю обратится полиция за помощью задержать кого-нибудь, то патруль исполняет требование полиции и представляет задержанного в караульное помещение.

Обязанности старшего в конвое.

Принять арестантов по списку и осмотреть – нет ли у них запрещенных вещей.

Разместить конвойных, для сопровождения арестантов.

К одному арестанту назначаются два конвойных; они идут рядом с арестантом несколько сзади, старший с правой стороны.

К двум арестантам три конвойных; из них два идут по сторонам, рядом с арестантами, а старший сзади.

К трем арестантам – четыре конвойных, из них один впереди, два по сторонам, а старший сзади.

К четырем и пяти арестантам – пять конвойных, из них один впереди, три по сторонам, а старший сзади.

(Показать практически).

Примечание: 6 и более арестантов сопровождают под начальством унтер-офицера.

При следовании: не допустить побега арестантов, никуда не заходить с ними, вести серединою улицы, не водить через базары и многолюдные места, не позволять просить милостыню, разговаривать с посторонними, принимать от них, или передавать им чтонибудь.

По приводе их к месту назначения, - сдать их кому будет указано, под росписку в списке.

При посылке в гражданский суд, смотритель тюрьмы обязан дать провожатого, для указания кому сдать арестантов.

Если там, куда отправляются арестанты, их помещают в особое помещение и нет там особаго караула, то старший назначает из конвойных караул, исполняя сам обязанности разводящаго. Если же там есть особый караул, то присутствует при сдаче их тому караулу.

Если приказано будет привести обратно тех-же арестантов, то сдающий их вновь старшему должен отметить о сдаче арестантов в списке.

По приводе арестантов обратно, - сдать их смотрителю тюрьмы, или тому лицу, которое их первоначально отправляло, с отметкою в списке.

Все это обязательно показать практически.

О дисциплинарных взысканиях.

На ефрейторов и рядовых за упущения налагаются взыскания:

1) Воспрещение отлучки со двора и казармы не свыше одного месяца.

2) Назначение не в очередь на службу или на работу в роте не свыше 8 нарядов.

3) Простой арест не свыше месяца.

4) Строгий арест не свыше 20 дней.

5) Усиленный арест не свыше 8 дней.

6) Лишение ефрейторскаго звания и смещение на низшие степени и меньшие оклады.

Всем арестованным воспрещается курение табаку, питье водки, песни, всякие игры и сообщение с посторонними.

Арестованный простым арестом содержится отдельно, в светлом карцере, получает горячую пищу от роты, спит на голых нарах и может быть

назначаем на службу.

Арестованный *строгим арестом* – содержится в светлом карцере, получает хлеб, соль и воду и только через два дня в третий горячую пищу.

Арестованный *усиленным арестом* – содержится в темном карцере, получает хлеб, соль и воду и только через два дня в третий горячую пищу.

Походом и когда нет карцеров аресты заменяются:

Простой – назначением на работу (один наряд за день ареста).

Строгий и усиленный – постановкою под ружье и ранец: за день строгого на два часа, а за день усиленного – два раза в день на два часа.

Вольноопределяющиеся и поступившие по жеребью, но пользующиеся правами по образованию 1-го и 2-го разрядов, вообще на работы не назначаются, им простой арест заменяется постановкою под ружье и ранец на один час за каждый день ареста.

Поставленные под ружье, вместо ареста, держат ружье вольно, или на плечо, но не у ноги, не сходят с того места, где поставлены и должны отдавать установленную честь.

Для усиления наказания: лишенным ефрейторского звания можно еще воспретить и отлучку со двора; *назначать смешанный арест до 30 дней*, т.е. соединять простой, строгий и усиленный аресты.

Неисправляющихся после нескольких наказаний, а также за побег и воровство переводят в разряд штрафованных: в мирное время по суду, а в военное – властью Командира части. Штрафованных можно наказывать и розгами.

Разъяснить обучаемым, что крестьяне, поступивши в военную службу, и безпорочно отбывши свой срок, освобождаются от телесного наказания и, по возвращении на родину, уже **не могут быть наказываемы розгами** по приговорам сельских властей. Оштрафованные же в полку, - возвратившись в деревню, могут быть и там наказываемы розгами.

**Степень власти Начальников по наложению взысканий.
На ефрейторов и рядовых налагают взыскания:**

	Вос	Не	Не в	Пр	Строг	Уси	Сме	Сме	Лиш	Штр
	п р е щ е н и е о т л у ч к и с о д в о р а	в о ч е р е д н ь а ра б от у	о ч е р е д н ь а на с л у ж бу	с т о й а р е с т	и а р е с т	л е н н ы й а р е с т	ш а н н ы й а р е с т	щ е н н и е на низ ший ок ла д	е н и е е н ф р е й т ор с к о г о з в а н и я	а ф о в а н н ы м на ка з а н и е ро з г а м и
	Сутк и	НАРЯ ДЫ		СУТКИ						р о в
Отделенный начальник	11 1	1	11							
Взводные унтер-офицеры	22 2	2	22							

Уда

Фельдфебель	44	3	33	11						
	88	4	44	22						
Младший офицер и подпрапорщ.	0	8	88	55	55	52			5	11
Ротный командир	0	8	88	11	11	44			5	22
Батальонный командир	0	8	88	33	22	88	33		0	55
Полковой командир	0	8	88	33	22	88	33	Смет	0	55
							а е т	ш ае т		

Ознакомление с винтовкою.

(По приложению 1 к описанию винтовки изд. 1889 г.)

Обязанности старшего на сторожевом посту.

Он тот-же караульный начальник. Обязанности:

1. Поддерживать на посту полную тишину. (Спать, разговаривать, курить и свистать на постах воспрещается.)

2. *Ставя часового на пост*, - показать ему в какую сторону он должен наблюдать и на что обращать внимание, а также какой подавать знак подчаску, для вызова его на помощь.

3. Чаще проверять бдительность часового и подчаска.

4. Темною ночью, в дождь и туман назначать патрулировать к обоим соседним постам.

5. Проверять все то, что заметил часовым, и если важное что, немедленно давать знать на заставу, или на ближайший офицерский пост.

Посторонних людей, переговорщиков, перебежчиков и все команды не своего полка, **не вступая с ними ни в какие разговоры**, направлять к пропускному посту.

Примечание. Полезно, направляя таких людей к пропускному посту, следить за ними при помощи посыльного, посылаемого от поста до поста. Само собою разумеется, что этот посыльный тоже не должен входить ни в какие объяснения с сопровождаемыми, не сближаться, а идти по линии цепи и держаться от них несколько сзади.

Если к посту подходит малая неприятельская партия, стараться прогнать ее своими силами.

Когда понадобится, - помогать своим соседним постам, не снимая для этого с поста часового и подчаска.

В случае наступления противника в таких силах, что справится с ним одни посты не могут, - посты, по получении приказа, отступают на заставу, цепью, не разрываясь, задерживая на сколько возможно противника и стараясь высмотреть сколько сил у него и куда он направляется, посылая о замеченном донесения на заставу.

Когда противник отбит, - пост опять должен занять свое место.

По прибытии на пост Начальника, рапортовать ему о благополучии и доложить обо всем замеченном.

Часовой и люди поста исполняют приказания старшего на посту, как разводящего; старшие же на постах исполняют приказания прямых начальников до ротного командира включительно, как караульных начальников. Батальонным и полковым командирам, во избежание недоразумений, рекомендуется отдавать приказания, до цепи касающиеся, через ротных командиров, а не прямо.

О патрулях в сторожевой цепи.

Патрули высылаются:

- 1) Для проверки постов.
- 2) Для проверки донесений старшаго на посту.
- 3) Для ближайшаго наблюдения за неприятелем, если он с постов будет замечен.

4) Для связи между постами в темную ночь и туманную погоду.

Начальникам патрулей, кроме пропуска, сообщается еще и *отзыв* (имя святаго, Петр, Михаил, Андрей и т.п.).

Если патруль, при встрече с какою либо командою, получит от команды оклик: *кто идет? что пропуск?* то начальник патруля, ответив *пропуск*, - в свою очередь спрашивает у него: *что отзыв?* Это необходимо для того, чтобы удостовериться своей-ли команде сказан *пропуск*.

Если бы оказалось, что *пропуск* сказан чужой команде, то начальник патруля тот час докладывает о том начальнику заставы, а тот ротному командиру.

Объяснить случаи перемены пропуска.

О секретах.

Когда неприятельская цепь очень близко от нашей цепи, или впереди нашей цепи такая местность, что легко подкрасться к нашим постам, - тогда для охраны наших постов от неожиданного нападения, выставляются на ночь в 300-400 шагах впереди нашей цепи – секреты.

В секрет назначаются 3,5 и более самых отважных и расторопных нижних чинов.

Секреты скрытно пробираются на указанное им место и стоят там столько времени, сколько будет приказано.

В секрет идут в шинелях, без ранцев и всего того, что бряцаньем может обнаружить их.

Секреты соблюдают полную тишину, никого не останавливают и не опрашивают.

Когда заметят что нибудь, - дают знать цепи **условным знаком** (крик ворона, перепела, свисток и т.п.) а если можно, то скрытно посылают одного человека с докладом.

Когда нападают на секрет, то секрет дает выстрел и сам отходит к своей цепи.

В назначенное время секреты возвращаются к своим войскам, не ожидая смены.

Показать практически, а в охотничьих командах возможно чаще практиковать назначение секретов.

Обязанности патрулей в походе.

Для охраны в походе войск от нечаяннаго нападения неприятеля, - высылаются сторожевые патрули (в кавалерии разьезды).

Главная обязанность этих патрулей во время заметить противника и дать знать о том своим войскам.

Патрули высылаются вперед, назад и по сторонам войск. Они идут на указанном расстоянии от войск, не теряя из виду своих соседних патрулей и войск.

Чтобы не дать себя захватить неприятелю, патрули должны быть бдительны и осторожны, в особенности проходя по местности пересеченной буграми и оврагами, или закрытой лесом, кустарниками или строениями.

Ночью при тумане и дожде, когда нельзя далеко видеть, патрули по временам останавливаются, прислушиваются, прилегают ухом к земле и т.п.

Для открытия неприятеля, патрули должны осматривать местность вперед и по сторонам на сколько возможно дальше обращая особенное внимание на леса, кустарники, овраги и пр. где легко может укрыться противник. Подходя к таким местностям, патруль старается прежде высмотреть – не заняты-ли они противником – и затем уже входит туда и подробно осматривает, стараясь не задерживать движение войск.

Для проверки бдительности патрулей, во время практических походных движений, делать засады из охотников, высылая их незаметно для этого вперед.

Всех, встречающихся на пути, патрули задерживают и препровождают для опроса к начальнику, высланному патрулю.

Заметив пыль, огни, блеск оружия, появление неприятеля, - старший в патруле не медля посылает одного из рядовых доложить о том начальнику отряда, от которого высланы, а сам старается лучше высмотреть, что делается в стороне неприятеля.

Патрули не должны заирать неприятеля, так как их дело наблюдение, а не бой.

При приближении неприятеля, патрулям стараться быть незамеченными, но самим высмотреть его силы, направление и донести о том

При неожиданном столкновении с противником патруль дает знать выстрелом.

Выстрел дается только тогда, когда встретит много неприятеля, - при встрече с одиночными людьми, нет надобности стрелять, а стараться захватить их.

При нападении на патруль, - он должен обороняться до последней крайности и сделать хотя б несколько выстрелов, чтобы отряд узнал об опасности.

Во время движения войск патрулям запрещается останавливаться на отдых, или отходить с указанного пути следования, а во время привалов войск, патрули останавливаются в том же порядке, как шли выбирая места, с которых удобнее осматривать местность к неприятелю, и, скрываясь за буграми, деревьями, кустами и т.п., - продолжать охранять войска.

Центральний державний історичний архів України, науково-довідкова бібліотека центральних державних архівів України. – наказ командувача військами Київського військового округу №37 від 27 квітня 1890 року. Оригінал.

Лафет.

Передняя часть лафета называется – *лобовою*, а задняя – *хоботовою* (хоботом).

Части лафета: *2 железных станины*, скрепленных связями и болтами, *подъемный механизм*, *правило с защелкой* и *ось с колесами*.

Станины имеют: *2 гнезда для цапф*, *2 наметки*, *2 засова*, *лафетный ящик* для мелкой принадлежности, *шворневую воронку*, *2 скобы* для поднимания хобота и *сошник* для уменьшения отката.

Часть подъемного механизма: *наружный и внутренний винт*, *матка*, *храповый круг* (а в батарейных лафетах *поворотный круг*), *рукоятка с зубцом*), *круг с делениями* и *вила*.

К оси привинчено: *2 сиденья с подножками*, а на концы оси надето *2 колеса*, *2 шайбы с крюками* и *2 чеки*.

Части колеса: *ступица*, *спицы*, *коляски*, *шина* и *втулка*.

Соединение оси со станинами: *2 подвязи*, *2 тяги*, *связной болт*, *2 болта с проушинами* и *буфер*.

Показать действие подъемного механизма.

Передок.

Части передка: *ось*, *2 колеса*, *2 круга с крюками*, *2 чеки*, *рама*, *шворень* и *венки*, *цепь с кольцом*, *короб*, *подножный ящик*, *вага*, *дышло с подстановкой* и *тормоз*. Сзади *короба дверцы*. Внутри *короба* внизу – *6 вкладных ящиков* со снарядами, и *вверху 6 вкладных сум* с зарядами.

Показать соединение лафета с передком.

Зарядный ящик.

Состоит из передка и заднего хода. Части заднего хода: *ось с 2 колесами*, *2 круга с крюками*, *2 чеки*, *рама*, *короб*, *стрела* и *откидная подножка*. В стреле *шворневая воронка*. Спереди и сзади *короба* приделаны откидные *дверцы*. Внутри *короба* помещаются: *внизу – вкладные ящики* с снарядами, *вверху – вкладные сумы* с зарядами.

Вкладные ящики окрашиваются: для *гранат* – в *серый цвет*, для *шрапнелей* – в *желтый*, а для *картечей* – в *белый*.

У нас в батарее *зарядных ящиков*.

Показать соединение заднего хода с передком.

При ответах молодой солдат должен показать каждую называемую часть лафета, передка и зарядного ящика.

Орудийная принадлежность.

Банник – для чистки канала и досылки снаряда и заряда при зарядании. *Протравник* – для чистки запального отверстия и прокалывания заряда. *Сверло для прочистки запала* употребляется, когда засорится запал и его нельзя прочистить протравником. *Сумы* зарядные для переноски людьми зарядов от передка или зарядного ящика к орудию. *Трубочник* для носки вытяжных трубок. *Шнур с крючком* для воспламенения вытяжных трубок.

Отвертка для боевых винтов ударных трубок. *Ключ* для установки дистанционных трубок. *Баклага* для воды. *Тряпки и суконки* в холщевом мешечке для чистки пушки. *Нож складной*. *Щетка* для чистки клинового отверстия от пыли и песку. *Патронташ* для носки боевых винтов дистанционных трубок. *Ключ* для отвинчивания мушки. *Рычаг* для вынимания каморного кольца. *Дульный чахол*. *Получахол* на казенную часть пушки. *Чахол* на подъемный механизм. *Чахол* на трубочки прицела. *Чахол* на медную рамку пушки.

Принадлежность, употребляемая по особому приказанию.

Разрядник – для разряжения пушки. *Труба*, надеваемая на рукоятку замка.

Квадрант.

Показать установку квадранта в линиях.

Снаряды.

Из пушек стреляют следующими снарядами: гранатою, шрапнелью и картечью.

Граната.

Граната отлита из чугуна, внутри имеет *пустоту*, в которую насыпан, через *очко*, порох.

Верх гранаты называется *головною* частью, низ – *дном*, а середина – *боковой стенкой*. В стенку вделано 2 *пояска*: *нижний* – *ведущий*, который при выстреле врезается в нарезы и *верхний*, который не позволяет гранате болтаться в канале. Чтобы не ржавела – граната окрашивается черной краской.

Вес легкой гранаты – 16 $\frac{3}{4}$ ф., а батарейной 30 $\frac{1}{2}$ ф.

Шрапнель.

Части шрапнели: чугунный *корпус*, медная *приставная головка*, *центральная трубка*, *стальная перегородка*, медная *штулка* и снаружи 2 *пояска*, как у гранаты. В центральную трубку и под перегородку насыпан порох, а остальная пустота *занята пулями, залитыми серою*.

В головной части 2 *очка*; через одно насыпают пули, заливают их серой и очко заколачивают свинцовой пробкой, через другое очко насыпают порох и затем ввинчивают трубку. Чтобы шрапнель не ржавела, ее окрашивают желтою краскою.

Вес легкой шрапнели 16 $\frac{3}{4}$ ф., батарейной 30 $\frac{1}{2}$ ф.

Картечь.

Части картечи: жестянка с ободком, дно с ременным ушком, крышка и пули. Картечь, при выстреле, разрывается в канале и бьет пулями до $\frac{1}{4}$ версты.

Картечь окрашивается черною краскою.

Показать как вкладывается в орудие.

Трубки.

В гранату ввинчивается *ударная трубка*, а в шрапнель *дистанционная трубка*. Части ударной трубки: *коробка с крышкой, ударник с жалом, чека, грузик с проволочной задержкой, тесьма с проволочной задержкой и боевой винт с капсулем.*

Показать поименованные части на разобранной трубке.

Показать распластыривание трубки и вкладывание гранаты в орудие, придерживаясь оружейного устава.

При выстреле, от первого толчка гранат, грузик с задержкой выпадает, и при вылете гранаты из канала чека выпадает из трубки. Если теперь граната ударится о землю и приостановится, ударник с жалом налетит на капсуль и произведет огонь; огонь из трубки пройдет в гранату, зажжет в ней порох, гранату разорвет и осколками побьет, а огнем может зажечь солому и дерево.

Части дистанционной трубки: *стебель, дистанционная часть, поворотная шайба, дополнительная шайба, нажимная гайка, ударник с легко зажигаемым составом и предохранительный колпак*; на дне канала – жало. Из канала идут *3 отверстия* в наружный желобок. На стебле красная *метка* против запала, который идет в нижнюю часть стебля, набитую порохом. Внизу дистанционной части – желобок, который крепко набит порохом; снаружи дистанционной части имеются деления с номерами 1, 2, 3 ... 12; эти деления показывают сколько секунд горит порох в желобке дистанционной части. В боевом винте на проволоке висит ударник.

а) Цифрами на дистанционной части надо обучать всех с начала службы.

б) Показать каждую часть в разобранной трубке. Показать подготовку шрапнели перед заряджением: снять колпак, ввинтить боевой винт, установить на сколько скомандовано секунд и вложить шрапнель в орудие по правилам устава оружейного ученья.

При первом толчке, который получит шрапнель при выстреле от боевого заряда, ударник обрывается и падает на жало, получается огонь, который, пройдя через 3 отверстия, поджигает порох в дистанционной части, который горит и, достигши запала в стебле, передает огонь через стебель внутрь шрапнели, шрапнель разрывается и бьет пулями и осколками.

Вытяжная трубка.

Части ея: согнутая гильза, проволока с ушком и теркой, и состав, загорающийся от трения. Если вытяжную трубку вставит в задержку и дернуть проволоку за ушко, то терка зажигает состав и огонь через запал пройдет в пушку и зажигает заряд.

Заряд.

Порох, когда прикоснется к нему огонь, загорается и расталкивает все вокруг себя. Загораясь в каморе орудия и встречая препятствие от стен пушки и клина, он выталкивает снаряд с такою силою, что граната может лететь до 6 верст. Боевой заряд состоит из картуза, в который насыпано 3 ф. 40 зол. (в батарейных 4 ½ фун.) крупнозернистаго пороха; картуз завязывается стеклядью. Для учений употребляется еще холостой заряд; он меньше боевого и картуз у него зашит, а не завязан.

Чистка и смазывание пушки.

После каждого учения при пушках, надо пушку обтереть внутри и снаружи сухими тряпками и смазать нефтяным салом; если-же была стрельба, то канал пушки вымыть водой, затем все орудие вытереть до суха и смазать салом.

Постоянно смотреть, чтобы не завелась ржавчина, особенно в канале или на замке. Заметил ржавчину – сейчас доложи орудийному ефрейтору. Прицел после ученья протереть сухой тряпкой и вложить в орудие; чистить прицел до блеска – запрещается. После дождя, надо снять с орудия все чехлы и просушить.

Чистку, мытье и смазывание орудия, а также вынимание клина из орудия, показать на деле.

Уход за лафетом, передком и зарядным ящиком.

Чтобы дерево не гнило, а железо не ржавело, лафеты, передки и зарядные ящики окрашены масляною краскою. Концы осей надо смазывать каломазью; смазывают каломазью и те части осей, которые трутся (указать на кронштейны). После ученья осмотреть все гайки, если поотвинтились закрепить. Если к колесам поприставала грязь, то обмыть; когда колеса стоят на земле, то надо подложить подкладочки, чтобы сырая земля не гноила колес.

Показать на деле.

Обязанности всех номеров прислуги при зарядании, пальба разными снарядами, а также наводка и ознакомление с командами и приемами, употребляемыми при стрельбе.

Проходится практически по правилам устава орудийного ученья и стрельбы.

Запрягание лошадей в орудие и ящик. Подъезды и отъезды; вспомогательные действия.

Практически.

Укладка зарядов, снарядов и прочих огнестрельных припасов в передки и ящики. Походное снаряжение лафетов и ящиков.

Практически по XIII отделу Краткаго руководства артиллерийской службы.

Сбережение холодного оружия.

Каждому солдату полагается носить на службе шашку на портупее, а если он идет в караул, то ему выдается еще и револьвер. Придя с ученья или из караула надо клинок шашки вытереть до суха, просушить ножны, если попала в них вода, и тогда уже вложить шашку в ножны.

Револьвер.

Части револьвера: *ствол, барабан, выбрасыватель и рамка.*

Показать практически разборку и сборку главных частей револьвера.

Чтобы сберечь револьвер, его надо держать в сухом месте и всегда слегка просаленным.

Примечание: 1) Предмет материальной части, который объясняется солдату, должен быть перед его глазами, а равно и при ответах он должен указать каждую называемую часть.

2) Молодой солдат должен знать только снаряды и трубки, находящиеся в боевом комплекте своей батареи.

3) В горных и мортирных батареях дается понятие о материальной части соответственно этой программе.

Центральний державний історичний архів України, науково-довідкова бібліотека центральних державних архівів України. – Наказ командувача військами Київського військового округу № 276 від 3 грудня 1892 року. Оригінал.

Додаток Д

Програма навчання “старослужащих” солдатів в артилерійських підрозділах Київського військового округу.

К приказанію войскам К.В.О. 1894 г. за № 98.

ПОДРОБНАЯ ПРОГРАММА

занятий со старослужащими в полевых батареях. (Дополнение к программе, приложенной к приказанию войскам Киевского военного округа № 37 – 1890 года).

Уход и сбережение орудий.

1) Чтобы орудие было исправно – наблюдай внимательно за каморным кольцом и плиткой, чтоб они были в порядке. Чтоб замок запирался с небольшим усилием и клиновья доска при запертом замке прилегалла к телу

орудия. Заметил на кольце или плитке царапины или пятна на тех местах, которыми они прикасаются друг к другу – доложи офицеру. После каждой стрельбы орудие моется; нет времени вымыть сейчас – смажь канал салом, но клин и клиновое отверстие непременно вымой и смажь салом. При мытье старайся, чтоб не выпало кольцо. Наружность орудия вытри тряпками и смажь. Тряпки для орудия храни в мешечке, чтобы на них не попадало песку, который царапает орудие. Кончилось ученье – одевай чахлы, чтоб песку не нанесло в орудие. Надо замок вынуть – выдвинь на половину, отвинти за держку, тогда совсем вынь и положи на суконку, или тряпку, или на получахол орудия, а не прямо на землю. Не смазав салом – замка в орудие не вдвигай – можешь заклинить. Заметил где ржавчину – доложи. Плитка выпала – вставь руками; не садится в свое место – ударь по ней деревянным молотком. Кольцо выпало – вставь руками в гнездо, а затем замок вложи и исподволь запирай, но не сразу.

2) Орудие осматривай после каждой стрельбы после мытья его до смазки салом. Заметил в канале выбоины, помятости, выгары, сыпь, трещины, какой порок в запале, побитость мушки, вжимнаго винта, рукоятки, защелки с пружиной, задержки – сейчас доложи офицеру. Особенно наблюдай за кольцом и плиткой – они всегда должны быть совершенно исправны. Заметил, что огонь при выстрелах начал выедать металл на плитке или кольце – сейчас доложи офицеру. Также доложи если кольцо совсем ушло в гнездо и не выдается в клиновое отверстие. Не давай орудию ржаветь, смазывай его нефтяным салом; нет нефтяного сала – можно смазать несоленым бараньим или свиным.

Заметил где ржавчину – попробуй ее стереть жирной тряпкой; не стирается сразу – попробуй опять смазать и стереть обугленной палочкой, если и это не помогает – доложи офицеру. Оттирать ржавчину чем другим строго запрещается. Ржавчина никогда не допускается: в канале, в клиновом отверстии, на клине, плитке и каморном кольце, а потому когда вставляешь на место плитку, каморное кольцо и клин – старайся их не трогать потными руками; а также если зимой потребуются замок внести в комнату, дай ему отпотеть, а через час хорошенько оботри и смажь салом. Разбирать и собирать замок и отвинчивать мушку можно только в присутствии офицера. Орудийному ефрейтору (наводчику) дозволяется только вынимать и вставлять на свое место: задержку, замок, каморное кольцо и плитку (в орудиях Круппа еще бронзовую зарядную трубу). Все части орудия и замка имеют один и тот-же номер, чтоб не перемешать при сборке.

Если целик в прицеле ходит туго, то прицел разбери, вычисти и смажь салом винт, по которому ходит целик, и опять сberi прицел. Под щеткой банника нашита кожа, чтоб при банении железная окова банника не сбивала нарезь; если заметил, что кожа порвалась – доложи, чтоб исправили в шорне. Если при протравлении запала, протравник концом ударяет в канал – доложи, чтоб укоротили; затупился – доложи, чтоб поострили. Кожаные чахлы из редка смазывай, чтоб кожа не горела. Прикажут заменить кольцо или плитку – меняй сразу и плитку, и кольцо, чтоб в орудии были с одною буквою.

Показать на деле вынимание и вставку: каморного кольца и плитки (а в орудиях Круппа и бронзовой зарядной трубы); разборку и сборку прицела. Показать при орудии, где чаще всего прорывается огонь при выстрелах и признаки прорыва огня.

Показать шлифовальную доску.

Нарочная порча орудия. Прикажут оставить орудие неприятелю – забери с собой кольца и плитки, а если можно и весь замок, чтоб он не мог из него стрелять.

Уход и бережение лафетов, передков и зарядных ящиков.

1) Заметил неисправность в лафете, передке или зарядном ящике – доложи ефрейтору. Надо оси смазать коломазью – сначала всю старую сотри хорошенько, и тогда уж новую намажь; смажь также: срезы ступицы, часть оси которая трет подвязи, *обоймы* на осях передков и зарядных ящиков, которые трутся о *кронштейны*, щеки на станинах и нутро *щек*, где трется буферный болт. Остальные некрашеные железные части смажь нефтяным салом, чтоб не ржавели, но не жирно, особенно винты подъемного механизма, а то сильно сдавать будут, да и песку будет налипать много.

2) После каждого ученья осмотри лафет, передок и зарядный ящик; заметил, что какаянибудь заклепка поотстала, дребезжит – доложи чтоб закрепили; гайка не довинчивается – доложи, чтоб под нее подложили железную бляшку; потерялась чека у гайки – распорядись новую вставить, а не жди пока и гайку потеряешь.

При выстрелах замечай: далеко-ли гуляет ось по подвязи, если больше 1 ½ д. (в батарейных лафетах – 2д.) – доложи офицеру; также доложи: если станины у цапф разошлись и не прилегают к заплечникам, если заметил по гиб, трещину на станинах, связях, и ладыгах, наметах, сильную потертость втулки в колесе, разшатанность колеса, погнутость оси, помятость шворневой воронки, трещины на буфере и вообще всякую неисправность.

В летнюю жару, когда нет ученья, приподними немного крыши лафетных ящиков, чтоб буфер обдувало ветерком и он от жары не размягчался. Если боевой комплект хранится в передках и ящиках, то перед нагрузкой положи на ось деревянные брусочки, чтоб буфера не были все время сжаты.

Наблюдай чтоб на шворневых венках в ящичных передках всегда лежали железные круги.

Показать действие буфера и сдвижной ключ. Неисправности проходить показом.

Квадрант.

Части его: Основание, дуга с делениями, поворотная доска с линейкой, винт для установки и уровень.

Квадрант требует осторожного и бережного обращения; вынимай из ящика только для стрельбы, а вынул – сейчас ящик закрой, чтоб песку не попало; кончилась стрельба – оботри квадрант хорошенько, выдуй пыль из ящика и тогда уложи. У печки квадрант не ставь, да и летом при солнцепеке старайся его затенить потому что от жары портится стеклянный уровень. За

метил в нем неисправность доложи офицеру, а сам ничего исправлять не смей.

Вынимание квадранта из ящика, поверка его и установка по команде проходится практически.

Стрельба.

Если снаряд разрывается перед целью – *недолет*, за целью – *перелет*.

Если шрапнель разрывается и дым от разрыва не выше цели – *низкий разрыв*, если немного выше – *нормальный разрыв*, если очень высоко – *высокий разрыв*, если же не разорвавшись упадет на землю – *клевок*.

Примечание: Пояснить эти названия на практической стрельбе, для чего следует пользоваться всяким случаем, когда нижние чины могут присутствовать при стрельбе других батарей.

Картечью стреляем, когда неприятель ближе 200 саж. Если скомандовано: «Картечью», а орудие заряжено гранатой, то надо наводить ниже цели на 100 саж. на полвысоты цели, а на 200 саж. в низ цели.

При недостатке картечи можно стрелять шрапнелью, но только заряжать с постоянной установкой трубки и наводить в верх цели. При недостатке и шрапнели, можно заряжать гранатой и наводить как сказано выше.

Далее 200 саженой стреляем только гранатой и шрапнелью.

Гранатой стараемся так стрелять, чтоб она падала перед неприятелем, и по разрыве поражала его осколками. Если граната падает в воду (напр. в реку, озеро) или болото, то грузнет, не разрывается и не поражает. Если ею хотим что поджечь (деревянный дом, деревню), то туда и стараемся попасть.

Шрапнелью стреляем только против войск, хотя-бы они были, в укреплении; шрапнелью стараемся так стрелять, чтоб она разорвалась недалеко, саженьях в 30-ти, от неприятеля и не слишком высоко, и по разрыве на воздухе поражала его пулями и осколками.

Если при зарядании шрапнелью замечаем, что пули в ней шатаются, то такую шрапнель бракуем, ею не заряжаем, иначе при выстреле она может разорваться в канале и испортить пушку. При установках дистанционных трубок запрещается трогать прижимные гайки, иначе дистанционные части будут неодинаково прижаты к тарелке стебля и разрывы шрапнелей будут разнообразны, и даже некоторые шрапнели будут разрываться в канале и портить нарезы. Если –невозможно повернуть ключом дистанционную часть, то об этом доложить командиру взвода или такую шрапнель заменить другою.

Если снаряд подготовлен для зарядания и прикажут не заряжать, то: гранату надо опять заплстырить а из шрапнели вынуть боевой винт, и тогда

уже поставить во вкладной ящик, а то при движении передка или зарядного ящика, от тряски, может случиться преждевременный разрыв.

Если при стрельбе сломалась вытяжная трубка и не дала огня, то следует ее выбросить и поставить новую; если-же дала огонь, но не подошла боевого заряда, то выжди подходить к орудию, а издали, концем шашки, выбрось трубку и тогда подходи и вставь новую.

Если при выстреле кусок картуза засосется в запал, то сделай несколько выстрелов одними вытяжными трубками; их огонь пережжет засевший кусок картуза и запал очистится; если-же в запале остался кусок вытяжной трубки, то вытолкай ее протравником или сверлом.

Обращение с найденными неразорванными снарядами. После стрельбы нашел в поле неразорвавшийся снаряд, - не трогай его и не шевели, а чемнибудь заметь место, где лежит, и доложи офицеру.

Лабораторное дело для лаборатористов.

Лабораторные работы производятся: либо в палатках, либо в домах. Рабочие приходят на работу без шашек, шпор, подковок на каблуках, без спичек, огнива и всего, что может дать огонь или искру.

Летом работают босяком, а зимою – надевают кенджи. Пороху на работу зараз приносится не больше боченка, да и тот надо раскупоривать на дворе. Боченки с порохом полагается носить, а не катать; нечаянно просыпался порох – осторожно собрать и затопить. Если работа зимой, в комнате, то печи должны быть вытоплены и закрыты не меньше как за 2 часа до начала работ; дверцы печей замазаны глиной; полы хорошо выметены и застланы рогожами, а отнюдь не посыпаны песком. Посторония лица в помещение, где производится работа, не допускаются.

Перевозка пороха. Если назначен сопровождать транспорт с порохом – озаботься, чтоб на первой повозке был красный флаг. Телеги, на которых повезут порох, осмотри заранее, чтоб были смазаны; если можно выбирай с железными осями, потому что деревянные оси легко могут загореться. Если назначен ночлег в деревне, то повозки с порохом нельзя оставлять в ней, а надо ставить подальше от жилья и сена, и выставить часового; на ночлеге прикажи подводчикам с лошадьми отойти подальше от телег.

Если везешь порох на станцию железной дороги, то заранее справься, к какому месту подвезти для нагрузки, и повозки не оставляй у рельсов, где от проходящих паровозов может зарониться искра.

Начали грузить в вагон, боченки отнюдь не катать, а носить на руках.

На вагоне, в котором возят порох, всегда нарисована граната с огнем.

Показать каждый лабораторный инструмент и его назначение. Пройти практически лабораторные работы, производящие в батарею, как-то: приготовление боевых и холостых зарядов, их укупорка в футляры; калибрование, окраска и снаряжение снарядов боевого комплекта порохом, ввертывание втулок и трубок; привязка хвоста

к ракете и спуск ее; походная укладка зарядов, снарядов, ракет, палительных свечей и фитиля; обращение с пироксилиновыми шашками при разрыве найденных стрелянных снарядов.

Для ездовых.

1) Уход за лошадьёю. С лошадьёю надо обращаться ласково; если с первоначалу она тебя боится – огладь ее, чтоб она видела, что ты ей друг. Понадобилось подойти к лошади – окликинь ее и подойди смело; к брыкливой и злой лошади нарови подойти к плечу; испугалась чего – дай обнюхать; никогда не бей ее по голове – будет не даваться одевать уздечку.

Утром пришел на уборку – осмотри ее: не приключилось-ли за ночь какая болезнь или ушиб; заметил что не ладное, сейчас доложи старшему. Во время уборки – осмотри подошвы ног, выковырай из них грязь, чтоб копыто не загнило, да постукай хоть палочкой по подошве, чтоб не боялась ковки. Когда лошадь кормишь – не тревожь ее. Съела овес, торбу просуши; стала грязная или начала смердеть – помой. Надо вывести лошадь из стойла – немного осади и осторожно поворачивай, а то ноги свихнешь.

Пришел с ученья – выводи ее хорошенько, а когда выводишь и поставишь в конюшню – присмотри, чтоб ее сквозняком не обдуло; после езды запрещается ее сейчас поить и кормить, надо подождать не меньше 2-х часов. Если с ученья пришла лошадь в грязи – оботри ее соломой пока грязь не засохла; особенно сухо надо вытирать ноги под щеткой, где часто от мокроты бывают раны. Заметил, какая подкова хлябает, или оторвалась – попроси кузнеца прикрепить или заново подковать, если сам этого сделать не можешь. Поехал на лошади на одном недоуздке, замордуй ее, чтоб не понесла. – После ученья или похода осмотри также конскую аммуницию; что пооборвалось или не ладно сидит на лошади – представь старшему и проси разрешения отнести шорнику. Потник просуши, а как высохнет выколоти палочкой. В походе на каждом привале осмотри хорошенько: копыта, подковы, шею под хомутом, спину под седлом; заметил неисправность – доложи.

Конская принадлежность. *Попона с троком, конюшенный недоздок, щетка с скребницей и торба.*

Коновязь. *Канат, колья и молот для забивания кольев.*

Уборка и замордовывание лошадей, уборка конюшень, а также разбивка штатной и подковной коновязи проходить практически.

Узда – недоздок с поводьями и чумбуром. Узда – недоздок хорошо пригнана, если железо во рту лошади лежит за клыками, а у кобыл – против выемки подбородка, и если под намордник можно свободно вложить 2 пальца, а под подбородье 3 пальца.

Одевание на лошадь узды-недоздка и правила ея, показать на деле.

Седла с вьюком. Части седла: *ленчик, 2 подпруги с пристругами, 2 путлица со стремянами, трочный ремень, круговой ремень, 2 сумки, потник*

с крышей, чемодан, вьючные и шинельные ремни, аркан и водопойное ведро.

Укладку вещей в сумки и чемодан, складывание на вьюк попон и шинели, седлание лошадей проходит практически.

Конская аммуниция. Части ея: *хомут, шлея с мочками и подбрюшным ремнем, нагрудник, нашильник, подгрудный ремень, притяжной повод для подручных лошадей, соединительная скоба, уносная вага, уносные и коренные постромки, нагайка, накольники: кожаный и деревянный.*

В хорошо пригнанной аммуниции хомут плотно лежит на плечах лошади, а между хомутом и грудью лошади должен свободно проходить сжатый кулак; между шлеей и окорком задней ноги, можно свободно просунуть ладонь, поставленную на ребро нагрудник не должен висеть ниже хомута; нашильники так притягивают к дышлу, чтоб спицы передка не нагибались ни вверх, ни вниз. Постромки у каждой лошади должны быть одинаковой длины, а то набьются плечи.

Показать на деле: объаммуничивание лошадей подручных, подседельных, коренных и уносных, пригонку хомута по лошади, его укорачивание и удлинение.

К о в к а.

Название частей копыта: *роговая стенка, стрелка, соединительные углы, белая линия*: внутри копыта: *мясо и копытная кость*. Части роговой стенки: передняя стенка называется – *зацеп*, задняя – *пятка*, а с боков – *наружная и внутренняя стенки*. Роговая стенка в зацепе толще, а к пяткам тоньше.

Части подковы: *2 ветви, шипы, дорожка* для шляпок гвоздей, *выбухтовка* и *головка* (каптурь).

Ковальный инструмент: *молоток, клещи, рашпиль, нож и обсечка*.

Устройство копыта показать на живом и мертвом копыте. Разчистку копыта и ковку показать на деле.

1) Обязанности дневального в конюшне.

Наблюдать за порядком и чистотою в конюшне; лошадь сняла недоуздок – одень; запуталась за повод или перекладину – распутай; между собой начали баловаться и грызться – прикрикни на них; обнавозились – сейчас навоз вымети из стойла, чтоб не стояла на нем. Пришли лошади с езды – без приказания дежурного не смей кормить и поить; заметил, что лошадь, не ест корма или другое что худое – сейчас доложи дежурному; видишь, идет кто в конюшню с папиросой или с огнем – прикажи потушить; фонари зажгут – смотри чтоб исправно горели; заметил неисправность – потуши совсем, чтоб пожару не приключилось; в случае пожара выводите поскорей лошадей на коновязь, а которая не идет из конюшни, то накинь на голову попону – она и выйдет.

2. Обязанности дежурного по конюшне или коновязи.

Перед заступлением на дежурство осмотри своих дневальных, чтоб были одеты как караул; они могут быть в рубашках, мундирах, шинелях или полушубках, но всегда без шашек. Осмотри всю конюшню, о неисправностях доложи фельдфебелю, чтоб на тебя потом не сказали. В конюшне смотри за чистотой: воздух в конюшне тяжел, - прикажи отворить окна и двери, но только с одной стороны, чтоб не было сквозняка. Выдают фураж, - смотри, чтоб фуражир выдавал ездовым полностью. Сделан наряд лошадей, - наблюдай, чтоб были готовы вовремя. Пришли с работы – прикажи выводить и не позволяй тотчас поить и кормить. Без своего разрешения не позволяй ни одной лошади выводить из конюшни. Знай счетом в каждое время, сколько у тебя под надзором лошадей и какие в какой отлучке. Чаще обходи конюшни да приказывай выносить навоз. Конскую аммуницию приказывай класть на свое место, а если принесли грязную, то сначала прикажи обтереть. Смотри строже, чтоб никто в конюшне не курил и ночные фонари были исправны; неисправные фонари не приказывай зажигать. Повел на водопой – поезжай сам в хвосте или сбоку, чтоб всех лошадей мог видеть. На водопой води в уздечках. Пришел Начальник – рапортуй.

Обязанности конного ефрейтора. Обязанность его также что и ездового; но так как он выбирается из более опытных и старательных по уходу за лошадьми, то он должен руководить остальными ездовыми своего взвода и смотреть, чтоб они не лодарничали; о неисправностях во взводе докладывают старшему по конюшне, которому подчинен. Как более опытный наряжается дежурным по конюшне за недостатком фейерверкеров, а потому обязан знать обязанности дежурного по конюшне.

Примечание: 1) Общие обязанности со старослужащими проходятся по «По подробной программе занятий со старослужащими» приложенной к приказанию войскам Киевского военного Округа № 37 – 1890 года, а также старослужащие обязаны знать сведения, обязательные для молодых солдат, изложенных в программах, приложенных к приказанию войскам № 125 – 1889 года и к приказу войскам № 276 – 1892 года.

Казенного довольствия не проходить а вывесить в казармах печатные таблицы «Довольствие солдата».

3) Обязаны знать свою дисциплинарную власть: отделенные начальники, взводные фейерверкера и фельдфебель; для остальных должны быть вывешены печатные таблицы «Дисцип. взыскания».

4) Отделы программы, помеченные цифрой 1, обязательны для всех старослужащих, а цифрой 2 только для орудийных ефрейторов (наводчиков), или для конных ефрейторов.

5) Строевые занятия проходить согласно уставов, инструкций, наставлений и краткого руководства артиллерийской службы.

Центральний державний історичний архів України, науково-довідкова бібліотека центральних державних архівів України. – Наказ командувача військами Київського військового округу № 98 від 19 жовтня 1894 року. Оригінал.